

PERSEGUIDOS Y SALVADOS

La huida de refugiados judíos y aliados durante
la Segunda Guerra Mundial a través de los Pirineos.

Actas jornadas

17 y 18 de marzo de 2014

**MUHBA Plaça del Rei,
sala de Martí l'Humà**

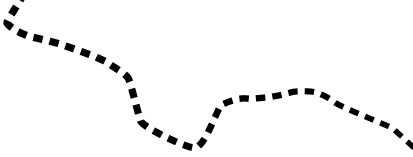

**Diputació
Barcelona**

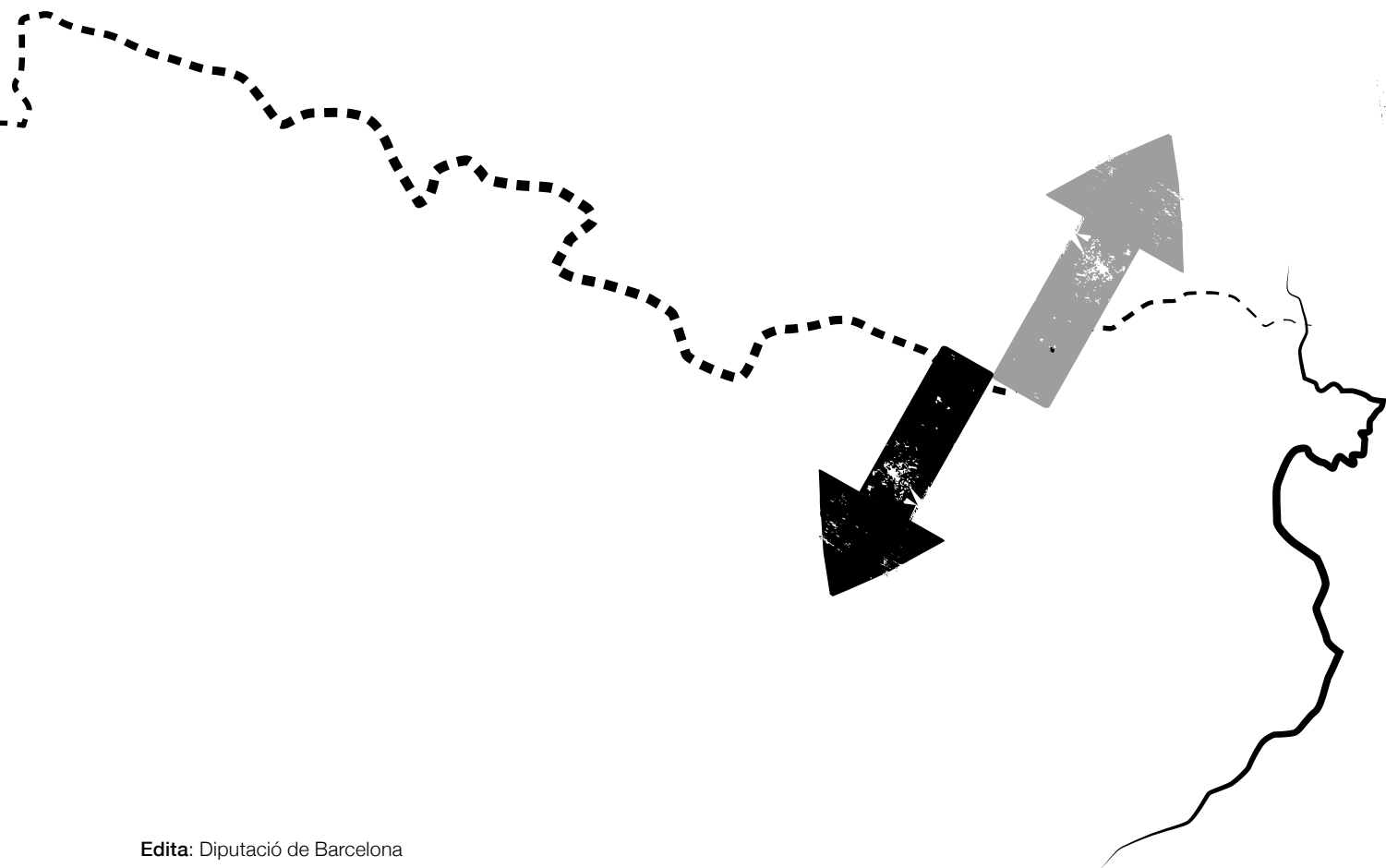

**Europa con
los Ciudadanos**

PERSEGUIDOS Y SALVADOS

Edita: Diputació de Barcelona

Diseño y maquetación: La Factoria Interactiva

Depósito Legal: B 17658-2014

Fotografia cubierta: *Joel Sequerra con un grupo de niños y niñas judíos procedentes de España en la estación de Lisboa, Portugal.* Font: Yad Vashem

**Diputació
Barcelona**

**Europa con
los Ciudadanos**

Partners:

**TOPOGRAPHIE
DES
TERRORS**

**Universitat
de Lleida**

ICRESS INSTITUT
CATALAN
DE RECHERCHE EN SCIENCES SOCIALES

Con la colaboración de:

**memorial
democràtic**

**Generalitat
de Catalunya**

**Ajuntament de
Barcelona**

MUHBA
MUSEU D'HISTÒRIA DE BARCELONA

ÍNDICE

00_Introducción p. 7

Rosa Serra/ *Perseguits i salvats: la fugida de refugiats jueus durant la II Guerra Mundial a través dels Pirineus i Barcelona*

01_Peregrinados y salvados: Clase magistral p. 13

Haim Avni / *Entre Portbou y Barcelona - La salvación de judíos (1940-1944)*

02_Historia p. 18

02_01 - Xavier Boltaina / <i>Derecho y nazismo: La ley al servicio del genocidio</i>	p. 19
02_02 - Alexandre Doulut / <i>Rivesaltes, le «Drancy de zone libre», Août-novembre 1942</i>	p. 24
02_03 - Marta Simó / <i>El holocausto en el este de Europa: su conexión con el estado español</i>	p. 28
02_04 - Bernd Rother / <i>España y el Holocausto. Los judíos españoles atrapados en Europa</i>	p. 32
02_05 - Eduardo Martín de Pozuelo / <i>El franquismo, cómplice del holocausto</i>	p. 36
02_06 - Josep Calvet / <i>Les muntanyes de la llibertat. L'arribada de refugiats jueus a Espanya (1939-1944)</i>	p. 41
02_07 - Rosa Toran / <i>Els republicans, víctimes després de l'alliberament</i>	p. 44
02_08 - Maria Josep Estanyol / <i>La petjada dels jueus a Catalunya</i>	p. 48
02_09 - Manu Valentín / <i>El exilio judeoasquenazí en Barcelona (1933 -1936)</i>	p. 51
02_10 Josep Calvet / <i>Refugiats jueus a Barcelona. La tasca de l'American Joint Distribution Committee (JDC) i Samuel Sequerra</i>	p.56

03_Memoria y patrimonio p. 59

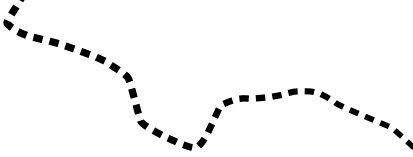
03_01 - Mireia Boya / <i>Memòria oral del pas d'evadits jueus per la Val d'Aran</i>	p. 60
03_02 - Dalia Levinsohn / <i>Los hijos del silencio</i>	p. 64
03_03 - Dory Sontheimer / <i>Las siete cajas</i>	p. 66
03_04 - Gemma Simón / <i>«Perseguits i salvats» Itineraris a l'aula per endinsar-nos en la memòria</i>	p. 70
03_05 - Jordi Algué / <i>Presentació de la recerca iconogràfica del projecte Perseguits i salvats</i>	p. 73

04_Fichas p. 83

04_01 - Mozaika	p. 84
04_02 - Mémorial de la Shoah	p. 85
04_03 - Topography of Terror	p. 86
04_04 - Association Le Chemin de la Liberté	p. 87
04_05 - Presó Museu Camí de la Llibertat	p. 89
04_06 - Mémorial du Camp de Rivesaltes	p. 90
04_07 - Memorial National du Camp de Drancy	p. 92

05_Abstarcts p. 93

00. INTRODUCCIÓN

PERSEGUITS I SALVATS. LA FUGIDA DE REFUGIATS JUEUS DURANT LA SEGONA GUERRA MUNDIAL A TRAVÉS DELS PIRINEUS I BARCELONA

Rosa Serra Rotés

Coordinadora
de l'Àrea de
Desenvolupament
Econòmic Local
de la Diputació
de Barcelona.

**Projecte 2012-533301. Programa europeu
"Europe for Citizens"**¹

Durant els anys de la Segona Guerra Mundial (1939-1945) milers de persones van creuar els Pirineus en direcció a Espanya fugint de la barbàrie nazi o per incorporar-se a l'exèrcit aliat al nord d'Àfrica o a Anglaterra. Els passos de muntanya es van convertir en el testimoni silenciós de la seva odissea per aconseguir la llibertat. Es calcula que uns vuitanta mil evadits van arribar a Espanya en aquest període, desafiant els elevats cims, les adverses condicions meteorològiques i la vigilància en ambdós costats de la frontera. La majoria eren jueus, també hi havia militars aliats i resistents alemanys, francesos i de diferents països de l'Europa ocupada. A Catalunya es van crear xarxes d'evasió per poder salvar aquests refugiats, que anaven des dels passos fronterers dels Pirineus fins a Barcelona: camins de llibertat.

Aquest projecte, «Perseguits i salvats. La fugida de refugiats jueus durant la Segona Guerra Mundial a través dels Pirineus i Barcelona», sintetitza i recupera aquesta història europea i difon, a través de la formació i l'educació ciutadana, aquests fets poc coneguts i al·lisonadors de la nostra història recent. La Diputació de Barcelona, com a soci principal i encarregat de la coordinació del

projecte, juntament amb els seus socis europeus, el Memorial de la Shoah de París, Topographie des Terror de Berlín, el Servei d'Història i Documentació de la Universitat de Lleida i l'Institut Català d'Investigacions en Ciències Socials de la Universitat de Perpinyà, ha portat a terme aquest projecte durant el període comprès entre el desembre de 2012 i el maig de 2014. Hem pogut tenir també la col·laboració del Memorial Democràtic i del Museu d'Història de Barcelona.

ELS FETS HISTÒRICS²

La situació europea 1935-1945

L'any 1935, després d'anys de política activa de discriminació del poble jueu, Alemanya va definir, amb la publicació de les Lleis de Nuremberg, la legalització i institucionalització de la discriminació del poble jueu i altres col·lectius considerats impurs. Aquesta situació va fer que molts jueus abandonessin Alemanya i els països ocupats. Aquesta fugida s'accelerà quan l'1 de setembre de 1939 Hitler va ocupar Polònia i va esclatar la Segona Guerra Mundial. Els jueus fugien cap a França, els Estats Units, Amèrica del Sud i altres destinacions considerades més segures; molts jueus sefardites es van dirigir a Espanya intentant acollir-se al decret del general Primo de Rivera, que, el 1924, els concedia la ciutadania espanyola.

Com ja havia passat a la Primera Guerra Mundial i a la Guerra Civil Espanyola, els Pirineus van actuar com a espai de fugida i una vegada més la frontera es va convertir en un lloc de refugi, una línia que separava milers de persones de la mort. Per als refugiats que procedien dels Pirineus francesos, creuar la frontera significava quedar fora de perill, deslliurar-se de la persecució i la detenció i, en alguns casos, d'una mort força probable. Aquest

1. L'objectiu d'aquest programa és acostar Europa als seus ciutadans perquè puguin participar plenament en la construcció europea, participant en intercanvis transnacionals i activitats de cooperació que contribueixin a desenvolupar el sentit de pertinença als ideals europeus comuns i fomentar el procés d'integració europea. La Unió Europea es basa en valors fonamentals com la llibertat, la democràcia i el respecte dels drets humans. Per apreciar-ne plenament el significat, cal recordar les violacions d'aquests principis perpetrades pel nazisme i l'estalinisme a Europa. En commemorar les víctimes mitjançant la preservació dels llocs i els arxius relacionats amb les deportacions, els europeus preserven la memòria del passat, que inclou també una cara fosca. És especialment important fer-ho ara, ja que els testimonis desapareixen progressivament. Els objectius d'aquesta acció, en consonància amb els objectius del programa, són dos: promoure l'acció, el debat i la reflexió relacionats amb la ciutadania europea i la democràcia, els valors compartits i la història i la cultura comuna; i acostar Europa als seus ciutadans promovent els valors i conservant la memòria del seu passat. Més informació a http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/programme/action4_en.php.

2. Aquest apartat s'ha elaborat a partir del llibre de Josep Calvet (2008): *Les muntanyes de la llibertat. El pas de refugiats pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial. 1939-1944*, editat per L'Avenç, Barcelona. L'edició castellana, de l'any 2010, és d'Alianza Editorial.

flux humà transfronterer no es va aturar fins a l'estiu de 1944, després de l'alliberament del sud de França per l'exèrcit aliat. A partir d'aquell moment, i durant uns quants anys, alemanys que no volien caure en mans dels aliats hi van anar penetrant i van amagar-se a Espanya o a països sud-americans. En total, pràcticament deu anys de pas clandestí per la frontera que van convertir els Pirineus en les muntanyes de la llibertat, l'escenari silenciós d'una fugida a la recerca de nous objectius personals.

Tanmateix, els refugiats estrangers que van arribar a Espanya, sobretot els jueus, van trobar un país que ni els esperava ni disposava de recursos suficients per acollir-los, i que, malgrat no haver pres part en el conflicte bèl·lic, sentia una simpatia especial per les potències de l'Eix, tant com per enviar les tropes de la División Azul a lluitar al seu costat. Els refugiats es podien agrupar en dos grans col·lectius en funció de les raons que els portaven a emprendre l'evasió: aquells que volien lluitar contra el feixisme al costat de l'exèrcit aliat, tant els ciutadans dels països ocupats (francesos, belgues, holandesos, polonesos...) com els pilots abatuts en combat (britànics, nord-americans i canadencs); i els que fugien de la barbàrie nazi (jueus de totes les nacionalitats), que tenien l'esperança de poder dirigir-se a Amèrica o a Palestina.

El nombre total de refugiats que van passar per Espanya durant la Segona Guerra Mundial s'estima en 80.000. Aquesta xifra comptabilitza tant els detinguts com els que van aconseguir travessar la Península Ibèrica sense ser descoberts, i entre ells els jueus van ser un grup molt rellevant, tant pel nombre de persones detingudes com pels casos particulars que s'han documentat.

El 1939 van començar a arribar a Espanya els primers jueus de manera esporàdica. La majoria duïen la documentació en regla per passar la duana. La manca d'alguns dels requisits podia significar la detenció immediata i l'expulsió. Quan tot just començava el 1942, la situació va canviar. El 2 de gener es va decretar que els jueus que haguessin arribat a França després de 1936 s'incorporessin a les companyies de treballadors o fossin internats en centres especials. Per a aquest efecte es van crear centres de detenció, alguns de propers a la frontera espanyola.

Al juliol va començar la persecució dels residents al sud de França. Entre el 20 de juliol i el 5 d'agost el govern de Vichy va ordenar no tramitar més visats de sortida i es va comprometre a extraditar els jueus a Alemanya. Enfront d'aquesta situació, aquells que volien fugir només tenien dues alternatives: dirigir-se a Suïssa o a Espanya. En aquell moment, les falsificacions de documentació van incrementar, però molta gent va decidir evadir-se sense papers. Davant del perill, moguts per l'instint de supervivència, molts jueus van decidir fugir a la desesperada, encoratjats per l'aparent proximitat d'Espanya, i creuar els Pirineus.

L'arribada massiva de jueus a Espanya es va concentrar en el període comprès entre octubre de 1942 i gener de 1943. Molts d'ells van aprofitar els seus contactes i la seva capacitat econòmica per aconseguir creuar Espanya sense incidències. La resta va haver de fer front a la dolorosa política de repatriacions

i els problemes que implicava creuar els Pirineus amb nens i persones d'edat avançada. Un cop a Espanya, les famílies solien ser separades i traslladades als diferents centres d'acollida.

Els Pirineus

Les muntanyes que limiten França i Andorra amb Espanya eren el pas natural per a tots aquells que cercaven la llibertat i fugien de la persecució i la guerra. Creuar la frontera era una acció arriscada, fins i tot letal, en alguns casos. La dificultat del camí, sobretot en alguns punts de la serralada; el fred i la neu; l'actuació sense escrúpols d'alguns guies; i la possibilitat de ser detinguts i repatriats per la policia que vigilava la frontera, eren alguns dels problemes als quals els estrangers s'havien d'enfrontar quan es dirigien a Espanya a la recerca de llibertat. L'experiència tot sovint es convertia en una autèntica odissea.

La travessia dels Pirineus es feia amb l'ajuda de guies, coneguts com a *passeurs* a França. Els guies espanyols eren, sobretot, persones nascudes a les muntanyes, entrenades i coneixedores dels camins, el medi i la gent. Molts d'ells ja havien fet la mateixa tasca durant la Guerra Civil, però en sentit contrari, quan acompanyaven a través dels Pirineus aquells que cercaven refugi a França. Altres, feia temps que es dedicaven al contraban.

Cal mencionar també els *passeurs* ocasionals, veïns dels pobles propers a la frontera que no pertanyien a cap xarxa ni organització però que davant la desesperació d'alguns evadits s'oferien a acompanyar-los fins a la collada més propera. Les motivacions que els portaven a fer aquesta feina eren diverses: per una banda, el compromís polític i personal, que tenia un pes específic important, i per l'altra, els guanys econòmics substancials que comportava aquesta actuació.

Per a moltes persones poc entrenades i preparades, o d'edat avançada, la duresa que significava creuar caminant els Pirineus feia necessari que els guies disposessin d'una sèrie de masies de confiança on poder descansar abans de reprendre la marxa. Les forces de seguretat espanyoles vigilaven exhaustivament aquestes masies, els habitants de les quals vivien en un perill constant.

Per ajudar les persones que volien fugir dels països ocupats es van organitzar estructures de suport, les anomenades xarxes d'evasió. Inicialment, s'encarregaven de l'arribada a la França de Vichy, però aviat es van ampliar per ajudar els evadits a creuar els Pirineus per entrar a Espanya. Els serveis secrets dels països aliats van jugar un paper clau en l'organització d'aquestes xarxes. Britànics i nord-americans van impulsar la major part de les xarxes d'evasió, que, a més a més de persones, podien encarregar-se de portar documentació dirigida a l'exèrcit aliat organitzat al nord d'Àfrica o a Anglaterra i als diferents governs a l'exili organitzats a Londres. Per altra banda, les expedicions de tornada des d'Espanya permetien passar informes i diners destinats a organitzar la resistència. La destinació més habitual dels refugiats era Barcelona, des d'on s'organitzava la fugida posterior a través d'Espanya i Portugal

fins a arribar a un port, principalment Gibraltar o Lisboa, des d'on embarcar cap a una destinació més segura.

Les polítiques de l'Espanya franquista amb els refugiats: tolerància, repatriacions, detencions

Durant els dos primers anys de la Guerra Mundial, passar cap a Espanya va ser relativament fàcil, a pesar que, en un moment determinat, es va acordar retornar els detinguts al seu país de procedència. El novembre de 1942, quan els alemanys van ocupar la França lliure i es van establir al llarg de tota la frontera amb Espanya, la situació va canviar radicalment. Immediatament es va ordenar el desplegament de duaners i militars amb l'objectiu d'impermeabilitzar els passos fronterers.

El novembre de 1942 els alemanys es van establir als departaments de frontera per vigilar els passos de muntanya. El pas d'un país a l'altre era molt perillós, per això es preparava cada expedició fins a l'últim detall i es van abandonar alguns itineraris per passar per altres de menys vigilats. Malgrat totes les precaucions, no es van poder evitar alguns incidents tràgics.

La política del règim de Franco cap als estrangers que entraven en territori espanyol es va caracteritzar per la improvisació i va variar amb els anys, en funció tant de l'evolució de la mateixa Guerra Mundial com de l'origen dels evadits. Va tenir molt a veure amb el desenllaç de la guerra, cosa que va fer canviar les seves preferències pels alemanys cap a una posició més favorable als aliats. Cal parlar d'una tolerància inicial, amb permissivitat de pas pel territori espanyol dels refugiats que tenien la documentació en regla; un enduriment posterior de la vigilància, que va provocar la repatriació a França dels detinguts i, finalment, l'internament en presons i camps de concentració. Durant aquesta última etapa la postura espanyola es va anar flexibilitzant a favor dels aliats i es va concretar en una major disposició per facilitar la sortida progressiva d'Espanya.

Malgrat la posició equidistant i gens bel·ligerant amb els dos bàndols que van lluitar a la Segona Guerra Mundial, Espanya inicialment va mantenir una gran complicitat amb el règim nazi. Com a conseqüència, l'ambaixada alemanya va exercir una influència notable en tot allò que feia referència a la vigilància de la frontera i la detenció dels refugiats que la traspassaven des de França. La presència de la Gestapo a Espanya i les relacions estretes amb la policia espanyola afavorien aquest intervencionisme alemany.

L'estada i el pas per Espanya

L'acollida a Espanya variava segons la província i els centres d'internament dels quals es disposava. A les províncies de Lleida i Osca, els evadits eren portats en primer lloc al poble on hi havia caserna de la guàrdia civil, després anaven a la presó del partit judicial i, des d'allà, a la presó provincial. En canvi, a Girona hi funcionava un camp de recepció a Figueres i hi havia una presó per a dones i un hospici provincial, a més a més de la presó provincial. A Navarra i el País Basc es van utilitzar hotels de municipis turístics de la costa i la muntanya. Aquesta diferència de tracte també es percebia a l'hora de

procedir amb les famílies jueves. Que durant la seva estada a Espanya fossin dispersades o autoritzades a romandre juntes depenia del governador civil de torn.

Entre les presons del partit judicial cal destacar la de Sort, on van ser empresonats prop de 3.000 evadits, que procedien dels passos fronterers del Pallars Sobirà i la Vall d'Aran. Aquesta xifra tan elevada de capturats contrasta amb els poc més de 500 detinguts en llocs on teòricament hi havia d'haver una aflluència major d'evasions, com són Jaca, als Pirineus d'Osca, i la Seu d'Urgell, per la proximitat amb el Principat d'Andorra. Pensem que el paper de les xarxes d'evasió en aquests dos itineraris fronterers, presumiblement bastant més transitats que els passos elevats del Pallars, va tenir molt a veure amb aquest nombre més baix de detencions, ja que gràcies a la seva actuació una gran part dels que van penetrar per aquesta zona van aconseguir travessar la Península Ibèrica sense ser descoberts.

Els jueus es van poder beneficiar d'una acollida organitzada gràcies especialment a la tasca de l'American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), creat el 1914 per socórrer els jueus palestins durant la Primera Guerra Mundial. Quan aquesta va acabar, va continuar assistint els jueus dels països de l'antic imperi austrohongarès i, en esclatar la Segona Guerra Mundial, va ajudar-ne milers a fugir d'Alemanya i Àustria. Quan els alemanys van entrar a França el 1940, va traslladar les oficines a Lisboa, des d'on coordinava la fugida de milers de jueus a través d'Espanya. Fins al 1942 va tenir representants oficiosos a Espanya, però a partir d'aquell any es va crear una representació permanent a Madrid i Barcelona.

Samuel Levy, a Madrid, era l'encarregat de resoldre les difícils condicions dels jueus al camp de concentració de Miranda de Ebro, mentre que Samuel Sequerra, a Barcelona, es va erigir com a delegat oficial de la Creu Roja portuguesa per coordinar l'ajuda als jueus refugiats. Des de l'Hotel Bristol de Barcelona, i amb l'ajuda d'un equip extraordinàriament organitzat, s'ocupava de totes les vicissituds que els jueus sofrien a Catalunya i ajudava també els que estaven internats als camps de concentració i a la resta del país. Cal destacar també que l'actuació del consolat britànic de Barcelona i els seus empleats al servei d'espionatge (Intelligence Service) van ser cabdals per portar a terme les tasques derivades de l'activitat de les xarxes d'evasió i el suport als refugiats.

METODOLOGIA DE TREBALL

Per assolir l'objectiu de recuperar i difondre aquest episodi de la història europea a través de la formació i l'educació ciutadana era imprescindible treballar amb el màxim rigor històric, perquè el tema no està exempt de polèmica.³ També amb el màxim respecte i col·laboració cap a les persones protagonistes que podien aportar, a partir de la metodologia de l'entrevista oral, les seves experiències personals

3. Per conèixer l'evolució dels estudis històrics sobre el tema d'Espanya i l'Holocaust jueu és molt recomanable el capítol introductori del llibre **Franco y el Holocausto**, de l'historiador alemany Bernd Rother, editat el 2005 per Marcial Pons Historia.

o les experiències com a descendents dels qui van fugir de l'Holocaust creuant els Pirineus, és a dir com a membres de la segona o tercera generació.

El rigor històric s'ha aconseguit gràcies a la direcció del doctor Josep Calvet⁴ i a la col·laboració dels nostres socis. Amb els companys del Memorial de la Shoah de París hem conegut la significació que té fer veure als protagonistes i als seus descendents el valor, la importància i la rellevància de la conservació de la documentació personal i familiar, no solament per reconstruir i donar a conèixer la història sinó també, i molt especialment, per fer front al negacionisme i a l'antisemitisme presents en els nostres dies. Des de 1999, el Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC) del Memorial de la Shoah treballa en l'elaboració de la llista de les víctimes jueves de l'Holocaust a França, però també en la documentació de totes i cadascuna d'aquestes persones i en la reconstrucció d'històries familiars⁵ per tal de poder reconstruir l'itinerari que van fer molts jueus des de la deportació a la mort, i permetre als seus familiars conèixer i complir amb el necessari dol. Aquest és el cas, per exemple, de Dory Sonthaimer, testimoni del nostre projecte, que escriu: «Por fin he conocido toda la verdad».⁶

Berlín és la ciutat on es va concebre, planificar i gestionar l'Holocaust. És també la ciutat que ha afrontat amb més decisió i fermesa la recuperació de la seva memòria històrica,⁷ mitjançant la Topografie des Terror, la fundació que té per objectiu transmetre la informació històrica sobre el nacionalsocialisme i

els seus crims i per ajudar a afrontar activament aquesta història i les seves conseqüències. Ho fa des d'un espai de gran significació i transcendència, perquè l'edifici que acull aquesta institució, inaugurat el maig del 2010, es va construir sobre un erm que havia ocupat l'antiga seu de les SS nazis.

Ens vam proposar treballar aquest concepte de *topografia de la memòria* a la ciutat de Barcelona, on vam intentar posar sobre un mapa els llocs d'aquesta memòria. El mapa dels passos de frontera ja l'havia treballat el doctor Josep Calvet, i amb la seva ajuda i la dels testimonis vam endinsar-nos en la topografia barcelonina d'aquesta història dura, en ubicar estacions de tren, consolats, hotels i fondes, seus de la JOINT i també de la Gestapo.⁸ Una topografia urbana reforçada per una important documentació gràfica que, de la mà dels fotoperiodistes de l'època, il·lustra els anys difícils d'aquesta Barcelona dura, grisa, de postguerra, i també feixista i col·laboracionista amb el nazisme. Un episodi de la nostra història que sortosament està veient la llum de la mà de treballs d'investigació molt ben documentats,⁹ exposicions¹⁰ i llibres.¹¹

Al nostre país l'únic lloc on la història i la memòria se sintetitzen en un espai patrimonial és la presó de Sort, recuperada, dignificada i museografiada l'any 2007 per iniciativa de l'Ajuntament de Sort, i sota la direcció de Conxita Mir, al capdavant del Servei d'Història i Documentació de la Universitat de Lleida. La Presó-Museu Camí de la Llibertat rememora el pas per Sort dels centenars de persones que havien fugit de l'Europa ocupada pels nazis durant els anys de la Segona Guerra Mundial. Des que es va inaugurar, la presó de Sort ha rebut milers de visitants i ha contribuït de manera destacada a desenvolupar el turisme cultural i patrimonial al Pallars Jussà.

Amb l'Institut Català d'Investigacions en Ciències Socials de la Universitat de Perpinyà hem après la significació de la frontera, de la «ratlla», que no és més que això per als habitants propers i que en temps de guerra esdevé una muralla infranquejable, ahir i avui. Seguint els seus consells vam incorporar com a testimonis gent de la frontera, coneixedors dels passos i dels passadors, que amb les seves reflexions i mirades han enriquit el conjunt de testimonis dels jueus protagonistes.

Per afrontar amb respecte i eficiència la delicada tasca d'entrevistar els testimonis, vam disposar de l'ajuda inestimable de Maria Josep Estanyol i Fuentes, professora de Semitiques de la Universitat de Barcelona, que ens ha acompanyat i aconsellat en la necessària tasca d'acostament i coneixement

4. Ha tutelat els treballs de síntesi històrica i ens ha dirigit i aconsellat en la recerca bibliogràfica i documental, en l'organització tècnica i científica de les jornades i ha participat activament en les entrevistes als testimonis. La seva col·laboració ha permès aprofundir en el coneixement de l'àmbit de treball i ens ha donat majors garanties d'obtenir uns bons resultats de les entrevistes i contextualitzar i valorar millor les explicacions dels testimonis.

5. Tota aquesta documentació és consultable a la pàgina web de la institució: www.memorialdelashoah.org/index.php/fr/rechercher-une-personne-victime-resistant-juste.

6. Dory Sonthaimer escriu aquestes paraules a la pàgina 219 del seu llibre *Las siete cajas*, editat per Circe l'abril de 2014. Aquesta frase forma part d'un capítol on explica, amb detalls, la seva experiència al Memorial de la Shoah de París i al Memorial de Drancy: «El año pasado visité el Memorial de la Shoah, museo inaugurado en 2005 en el barrio de Le Marais de París [...] En la entrada del memorial se encuentran las paredes de mármol donde están escritos, por años, los nombres de las personas deportadas a los campos de exterminio desde Francia. Busco el año 1942. Busco la letra H. Y allí lo encuentro: Eduard Heilbrunner y Lina Heilbrunner (Heilbrunner). Un nuevo azote a la realidad. Quiero pensar que se trata de una pesadilla, pero las pruebas sólo testifican la verdad de los hechos, de todo lo que he leído en las cartas, y que podría parecer una historia de ficción. Pero no lo es. Me voy al centro de documentación para preguntar y allí me proporcionan las fichas de mis abuelos. La ficha del campo de Marsella, la ficha de la salida hacia Auschwitz».

Durante el mismo viaje visité Drancy, desde donde salió el convoy en el que Lina y Eduard viajaron hasta Auschwitz. [...] Fueron deportados en el convoy nº 29, el 7 de setiembre de 1942. En el museo que ahora se encuentra en Drancy, abierto en el año 2012, vuelvo a preguntar. Los alemanes tenían las listas de todas las personas que iban en cada uno de los convoyes que empezaron a salir hacia Auschwitz a partir de marzo de 1942. Me enseñan las listas. Al llegar a Auschwitz-Birkenau, en el libro de entrada dice: «El convoy nº 29 llegó a Auschwitz-Birkenau el 9 de setiembre de 1942. Llevaba 10.000 ocupantes, de los cuales 899 fueron gaseados inmediatamente a su llegada; el resto, 59 hombres, del número 63.164 al número 63.222, y 52 mujeres, del número 19.243 al número 19.294, fueron transportados al campo de concentración de Auschwitz». Aquellos hombres y mujeres habían dejado ya de tener nombre y apellidos, se habían convertido en un número».

7. Entre la nombrosa bibliografia existent sobre el tema referenciem dos materials molt interessants: Valdivieso, M. «El monumento Espacios para el recuerdo en Berlín. Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008», a *Actas del X Coloquio Internacional de Geocritica*, Universitat de Barcelona, 26-30 de maig de 2008. <http://www.ub.es/geocrit/-xcol/387.htm>; i Breithoff, Sarah: «Lugares del recuerdo 1933-1945», editada per encàrrec de l'Arbeitskreis i dels Centres Memorials Berlín-Brandenburg i la Conferència Permanent de Directors de Memorials relatius al nacionalsocialisme en l'àrea de Berlín, 2010.

8. A la pàgina web del projecte perseguits.cat podreu consultar el mapa interactiu de Barcelona.

9. Aguilera, G. (2013): *Agente 447, el hombre que detuvo a Lluís Companys*, Barcelona, RBA Libros.

10. Exposició «Barcelona en postguerra. Una crònica fotogràfica», de l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona (19/04/2013 - 28/09/2013); «La cultura oficial de la Barcelona franquista», Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (del 13 de maig al 31 d'octubre de 2013); i «Barcelona en Postguerra, 1939-1945», organitzada per l'Ajuntament de la ciutat i per la Fundació Pi i Sunyer (3/03/2014-30/06/2014), que també editen el llibre-catàleg.

11. Guixé Coromines, J. (2012): *La República perseguida*, Universitat Politècnica de València. Servei de Publicacions. González Vilalta, A. (2009): *Cataluña bajo vigilancia. El consulado italiano y el fascio de Barcelona (1930-1943)*, Universitat de València.

de la comunitat jueva barcelonina. La seva obra *Judaisme a Catalunya, avui*¹² és clau per conèixer la comunitat jueva barcelonina, dins la qual havíem de trobar els hipotètics testimonis del nostre projecte de memòria històrica.

Hem pogut contactar amb tretze testimonis excepcionals: Nelly Curiel, Avner Nahum, Denise Papo, Victor Papo, Francisco Pastor, Miriam Torres, Clara Schorr, Dory Sontheimer, Jaime Vador,¹³ Dalia Levinshon,¹⁴ Jean Louis Blanchon, Francisco Pastor i Lluís Esteve. Aquest projecte no s'hauria pogut portar a terme —i tampoc hauria tingut cap sentit— sense la seva inestimable i generosa col·laboració.

Hem fet de les entrevistes i dels entrevistats l'eix central del projecte per tal com elles i ells són els testimonis d'una història molt poc coneguda. Testimonis directes en pocs casos, perquè estem parlant d'uns fets ocorreguts fa més de setanta anys, però també testimonis valuosos de les segones generacions, que ens han parlat de silencis, de por, de discreció, de canvis d'identitat, de desconeixements, d'absències, d'oblits, que són tan importants i significatius per entendre les conseqüències de l'Holocaust, de la por a l'antisemitisme i, sobretot, a la situació concreta i específica amb què es van enfrontar els jueus que van optar per viure a Barcelona i sota un estat feixista, aliat del règim nazi i declaradament antisemita.

Hem considerat les entrevistes com un mitjà per recollir dades (relats, testimoniats, experiències, coneixements...) i després han de poder ser tractades, elaborades, contrastades amb altres fonts d'informació i analitzades a partir d'uns criteris clars i metòdics. Hem intentat aprofundir en el coneixement no sols de l'experiència personal sinó també de l'experiència col·lectiva i de la dimensió social i el context en el qual succeeixen els fets. Per tant, esdevenen fonts primàries per a la documentació històrica, documents per als historiadors que vulguin aprofundir en aquest període de la història d'Europa, de Catalunya i de Barcelona, i se sumen a la tasca iniciada pels més prestigiosos investigadors d'aquest període, com són el professor Haim Avni¹⁶, Bernd Rother, Josep Calvet i Rosa Sala Rose¹⁷, i a la compilació de memòries de jueus,

editades l'any 2001¹⁸, i d'altres que es conserven als arxius d'institucions com Yad Vashem¹⁹, el Museu de l'Holocaust d'Estat Units a Washington²⁰ o el Memorial de la Shoah de París, per esmentar-ne alguns exemples de referència.

LA DIFUSIÓ

Per complir amb l'objectiu de difondre, a través de la formació i l'educació ciutadana, aquests fets poc coneguts i alligadors de la nostra història recent, hem preparat una pàgina web (www.perseguits.cat) on emmagatzemar els continguts produïts durant el projecte, organitzats de la següent manera:

- Seminaris a Sort²¹, París²² i Berlín²³
- Jornades d'Estudi a Barcelona²⁴
- Audiovisual dels testimonis
- Mapes dels passos fronterers i de Barcelona
- Reproducció de les entrevistes als protagonistes
- Documents
- Transcripció documentada de les entrevistes als protagonistes
- Galeria d'imatges
- Materials de difusió del projecte
- Materials didàctics per a les escoles
- Bibliografia bàsica

18. BERTHELOT, M., (ed.). *Memorias Judías (Barcelona 1914-1954)*. Barcelona, Riopiedras ediciones, 2001.

19. Els Arxius de Yad Vashem conservem més de 44.000 testimonis escrits, filmats i gravats. La Fundació d'Història Visual de la Shoà permet accedir als 52.000 testimonis allà arxivats, incloent 8.500 recollits en hebreu dins i fora d'Israel. Recentment, Yad Vashem ha emprat la missió de catalogar i digitalitzar els seus arxius per fer-los accessibles a investigadors i estudiants.

20. Destaquem, entre la gran quantitat d'informació de que disposen, la difusió que fan a partir de la seva pàgina web presenta extractes d'entrevistes amb supervivents de l'Holocaust realitzades dins el programa Primera Persona: converses amb supervivents de l'Holocaust, i on es pot constatar que, 65 anys després de l'Holocaust, l'odi, antisemitisme, i genocidi continuen amenaçant el món. Les històries de les vides de supervivents de l'Holocaust transcendeixen les dècades i ens recorden de la necessitat constant de ser ciutadans vigilants i d'aturar la injustícia, prejudici, i odi on i quan passa. <http://www.ushmm.org/es/remember/first-person-podcast>

21. 12 i 13 de juliol de 2013. Entre els objectius del projecte figura el donar a conèixer el paper dels Pirineus com a lloc de refugi, durant la Segona Guerra Mundial, per a milers de persones que fugien del terror nazi. A Catalunya, cal destacar la feina realitzada a Sort i per això es va decidir de realitzar el primer seminari del projecte a Sort. Aquesta activitat va comptar amb la col·laboració de les següents institucions: Memorial Democràtic, Ajuntament de Sort, Diputació de Lleida, Consell Comarcal del Pallars Sobirà, Ajuntament de Les, Ecomuseu de les Valls d'Àneu, Parc Natural de l'Alt Pirineu, Institut d'Estudis Ilerdencs, Universitat de Barcelona, Universitat de Lleida, ICRESS (Institut Català de Recerca en Sciences Sociales) de Perpinyà i Casa Sefarad-Israel.

22. 22 i 23 de setembre de 2013. Viatge de formació per conèixer l'experiència i la trajectòria d'un dels socis internacionals del projecte: el Memorial de la Shoah de París. El programa va incloure la visita a una seu nova del Memorial de la Shoah, a Drancy. Aquest edifici, inaugurat el 2012, es troba en un lloc que l'any 1942 funcionava com a camp de concentració. Des d'allà, els interns eren deportats a camps d'extermini. Finalment, també es va visitar el Museu d'Art i Història del Judaisme, que des de 1998 treballa per donar a conèixer la història de la comunitat jueva francesa i preserva les col·leccions, arxius i fons documentals rebuts d'algunes famílies jueves. També s'encarreguen de difondre les diferents expressions artístiques relacionades amb la cultura jueva.

23. 25, 26 i 27 de novembre de 2013. Viatge de formació i intercanvi per conèixer l'experiència i la trajectòria d'un dels socis internacionals del projecte: el Memorial Topografia del Terror. El Memorial Topographie des Terrors és una institució que té un gran prestigi internacional en el camp del treball memorial, ja que té com a objectiu transmetre la informació històrica referent al nacionalsocialisme i els seus crims. Aquesta institució és un dels llocs de memòria més visitats de Berlín: l'any 2012 va acollir 900.000 visitants. El programa d'activitats va comptar amb diferents sessions de treball orientades a conèixer les exposicions, la feina i els objectius del Memorial Topografia del Terror, a més de compartir coneixements. També es van realitzar activitats i visites per conèixer altres projectes i espais de memòria de la ciutat de Berlín.

24. De les quals aquesta és l'edició de les ponències presentades.

12. Estanyol i Fuentes, M. Josep: *Judaisme a Catalunya, avui*. Barcelona: Pòrtic. 2002.

13. Jaime Vador va morir el dia 17 de març de 2014. La seva biografia i la seva extensa obra està recopilada a la pàgina web que porta el seu nom: www.jaimevador.com

14. Dalia Levinshon Marcovitz és advocada, expresidenta de la Comunidad Israelita de Barcelona, exvicepresidenta de la Federación de Comunidades Judías de España, conferenciant i divulgadora del judaisme.

15. Bernal, M. Dolores; Corbalán, Joan (2008). *Eines per a treballs de memòria oral*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Direcció General de la Memòria Democràtica; Diputació de Barcelona. Xarxa de Municipis; Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (Col·lecció *Eines de Memòria*, 2).

16. Haim Avni es historiador i fundador de l'Institut Harman de Judaisme Contemporani de la Universitat Hebrea de Jerusalem. La seva extensa bibliografia sobre Espanya, Franco i els jueus l'ha convertit en l'historiador de referència. Ha treballat en diferents períodes de la seva dilatada carrera amb fonts primàries, testimonis orals i escrits conservats en arxius espanyols i internacionals. AVNI, H., *Espanya, Franco y los judíos*, Madrid, Altalena, 1982

17. SALA ROSE, R (2011): *Atrapados en la penúltima frontera. Fugitivos del Nazismo en España*, Ed. Papel de Liar. GARCÍA-PLANAS, Plàcid; SALA ROSE, Rosa (2014): *El marqués y la esvástica. César González-Ruano y los judíos en el París ocupado*, Ed. Anagrama.

01.

PERSEGUIDOS Y SALVADOS: CLASE MAGISTRAL

ENTRE PORTBOU Y BARCELONA - LA SALVACIÓN DE JUDÍOS (1940-1944)

Haim Avni

Profesor de la
Universidad de
Jerusalén.

A. Los salvados

¿De qué huyeron los miles de judíos que traspasaron por la montaña la frontera de España? Las respuestas a este interrogante variarían según las personas y las épocas que les hubiéramos presentado. ¿Qué esperaban al llegar a España? Esta pregunta recibiría también respuestas muy variadas.

Hoy, a la distancia creada por el tiempo y con los archivos alemanes abiertos a disposición de los investigadores, podemos afirmar lo que los protagonistas mismos no sabían: huyeron de la condena a muerte que les habían declarado las autoridades nazis y sus colaboradores. La única y determinante razón que se les daba para esa sentencia fue la de ser judíos. La aplicación de esta condena a los judíos de Francia, Holanda, Bélgica y del mismo Gran Reich se hizo definitiva a partir de la primavera del año 1942, pero a esa altura la misma ya estaba ejecutándose contra los judíos del Este de Europa y particularmente los de la Unión Soviética. La condena emanaba de la ideología racista que dominaba al Tercer Reich, sus poderes legislativos, judiciales y ejecutivos. Según estos, los seres humanos no son iguales al nacer, como afirmaban la Revolución Francesa y todo el mundo liberal a partir de ella, sino que son desiguales, y se distinguen biológicamente según sus razas. La *aria* es la superior, y los alemanes son sus fieles representantes. La *latina*, la *eslava*, la *negra* son inferiores, y la inferior a todas es la *raza judía*, que es también la más visible y presente entre las naciones europeas. Por esta misma presencia, por su integración y asimilación, los judíos son, según el racismo nazi, también los más peligrosos para la pureza de la raza aria y de la sociedad alemana. En consecuencia, están destinados a desaparecer.

Los refugiados judíos que se salvaron entrando en España se distinguían por este hecho de los miles y miles de refugiados de otras naciones. Ante la conquista alemana, estos últimos tenían la opción de quedarse en sus casas aceptando

pasivamente el dominio alemán, acatando sus órdenes e incluso colaborando con ellos. Los pocos y más valientes podían alistarse en las fuerzas de resistencia. A los judíos no les quedaron más que tres opciones: tratar de esconderse, unirse a los pocos resistentes o tratar de huir. Pero las tres opciones dependían de la ayuda de no-judíos: de los *justos de las naciones*, que arriesgaban sus vidas por ayudar a judíos a esconderse; de los resistentes, que debían estar dispuestos a aceptar a judíos como sus compañeros y como pares en la lucha armada —lo que lamentablemente no ocurría en varios de los países conquistados, especialmente en el Este—; en cuanto a la fuga, esta dependía de las disposiciones de las autoridades de los pocos países neutrales, tal como fue el caso en España.

La gran variedad de respuestas que habríamos recibido a las dos preguntas señaladas habría emanado de dos elementos medulares en la historia del Holocausto, que son imprescindibles para entenderla.

El primer elemento es la falta completa de una o más instituciones centrales entre los judíos con facultad y autoridad reconocida por ellos para alistar, dirigir y mandar. Existían organizaciones mundiales de filantropía, como el American Jewish Joint Distribution Committee («el Joint»), que prestó servicios muy importantes a refugiados, incluso en España. En el terreno político existían la Organización Sionista Mundial, el Congreso Judío Mundial y otras que reclamaban para sí la representación del pueblo judío entero o de determinados sectores del mismo. Pero todas las organizaciones, locales o mundiales, no eran más que organizaciones *voluntarias* cuyos afiliados compartían una u otra finalidad o ideología, y cuya autoridad para con ellos no superaba la que sus mismos socios voluntariamente le atribuían. La plétora de organizaciones representaba fielmente la diversidad interna de los judíos: religiosos de varias índoles, comunistas, sionistas,

asimilados, etc. Esta realidad contrastaba con la descripción demonizadora de los judíos como miembros de un organismo central, oculto, multifacético que dominaba tanto a las potencias democrático-capitalistas como al poder bolchevique-soviético. Este fantasma adjudicaba a los judíos fuerzas globales tremendas, de las cuales el nazismo estaba llamado a salvar la humanidad entera.

El segundo elemento medular emanaba del primero: de hecho, el ataque de la potencia nazi y de sus colaboradores iba dirigido individualmente a cada judío. Cada padre de familia debía reunir la información disponible, entenderla, adivinar lo que le esperaba y tomar sus decisiones. A esa altura nadie — judío o no-judío — podía imaginarse un posible Auschwitz, tal como lo conocemos hoy. Pero aun para enfrentar pronósticos más normales se exigían capacidades y circunstancias extraordinarias. Muy pocos estaban en la posición del padre de Ana Frank en cuanto a capacidades personales de decisión y planificación, en cuanto a la amistad que mantenía con no-judíos —que arriesgaron la vida al ayudarlo— y en cuanto a los recursos necesarios para preparar el refugio para su familia. Muy pocos compartían estas capacidades personales. Los refugiados judíos que llegaban a cruzar la frontera de España estaban entre ellos.

B. Portbou

Consideraremos a Portbou como el símbolo de la frontera y de las esperanzas y actividades de los que la cruzaron. Distinguimos entre dos épocas: desde el verano de 1940 hasta el verano de 1942, y desde ese verano hasta agosto de 1944. La distinción se basa en la historia del Holocausto en Francia.

En el momento de la derrota francesa, la política germana con respecto a los judíos era todavía la de *expulsión*. Ello no impidió la persecución de individuos judíos y no-judíos que se habían destacado por su enemistad al régimen nazi y se encontraban en Francia. La brutalidad alemana contra los judíos causó una gran admiración a sus aliados antisemitas franceses, quienes, después de la derrota, estaban en el poder en el gobierno del mariscal Pétain en Vichy. En este contexto hay que recordar que el *Statut des Juifs*, el código especial para los judíos, decretado en octubre de 1940, daba fin a la igualdad de derechos de los judíos —vigente en Francia a partir de 1791, durante 150 años—. *El Statut* fue obra de ese gobierno francés y no una imposición por parte de los nazis, y, junto con otras leyes discriminatorias, constituyó el trasfondo de las decisiones tomadas en 1940 y 1941 por los que trataban de huir a España para pasar por ella hacia nuevos horizontes.

La segunda época se inicia con los arrestos masivos de judíos en París el 16 de julio de 1942 y la extensión de la caza

de judíos a la «Zona-No-Ocupada» en agosto del mismo año. A pesar de que a esa altura no se sabía todavía lo que pasaba con los deportados «al Este», muchos percibieron que la estabilidad relativa de la cual gozaban tocaba a su fin. Los que podían se dirigían a la frontera.

Como símbolo representativo de los refugiados de la primera época, tomemos a Walter Benjamin. Este filósofo, crítico de las artes y de la literatura mundialmente conocido en los ámbitos intelectuales de su tiempo, se dirigió a la frontera española el 25 de setiembre de 1940. Poseía una visa de entrada a los Estados Unidos y visas de tránsito emitidas por los cónsules de España y de Portugal en Marsella. Temiendo que las autoridades de Vichy, al saber de su presencia en Francia, lo entregarían a los alemanes, Walter Benjamin no pidió la requerida licencia para salir del territorio francés y cruzó la frontera por la montaña cargando un gran y pesado bolsón que, según dijo, contenía un manuscrito de suma importancia para él. Confiaba en que, con la perfecta documentación de viaje en su posesión, se le permitiría en Portbou tomar el tren para Lisboa. Por consiguiente, se presentó en la comisaría local. Para su gran decepción, le informaron de que al día siguiente lo devolverían a Francia. Al día siguiente le encontraron muerto en su habitación en el Hotel Francia: se había quitado la vida.

Muchos otros compartían el deseo de Walter Benjamin de cruzar España lo más rápido posible. La realidad de España, destrozada por la guerra civil, y la imagen de su gobierno — todavía indeciso en cuanto a su posición en la guerra mundial pero con amistad abierta y compromiso hacia Alemania e Italia— no alentaban a los refugiados a detenerse y mucho menos a buscar refugio en el territorio español.

No fue así en el caso de la segunda ola de refugiados judíos. El gran peligro en permanecer en Francia, la suposición de que España ya había consolidado su posición política entre los beligerantes y la esperanza de encontrar en España la misma ayuda para eventualmente continuar su fuga, llevaron en el verano de 1942 a un gran número de refugiados a cruzar la frontera. Este número creció en el otoño, a continuación de los acontecimientos del mes de noviembre: el exitoso desembarque de los Aliados en Argelia y Marruecos en la noche del 8 de ese mes, y la ocupación de la «Zona-No-Ocupada» por el ejército alemán el 11 y 12 del mismo mes. Miles de jóvenes franceses, entusiasmados por la participación de unidades de la Francia Libre en el operativo militar en África del Norte, se pusieron en el camino, a pesar de las difíciles condiciones climáticas del invierno. Huyendo de la presencia militar nazi en el territorio de Vichy, iban también muchos refugiados judíos. Los de nacionalidad francesa tenían también el propósito de llegar a Argelia para alistarse en el ejército francés.

En la primavera de 1943 se incrementó mucho este movimiento, a pesar de que por entonces soldados alemanes ya habían sustituido a los guardias franceses a lo largo de la frontera. Refugiados judíos, a veces familias enteras, emprendieron la difícil marcha, entregándose a guías que a veces no inspiraban gran confianza. Las redes de evasión levantadas por grupos de la *Résistance* para ayudar a militares de los ejércitos aliados y a franceses que se encaminaban hacia sus respectivas representaciones diplomáticas en España, no existían para refugiados civiles judíos. La iniciativa era «privada», y así también los riesgos que corrían. Esta fuga continuó también en 1944 y se detuvo solamente cuando se liberó el sur de Francia.

En esta regla de fuga individual de judíos a España conocemos solo una excepción: la que desarrolló la organización clandestina judía Armée Juive. Formada por iniciativa de jóvenes sionistas en Toulouse durante 1941, esta organización preparó a sus miembros para tres tareas: salvar judíos ayudándolos a esconderse en Francia misma, formar unidades *maqui* de resistencia armada o cruzar la frontera de España camino a Palestina para alistarse en la Brigada Judía del ejército británico. Una vez establecido el contacto en España, los miembros de AJ ayudaron a organizar el traslado a España de pequeños grupos de niños, en su mayoría huérfanos, que estaban bajo la custodia clandestina de la organización Oeuvre de Secours aux Enfants —que en ese momento también era clandestina—.

El cruce de las montañas en el mes de setiembre y por la parte baja de los Pirineos, como lo hizo Walter Benjamin, ya fue una hazaña difícil para él, ser urbano, trabajador de escritorio y de 48 años de edad. En épocas más tardías del año y en sectores más altos de la montaña, el paso fue mucho más difícil para civiles de su perfil. De hecho, entre los que se lanzaron a esta fuga había gente de la edad de Benjamin y aun mayores, también mujeres, a veces con sus niños. Sus dificultades en llegar a España superaban enormemente a las de los soldados entrenados para muchas durezas físicas. Las montañas se «tragaron» algunos accidentados de entre unos y otros, y al llegar fueron todos, desde el comienzo, refugiados ilegales en un país desconocido.

C. Barcelona

Barcelona nos sirve aquí como símbolo y prototipo de todas las autoridades españolas y de las representaciones extranjeras que estaban involucradas en el tratamiento de los que cruzaron la frontera. Los gobernadores civiles, por un lado, y la Dirección General de Seguridad, por el otro, no residían en Barcelona. Pero las instrucciones pasaron por ella, importantes decisiones emanaban de ella, y sus hoteles y calles hospedaron durante 1943 y 1944 un gran número de los evadidos del dominio nazi.

El 29 de setiembre, dos días después del entierro de Walter Benjamin en el cementerio de Portbou, se informó al

gobernador civil de Girona de la entrada a la prisión en Figueras de un joven alemán detenido al pasar la frontera, y de que «con esta misma fecha se da cuenta al Cónsul General de Alemania en Barcelona»*. Tres días más tarde se informó al gobernador de la entrada a la prisión del matrimonio Ernst y Rosi Schueer, detenidos al cruzar la frontera. Ellos, como Walter Benjamin, disponían también de visas de inmigración a los Estados Unidos y de visas de tránsito de España y de Portugal. También su caso fue «puesto en conocimiento del Señor Cónsul General de Alemania en Barcelona»*. En este caso, al cabo de tres meses, durante los cuales el matrimonio Schueer seguía encarcelado, se quejó el gobernador civil de Girona ante el director general de la Dirección General de Seguridad en Madrid de que «hasta la fecha nada ha resuelto [el cónsul alemán] sobre su situación a pesar de las comunicaciones que se le han dirigido al efecto»*. De estos informes se desprende claramente que, por lo menos en ese tiempo, el trato regular de los casos de refugiados alemanes consistía en su entrega a las decisiones del representante del Reich nazi en Barcelona. A la luz de este procedimiento podemos afirmar que el peligro que corría Walter Benjamin por parte de los policías franceses en la frontera, que muy posiblemente habrían ignorado de quién se trataba, era mucho menor que lo que le hubiera esperado por parte del representante oficial del nazismo en Barcelona. ¿Estaba Walter Benjamin informado de estas dos opciones y por ello decidió quitarse la vida? Nunca lo sabremos...

La relación rutinaria de las autoridades fronterizas de España con los cónsules en Barcelona se daba también en los casos de italianos y de franceses —a través de la embajada de Vichy— en detrimento de los refugiados. Por otra parte, esta rutina fue favorable para los refugiados de los Aliados, para quienes el cónsul general de Gran Bretaña en Barcelona constituyó su protector. A partir de 1941 tuvieron también los judíos «apátridas» su benefactor: el representante oficioso del American Jewish Joint Distribution Committee, Dr. Samuel Sequerra.

La suerte de los refugiados detenidos y encarcelados dependía de las decisiones tomadas por el gobernador civil, que seguía las de la Dirección General de Seguridad. En la documentación se repite la mención de una ordenanza presidencial del 9 de enero de 1940, según la cual se limitó a 30 días la duración de la detención «a disposición del Gobernador Civil»* de los refugiados, y el director de la prisión advertía constantemente al gobernador civil de Girona cuando se acercaba el fin de este término. Sin embargo, por orden de esta autoridad —a veces en consulta con el director de la Dirección General de Seguridad— se continuó la detención por una o más épocas

* Citas tomadas de legajos del Arxiu Històric de Girona, Govern Civil, 250, 19.

reglamentarias. La otra norma que regía era la expulsión, y esto, si fuera posible, por la misma vía por la que el refugiado había entrado a España.

Estas dos reglas fueron aplicadas a varias personas que entraron en España al tiempo que lo hizo Walter Benjamin, y a muchas otras que llegaron durante toda la primera época de la fuga de judíos a España. Sin embargo, como nos enseña el doctor Josep Calvet en su obra fundamental y abarcadora *Las montañas de la libertad – El paso de refugiados por los Pirineos durante la Segunda Guerra Mundial, 1939-1944* (Alianza Editorial, Madrid, 2010, capítulo 3), la aplicación de estas —y otras reglas— variaba de una a otra provincia e incluía actividades de expulsión en la frontera, que por ser inmediatas no dejaron huellas en los archivos históricos.

La segunda época de fuga de judíos a España se inició sin que las autoridades españolas se dieran cuenta. Las persecuciones de los judíos en la «Zona-No-Ocupada» de Francia, que empezaron en agosto de 1942, aparentemente escaparon a su atención. En octubre, cuando se había incrementado el número de refugiados, incluso en Barcelona, empezaron las autoridades a arrestarlos con la intención de expulsarlos. El doctor Joseph Schwartz, director del Joint en Europa, que se encontraba de visita en Barcelona, alertó a sus superiores en la organización judía norteamericana y a la embajada de EE.UU. en Madrid, exigiendo que usasen sus contactos para evitar la expulsión. Pero antes de que esta intervención se hiciese efectiva, cambiaron las circunstancias en España como consecuencia del exitoso operativo de los Aliados en África del Norte. La expulsión de refugiados, que parecía ser un problema de los judíos, se transformó en un problema vital para los Aliados: la aceptación en España de las oleadas de jóvenes franceses y de gente de otras naciones. Después de una larga disputa entre España, presionada por los alemanes, y las embajadas de Gran Bretaña y Estados Unidos, con la intervención amenazadora del mismo Winston Churchill, se llegó a unos acuerdos que aseguraban la aceptación en España de todos los evadidos que cruzaron su frontera, así como su manutención mientras estaban en el país. La obra oficiosa del doctor Samuel Sequerra en Barcelona fue reforzada, a partir de marzo de 1943, por una institución oficial anexada a la embajada de los Estados Unidos y mantenida mayormente por el Joint.

D. Evaluación numérica

¿Cuántos judíos se habrían salvado huyendo a España a través de la frontera?

Algunas dificultades básicas se presentan al procurar evaluar el número exacto. Tratándose de iniciativas personales a lo largo de tantos años, no existe fuente alguna que pueda proveernos de datos fehacientes. Los archivos históricos de

las provincias españolas revelan que al registrar a los detenidos muy raramente se preguntaba por su religión. Tomando en cuenta la imagen de España que prevalecía entre los judíos —la de un país católico con historia nada benevolente hacia los judíos— no podríamos adjudicar gran importancia numérica a respuestas de refugiados encarcelados si se les hubiera exigido una declaración confesional. Al entrar en la cárcel, judíos y no-judíos adoptaron nacionalidades según lo que les parecía conveniente para conseguir ayuda para su liberación. En consecuencia, al revisar los legajos personales debemos utilizar nuestros conocimientos de nombres e historias y circunstancias típicas de judíos, a fin de determinar con alguna certeza el judaísmo de uno u otro recluso. Además, las fuentes oficiales españolas cubren solo una parte de los que entraron clandestinamente a España. Los que lograron escapar la vigilancia policial no están incluidos en ellas.

Las fuentes del Joint, la única organización judía que actuaba en España, aun sin reconocimiento oficial por parte de las autoridades, son de gran importancia, pero también ellas son solo parciales. No abarcan los miles de judíos que formaban parte de los ejércitos aliados —franceses, holandeses, polacos, etc.— cuyos soldados y voluntarios llegaban a España.

Basándonos en una gran variedad de testimonios y estimaciones encontrados en la documentación de la época, así como en un gran número de entrevistas con protagonistas realizadas durante los años sesenta del siglo pasado, llegué a la conclusión de que podríamos evaluar en 7.500 el número de los judíos que se salvaron entrando clandestinamente en España durante la segunda época, en los años 1942-1944. Esta estimación incluye unos 600 miembros de la Armée Juive, así como a los niños que ellos ayudaron a cruzar la frontera (ver: Haim Avni, *Spain, The Jews and Franco*, The Jewish Publication Society of America, Filadelfia, 1982, Chapter 4).

“La evaluación del número de judíos que cruzaron clandestinamente los Pirineos en los años 1940-1941, resulta mucho más difícil: los que consiguieron pasar a Portugal no dejaron rastros documentales en España; para los encarcelados no existía todavía ninguna agencia de ayuda y el socorro que prestó voluntariamente una dama de los diplomáticos estadounidenses a los detenidos en el campo de concentración Miranda de Ebro, llegó a muy pocos centenares de personas, judías y no-judías. Sin embargo, sabiendo que se trataba de un movimiento importante de refugiados judíos, y hasta que se encuentren datos más precisos, debemos agregar al número ya citado un millar y medio más de salvados.

Así resultó que en este renglón de rescate clandestino se salvaron un número considerable de judíos con la ayuda directa de muchos españoles y a pesar de las leyes vigentes.”

02. HISTORIA

DERECHO Y NAZISMO: LA LEY AL SERVICIO DEL GENOCIDIO

1. El Derecho ante el nazismo

Es un lugar común en la gran mayoría de análisis jurídicos que se han efectuado sobre la II Guerra Mundial, y muy especialmente sobre el Holocausto, el reflexionar en torno al castigo de los culpables de ese periodo atroz de nuestra historia europea. Los juicios de Nüremberg forman parte de nuestro imaginario colectivo, ya sea a través del cine, la literatura, la historia o desde el mismo Derecho, por citar el ejemplo más destacado.

En menor medida, sin embargo, se ha analizado el papel del Derecho y de los juristas en el período comprendido entre 1933 y 1945. Cuando menos en la historia del derecho en las universidades españolas. El objetivo de este capítulo es plantear que el Derecho, en mayúsculas, fue realmente un arma también calificable en mayúsculas para asentar el régimen nacionalsocialista erigido en enero de 1933 y fue un camino, a nuestro juicio imprescindible, para materializar el Holocausto.

Desde esta óptica, el Derecho y su uso por parte del nazismo es una singularidad propia del Holocausto. El ordenamiento jurídico fue empleado «científicamente» y de manera muy elaborada como herramienta para trazar el camino hacia la shoah. No queremos con ello orillar o minusvalorar el papel del Derecho y las normas jurídicas en otras dictaduras e incluso en otros genocidios. Todos los países que han sufrido atroces periodos similares a la shoah se iniciaron y consolidaron también en un marco jurídico, de mayor o menor consistencia. Así, la Unión Soviética de Stalin o la China de Mao gozaban también de un sistema jurídico; sin embargo, en estos dos países, cuyas matanzas por intensidad y amplitud pueden compararse a la gran tragedia europea, el Derecho nunca alcanzó la magnitud de su uso perverso como aconteció bajo el régimen nacionalsocialista, sin duda porque el origen de la Unión Soviética y de la República Popular China no se asentaba en países con tradición jurídica consolidada, con una sociedad civil fuerte y pujante y con un recorrido de respeto a la norma y al Estado de Derecho. La Alemania de 1933 era

ya, por el contrario, un foco que irradiaba a todos los países europeos, en los más diversos ámbitos de la cultura y la ciencia. En la esfera jurídica, la Alemania de la primera parte del siglo XX era un país de referencia, un lugar donde nadie podía imaginar que sus leyes acabarían sirviendo para planificar y ejecutar la mayor catástrofe de ese siglo en Europa.

Cuando hemos expuesto este planteamiento en algunos foros, se nos ha replicado en no pocas ocasiones que dictaduras como la chilena o la argentina o la racista Sudáfrica se basaron también en el uso sistemático de la ley. Bien es cierto que en el primer supuesto la afirmación es relativa, por cuanto una y otra provienen de sendos golpes de Estado militares, acaecidos en 1973 y 1976, respectivamente. Y así en la gran mayoría de países que de alguna manera pueden ser enjuiciados por genocidio o crímenes contra la humanidad. Entre los más destacados, los genocidios de Armenia, Ruanda o Camboya, fruto de la guerra, de un golpe de estado o del inicio de una revolución comunista finalizado un conflicto bélico con el exterior y en el interior, respectivamente. Quizá sea Sudáfrica la que ha adoptado en el siglo XX un proceso relativamente parecido al de la Alemania nazi, si bien ahí no aconteció un genocidio, sino otro tipo de crimen contra la humanidad, denominado apartheid, en donde la segregación no implicaba la voluntad última de exterminio de la población negra.

2. La llegada al poder del nazismo: la democracia como camino para la dictadura

Hitler alcanzó el poder en 1933 siguiendo las reglas jurídicas del juego democrático. Un modelo completamente distinto al de Ruanda o Camboya, por mencionar los más devastadores y también más recientes genocidios. En las elecciones parlamentarias de 1930, el partido nacionalsocialista alemán (NSDAP) se situó en segundo lugar, postergando al partido comunista al tercero; en 1932 alcanzó el primer puesto, pero no logró la mayoría absoluta, por lo que hubo de esperar a 1933 para

Xavier

Boltaina Bosch

Profesor de la Facultad de Derecho de la Universidad de Barcelona.

Investigador del Grupo para la Gobernanza del Riesgo de la Universidad Autónoma de Barcelona.
Gerente de la Diputación de Barcelona.

alcanzar la cancillería, aunque sólo tuviera un tercio de los escaños del Reichstag.

En marzo de 1933 se celebraron las últimas elecciones democráticas bajo el gobierno de Hitler. Pese a todo, a la persecución contra sus oponentes y una muy intensa campaña electoral, los alemanes se resistían aún a caer en manos del nacionalsocialismo. Hitler obtuvo el 44 por ciento de los escaños. No obtuvo aún los dos tercios del Reichstag, lo que fue resuelto desde la ley, aunque excepcional: fueron arrestados todos los diputados comunistas y algunos socialdemócratas, prescindiendo de la inmunidad parlamentaria. El dismantelamiento del Estado democrático se efectuaba, aún, siguiendo la lógica de ese Estado.

Incluso en este período, Hitler y el NSDAP continuaron usando la norma jurídica para obtener el poder total. En marzo de 1933 se aprobó la Ley habilitante de 1933, con 441 diputados votando a favor y 94 en contra. Esta norma jurídica habilitó a Hitler para asumir el poder legislativo y pudo dictar leyes que podían desviarse de la Constitución alemana. De forma voluntaria, por tanto, pero entre coacciones y una política previa represiva sobre los diputados, el Reichstag ya no ejerció ninguna función legislativa ordinaria hasta el final de la guerra mundial. La dictadura se iniciaba, pero bajo una relativa apariencia de legalidad: Hitler asumía el poder total sin emplear la típica figura del golpe de Estado, quizá porque ello repelía a la mentalidad prusiana de los alemanes de orden.

3. El derecho al servicio del nazismo: la exclusión de los judíos de la sociedad y del trabajo

En el programa de veinte puntos del NSDAP de 1920 se manifestaba de manera clara la finalidad del partido nazi de segregar a los judíos de la sociedad aria aboliendo todos sus derechos políticos, legales y civiles. Por tanto, el iter estaba escrito, sólo faltaba alcanzar el poder y aplicar las nuevas leyes del ideario nacionalsocialista.

La mejor forma de segregar a un colectivo humano es apartarle de su círculo social y laboral. Es una primera medida altamente efectiva, pues excluye al ciudadano de su ámbito natural de convivencia. La discriminación sociolaboral fue un proceso que se inició de manera inmediata a partir de abril de 1933, con todo un conjunto de leyes que apartaron, con mayor o menor rotundidad, a los profesionales judíos de la sociedad.

La expulsión de los funcionarios y abogados judíos de sus profesiones fueron las primeras decisiones del nazismo, seguidas de la prohibición de la participación de los judíos en actos oficiales (junio, 1933) y actividades artísticas (julio, 1933), y de ser editores de diarios y prensa (octubre, 1933), la expulsión del seguro nacional médico (mayo, 1934) y así

sucesivamente, hasta su purga del Ejército (mayo, 1935) o la segregación escolar entre niños alemanes «arios» y judíos, en septiembre de 1935. Este proceso de expulsión paulatina del ámbito social y laboral duró aproximadamente dos años y medio, abonando el terreno para un proceso posterior más cruel y devastador, pero permitiendo también tantee la reacción de la ciudadanía alemana ante esta actuación, que, dicho a grandes trazos, no fue significativa para que el poder nazi temiera por una reacción popular o un entorpecimiento de su hoja de ruta, cuando menos cuando ya el tren estaba bien encarrilado hacia el genocidio.

4. El derecho al servicio del nazismo: las leyes raciales de Nüremberg de 1935

Si bien otros genocidios del siglo XX han pretendido la segregación y el asesinato de etnias distintas a las llamadas a gobernar, fue el nazismo el que desde el Derecho aplicó de manera más cuidadosa la legalidad. Tras el primer proceso señalado en el anterior apartado, se da un gran salto adelante en 1935: la aprobación de las denominadas Leyes de Nüremberg, normas legales anunciadas en el congreso del partido nazi celebrado en esa ciudad bávara.

Las Leyes de Nüremberg se articularon en dos textos jurídicos: la Ley de la ciudadanía del Reich y la Ley para la protección de la sangre y el honor de los alemanes, ambas del 15 de septiembre de 1935 y publicadas en el Boletín Oficial del Reichstag.

La ley de la ciudadanía asume un concepto autoritario de la misma e introduce el concepto de «sangre alemana», con lo que esa ciudadanía que permite asumir la totalidad de los derechos políticos y civiles se circunscribe a los connacionales de sangre alemana «y afín».

Esta ley se complementa con la muy importante Ley de la sangre y el honor, que a nuestro juicio es el eje central del posterior genocidio. No nos cabe duda de que su Preámbulo es un anuncio del genocidio y por ello, desde una lógica jurídica, apostamos por una tesis claramente intencionalista y no así funcionalista del nazismo y el destino otorgado a los judíos. Se refiere, así, la ley, a que el pueblo alemán está imbuido de la conciencia de que la pureza de la sangre alemana constituye la condición imprescindible para la continuidad del pueblo alemán y se asegura la voluntad indeclinable hacia el futuro de la nación alemana «para todos los tiempos».

La Ley de la sangre y el honor estigmatiza al pueblo judío, dando un paso adelante: la intromisión de la norma jurídica en la vida privada, ya no sólo en la sociedad o en el trabajo, como había acontecido hasta ese momento. El artículo 2 prohibió las relaciones extramatrimoniales entre judíos y ciudadanos de sangre alemana o afín, y la perversión del uso del

Derecho se plasma, con una claridad prístina, en el artículo 3, al prohibir a los judíos mantener al servicio del hogar familiar a «ciudadanas» de sangre alemana o afín de menos de cuarenta y cinco años, al ser estas las hipotéticamente fértiles en la Alemania de los años treinta. La obsesión por la raza, la pureza y el sexo como elemento de reproducción es constante en las leyes comentadas y en las posteriores y en la jurisprudencia de los tribunales, hasta localizarse pronunciamientos judiciales bien entrada la guerra en donde se debate sobre qué debe entenderse por relaciones sexuales, en una paranoia jurídica antisemita fuera de control.

Sin embargo, la ausencia de una regulación estricta de quién era y quién no era judío en las leyes mencionadas obligó a un nuevo apoyo normativo, concretado en el reglamento del 14 de noviembre de 1935. Una definición de judío absolutamente racial y fuera de la lógica, pues no casaba con la tradición religiosa judía. Pero el Derecho fue llevado incluso a su extremo más «científico»: preocupada por la irretroactividad de las leyes restrictivas de derechos, se consideraba judío a quien hubiera nacido como resultado de una relación extramarital con un judío, y que ese nacimiento ilegal aconteciera después del 31 de julio de 1936. Esto es, los nueve meses de promedio de embarazo y parto. Es difícil, cuando no imposible, localizar ejemplos de tal precisión jurídica al servicio de la discriminación y posterior genocidio.

5. El derecho como antesala del Holocausto: 1936-1939. La antítesis entre Europa occidental y los países ocupados del Este

Nuestra tesis es que los dos pasos iniciales, la exclusión del ámbito sociolaboral y la aprobación de las Leyes de Núremberg, permitieron el tercer escalón del uso del Derecho, ya en toda su extensión. La exclusión del pueblo judío en la sociedad alemana fue imparable: prohibición del ejercicio de la asesoría financiera, de profesiones como veterinario o maestro, de la venta de armas y restricción de movimientos, entre otras, acaecidas en 1937.

Una de estas normas nos llama poderosamente la atención a los profesionales del Derecho: el 17 de agosto de 1937 se obligó a todos los hombres judíos asumir como segundo nombre el de Israel y a las mujeres el de Sara. Esta norma va más allá de una simple discriminación o segregación: el nombre propio es el elemento de identificación personal más privado, más «nuestro», hasta el punto de que forma parte de nuestra propia singularidad, por cuanto todo ciudadano, en cualquier país del planeta, goza de un nombre propio e incluso nuestras mascotas más queridas tienen su propio nombre. Al pueblo judío se le despojaba de ello, pues todos pasaban a tener un segundo nombre obligatorio, algo que no sucedía con un perro o un gato alemán y que era la antesala

del número tatuado en el brazo de los campos. Un dato que desde el derecho civil tiene una trascendencia de segregación y humillación indiscutible y no sólo es una simple anécdota de este camino hacia el exterminio.

Los años 1938 y siguientes representaron la acumulación de más y más normas, a cual más abyecta: desde la prohibición de sentarse en bancos públicos, de jugar al ajedrez, de que los niños acudieran a piscinas públicas, del uso de palomas mensajeras, hasta la de poseer aparatos de radio, entre otras. La prohibición de que las mujeres judías pudieran adquirir útiles para maquillarse es un elemento clave para entender la finalidad que perseguía el poder nazi, y nadie puede escudarse en que el genocidio físico acaecido unos años después fue un elemento tangencial: la finalidad del proceso acaecido entre 1933 y 1939 era sin duda la supresión del pueblo judío de la faz de Alemania, ya fuese por su deportación o a través del asesinato colectivo.

Claro está que todo ello debe contextualizarse en la que podríamos denominar Europa occidental. En las zonas progresivamente ocupadas (Polonia, Ucrania, Bielorrusia, Rusia, etc.) el Derecho fue el gran ausente, porque la maquinaria nazi ya estaba inmersa en una guerra total. No obstante, desde el Derecho pueden analizarse también experiencias muy específicas, como fueron las crueles normas de funcionamiento de los guetos o la existencia de los Judenräte. Incluso los campos de concentración tenían una reglamentación interna, que no por cruel dejaba de responder a una lógica normativista. En todo caso, el análisis del jurista debe distinguir entre un lado y otro de esa frontera, pues la maquinaria jurídica fue muy diferente, si bien incluso en Alemania y las zonas del occidente europeo los tribunales siguieron funcionando de manera implacable y perversa, sin ningún respeto a los principios del derecho natural más básico, hasta el final mismo de la II Guerra Mundial.

6. La paradoja del derecho como «herramienta» al servicio del Holocausto

No nos cabe ninguna duda de que la legislación nazi, especialmente la aprobada y aplicada en Alemania, fue el preámbulo de la «solución final». Algunos elementos deben ser resaltados y nos permiten sustentar esta posición.

En primer término, que como tales normas jurídicas, eran plenamente conocidas por la población. Nadie podía alegar desconocimiento. A quien tras 1945 argumentara su desconocimiento de los campos de concentración y exterminio, le es imposible ocultar que no conociera las Leyes de Núremberg. Por lo demás, esta legislación y otras normas específicas fueron aplicadas a otros colectivos, como el pueblo gitano —perció entre el 25 y el 50 por ciento de los gitanos europeos—,

las personas con discapacidad, los homosexuales y cualquier otro colectivo considerado «inferior».

Es cierto, en segundo lugar, que las primeras acciones y normas nazis no lograron una adhesión fuerte de los ciudadanos «arios» y afines. Incluso al inicio pueden localizarse actos de solidaridad y empatía. Sin embargo, el cambio fue progresivo y más pronto que tarde la sociedad alemana se mimetizó con la ideología nazi.

Un elemento usado por el régimen fue el miedo, como en cualquier dictadura que se precie. Se calcula que se aplicó la legislación de internamiento en campos de concentración siguiendo el modelo de Dachau (esto es, un modelo diferente al de Auschwitz) aproximadamente a unos cien mil alemanes opositores al nazismo entre 1933 y 1935. Si bien la tasa de mortalidad fue muy pequeña —entre 500 y 1.000—, la puesta en libertad de esos prisioneros trasladó claramente el miedo a sus familias y conocidos. Puede afirmarse, así, que cuando en 1935 se aprobaron las Leyes de Núremberg, la resistencia social era prácticamente inexistente. Prueba de ello es que los Juegos Olímpicos de Berlín se celebraron en 1936 y que en ellos participaron países democráticos que no hicieron ascos a legitimar, deportivamente, el régimen nazi cuando ya los judíos estaban excluidos de federaciones y asociaciones deportivas alemanas. Y dos reflexiones importantes: los Juegos de Berlín de 1936 fueron los que contaron con mayor participación en cuanto a número de países; igualmente, en muchos estados se planteó el boicot a los mismos, como en el Reino Unido, Francia, Holanda y Suecia. Pero sólo un país formalizó el boicot: España. Los países democráticos contemplaron la exclusión legal de los judíos con indiferencia, cuando no con una adhesión disimulada.

El otro elemento que ayuda a comprender la átona reacción de la ciudadanía alemana fue que la legislación social y económica no perjudicó, sino todo lo contrario, a estos alemanes arios o «afines». Desde el poder se incentivó la participación de los alemanes en la actividad pública nazi, y así, si en 1933 un millón de voluntarios participaron en la campaña anual de caridad del Reich, en 1938 —esto es, un año antes del inicio de la guerra y cuando el antisemitismo legal e informal campaba a sus anchas por Alemania— cerca de 54 millones de alemanes disfrutaron de algunas de las actividades recreativas, culturales o deportivas patrocinadas por los nazis.

Hay dos escenas que permiten servir de conclusión a lo aquí expuesto en breves líneas. En la película norteamericana *The Man who captured Eichmann*, el agente del Mosad Peter Malkin (interpretado por Arliss Howard) es preguntado por el criminal de guerra nazi Adolf Eichmann (Robert Duvall), secuestrado por el servicio secreto israelí en Argentina y a la espera de su envío a Jerusalén para ser juzgado: «¿Usted me

entiende?». Y la respuesta de Malkin es clara: «Sí, a usted y a todos los alemanes que cumplieron la ley». Y cuando Malkin le espeta que los nazis asesinaron a su sobrino judío, Eichmann, haciendo gala de su estricta condición de funcionario, responde: «Sí, era la ley».

7. Una conclusión ad futurum

¿Por qué una conclusión pensando en el futuro? Es preciso destacar que tras el Holocausto, el mundo ha debido enfrentarse a nuevos genocidios y crímenes contra la humanidad, limpiezas étnicas o crímenes de guerra, que siguen en estos momentos, como sucede en Siria. Cada uno de ellos goza de su propia singularidad, y ello no supone que haya tragedias colectivas de «mejor» o «peor» cualidad. Pero sí es cierto que el Holocausto fue un genocidio «industrial» organizado en la Europa supuestamente «civilizada» y en donde el Derecho fue un arma extraordinariamente poderosa, que se enseñaba en todas las facultades de prestigio de Alemania, al frente de las cuales ostentaban cátedras personalidades de gran renombre.

Pero tras el Holocausto el Derecho debió nuevamente actuar, en este caso para juzgar a los criminales. Una justicia que debió construirse sobre bases a veces inexistentes, pues fue la primera vez en la historia en que tribunales de justicia afrontaron los crímenes cometidos por un Estado en donde se aplicó la ley. Precisamente esta obediencia de la ley fue el gran alegato en los juicios de Núremberg o en otros procesos, como el de Eichmann en Jerusalén. Pero el Derecho nuevamente incurrió en ambivalencias y conformismos, como en el caso más evidente, el de la exclusión del término genocidio para los crímenes cometidos para exterminar a opositores políticos, debido a la presión de la vencedora Unión Soviética. Por ello el genocidio de Camboya de 1975-1979 es calificado por muchos como un «no-genocidio» y se ubica en un crimen contra la humanidad por tratarse de una matanza masiva por razones políticas. Es curioso, por tanto, que las normas jurídicas sean tan precisas o cautelosas, según el caso, para enfrentarse a actos o comportamientos asesinos.

La misma referencia debemos señalar en cuanto al debate jurídico sobre la criminalización o no del llamado negacionismo del Holocausto. Frente a las leyes que prohíben y persiguen la negación o la banalización de la shoah, como es el caso de Alemania o Israel, en otros países —España—, el Tribunal Constitucional ha construido una compleja teoría sobre la libertad de expresión al respecto, creando una alambicada doctrina que permite negar lo que sucedió durante el régimen nazi siempre y cuando ello no suponga una incitación al crimen. Ello nos permite de nuevo recurrir a nuestra tesis inicial: el Derecho, desde muchos ámbitos,

puede permitir, tolerar, azuzar o amparar actos u omisiones que conducen por la negra vía de ferrocarril que nos lleva a Auschwitz bajo múltiples apariencias, como sucede en el último caso expuesto, amparando el derecho a negar el Holocausto, por demencial que sea tal afirmación, en palabras del propio Tribunal Constitucional español.

Por ello, no puedo evitar preguntarme qué hubiera sucedido en Alemania entre 1933 y 1945 si los jueces se hubieran negado a aplicar las leyes nazis, si los tribunales hubiesen declarado la inconstitucionalidad de las Leyes de Nüremberg, si se hubiera producido un rechazo profesional frente a las leyes que excluían a los judíos de la profesión médica y universitaria, de la abogacía o la judicatura; o que la Administración pública se hubiera negado a excluir a los judíos de la asistencia médica o de la educación. Quizá no se hubiera evitado el Holocausto, pero hubiera obligado a los nazis a recurrir al golpe de Estado o a la represión violenta fuera de la ley. Y la Alemania del Estado de Derecho no hubiera sido una aliada del genocidio, sino una víctima más. Pero la historia nos dice todo lo contrario y nos envía un mensaje para el presente y el futuro, cuando a través de la legislación introducimos discriminaciones sutiles, o no tan sutiles, en nuestra vida cotidiana. También los juristas actuales pensamos, como sin duda lo pensaban los alemanes de la época, que ninguna tragedia de tal magnitud puede volver a suceder en Europa. Esperemos no equivocarnos esta vez.

RIVESALTES, LE « DRANCY DE ZONE LIBRE », AOÛT-NOVEMBRE 1942

**Alexandre
Doulut**

Historiador del
Mémorial du Camp
de Rivesaltes.

Introduction

Officiellement centre d'hébergement ou centre de regroupement familial pour étrangers, le camp de Rivesaltes ouvre en janvier 1941. Lorsqu'il ferme en novembre 1942, le camp était devenu un centre de rassemblement national des Juifs de la zone sud. Du début septembre à la fin novembre 1942, tout Juif étranger arrêté en France devait théoriquement être transféré au camp où une commission de criblage décidait de son transfert à Drancy, et donc le plus souvent sa déportation à Auschwitz, ou de son exemption. C'est cette période de que je me propose d'évoquer ici.

Avant que Rivesaltes ne devienne le Drancy de la zone libre, les Juifs ont toujours été nombreux parmi les internés : durant les trois premiers mois de fonctionnement du camp, un tiers des 7 300 nouveaux arrivants étaient juifs ; mais, jusqu'aux rafles des Juifs d'août 1942, ce sont les internés espagnols qui restent majoritaires au camp. Au total, le camp aura vu passer 17 500 personnes, dont 40 % de Juifs (7 000). Ces hommes, femmes et enfants étaient internés sur ordre des préfets en tant qu'étrangers en surnombre dans l'économie nationale. Concrètement, il s'agissait de réfugiés étrangers sans emploi ni revenu.

L'été 1942 marque une rupture dans l'histoire du camp : à partir de juillet, les Juifs deviennent majoritaires parmi les nouveaux arrivants. Durant les trois derniers mois d'existence du camp, entre le 25 août et le 25 novembre, ils représentent plus de 90 % des nouveaux arrivants (4 374 sur 4 843). Pour cette période un registre d'entrée des nouveaux internés juifs permet de connaître le chiffre exact de ceux qui ont échappé au transfert vers Drancy : 2 512 ont été exemptés, 2 039 ont été reconnus remplir les critères pour la déportation. Ce sont donc 55 % de Juifs qui ont été exemptés par la commission de criblage durant cette période de fin août-fin novembre. Les commissions de criblage à l'œuvre partout en zone sud dans les camps de regroupement lors de la grande rafle du 26 août 1942 n'avaient, elles, exempté que 21 % (1 408)

des 6 701 Juifs arrêtés¹. Ce chiffre surprenant de 55 % d'exemptions fait la singularité de Rivesaltes dans l'histoire de la déportation des Juifs de zone libre d'août à octobre 1942. Comment expliquer ce chiffre ? Doit-on y voir le résultat de l'action résolue des œuvres de secours auprès de membres de la commission de criblage ? Ceux-ci ont-ils été sanctionnés par le gouvernement pour s'être montrés trop indulgents ?

1. Rivesaltes, le « Drancy de zone libre », septembre-novembre 1942

Le 30 août 1942, les préfets de la zone libre sont informés par le Ministère de l'Intérieur que, après le départ du convoi vers Drancy des Juifs rafles dans leur département le 26 août, les Juifs étrangers qui n'auraient pas été transférés à Drancy et tous ceux qui seraient arrêtés après cette date devaient être convoyés à Rivesaltes². Dès le 1er septembre, des Juifs de divers départements de la zone sud font leur entrée. À cette date, Rivesaltes, qui tenait lieu de camp de regroupement régional des Juifs rafles le 26 août, est devenu camp de rassemblement des Juifs étrangers pour toute la zone sud.

C'est pour cette raison qu'entre le 5 septembre et le 22 octobre 1942 l'immense majorité des Juifs de la zone sud qui entrent à Drancy (1 663 personnes - convois 12-17) ont d'abord transité par Rivesaltes³. Après l'arrivée à Drancy, le 22 octobre 1942, du dernier convoi parti de Rivesaltes, quasiment aucun Juif provenant de la zone sud n'est enregistré à Drancy pendant quatre mois⁴. Au total, sur les 10 500 Juifs de zone libre transférés à Drancy d'août à octobre 1942, 2 313 venaient de Rivesaltes, soit 22 %. Si la fonction de camp de

1. Serge KLARSFELD, *Le Calendrier de la persécution des Juifs de France*, Fayard, Paris, 2001, p. 1012.

2. Télégramme secret n° 13 224, Police 9ème bureau à préfets départementaux de zone libre (signé René Bousquet) le 30 août 1942, cité et reproduit dans Serge KLARSFELD, *Le Calendrier*, ibid. p. 957

3. À l'exception de 120 hommes et femmes des camps de Brens et du Vernet, compris dans le 14ème convoi de zone libre du 22 septembre 1942, voir Serge KLARSFELD, op. cit., p. 1140

4. AN, F9 5778-5781

transit à l'échelle nationale justifie l'appellation de « Drancy de zone libre », la comparaison s'arrête là, car les chances de libération à Drancy durant cette période sont quasi nulles ; évidemment aucune présence allemande ne vient s'immiscer dans la sélection des Juifs à Rivesaltes.

Justement, qui procède à l'examen des nouveaux arrivants à Rivesaltes ?

2. Une commission de criblage indulgente ?

La commission de Rivesaltes reste unique par sa composition : aux côtés du secrétaire général de la Préfecture, qui fait office de chef de la commission, siège un « chargé de mission », Paul Corrazi, qui a été désigné par le préfet : « M. Paul Corrazi est chargé de mission pour la période du 8 août au 15 septembre pour toutes les questions se rattachant au camp de Rivesaltes. Prière à toutes les autorités de faciliter la mission de M. Corrazi⁵ ». En fait, il officiera quasiment jusqu'à la fermeture du camp à la fin novembre 1942 et son action se limitera aux internés juifs dont le nombre devait exploser dans les semaines qui allaient suivre (5 à 7 000 étaient attendus suite aux rafles à venir⁶).

Représentant de commerce et rentier, Corrazi n'a en fait aucun contrat avec l'Administration, il est bénévole. C'est le préfet, dont il est l'ami, qui l'a convaincu de s'investir au camp de Rivesaltes « pour l'adjoindre au secrétaire général afin de décharger ce dernier de toutes les questions courantes posées par le regroupement des Juifs. Cette collaboration devait être passagère puisque les opérations concernant les Israélites devaient être de courte durée [...] M. Corrazi assure la liaison entre la Préfecture et le camp où il se rend journellement. Il reçoit tous les jours de nombreuses visites ; des démarches sont effectuées auprès de lui en vue de la libération des internés ou de l'exclusion des convois ; il reçoit les représentants qualifiés des œuvres s'intéressant aux Israélites (OSE, ORT, UGIF, Quakers, etc.). Il remplit même une tâche proprement administrative lorsqu'il prend certaines décisions : libérations, permissions, autorisations de visites⁷ ».

Ainsi, au cœur du camp de rassemblement des Juifs étrangers pour toute la zone sud, un bénévole, non fonctionnaire, dispose du pouvoir de libérer les internés. D'après une enquête de l'Inspection générale des services à la fin 1942, « Les sondages sur pièces auxquels je me suis livré me permettent de dire que dans le cas où M. Corrazi prit lui-même la décision, celle-ci était conforme aux instructions ministérielles, notamment à celles

des 5 août et 5 septembre 1942 ». Cette enquête fait suite à une plainte des délégués locaux de la Section d'enquêtes et de contrôles (SEC) contre les gestionnaires du camp et contre Corrazi qui aurait été trop laxiste avec les Juifs. Les antisémites de la SEC n'ont pas manqué de constater, impuissants, l'ampleur des exemptions, car finalement c'est tout à fait légalement que les internés quittent l'îlot K, sans avoir à se cacher.

Mais ce qui laisse sans voix l'historien, c'est l'audace du préfet qui introduit à un poste stratégique un simple citoyen. Bien sûr, les préfets ont, sous le régime des Vichy, des pouvoirs et des moyens considérables dans leur département⁸, mais ils restent responsables devant le gouvernement. « La situation administrative qui lui a été faite est absolument surprenante. Il est arrivé à avoir une part d'influence et d'autorité dans un service administratif important. Il n'a cependant aucun lien avec la fonction publique. Il échappe à la hiérarchie comme aux sanctions. Les décisions qu'il prend sont, du point de vue juridique, nulles de plein droit ». Il faut préciser aussi que Paul Corrazi n'agit pas dans l'ombre ; son nom circule bien au-delà de la Préfecture de Perpignan et de l'administration du camp : Corrazi échange coups de fil et courriers aussi bien avec l'intendant régional de Police de Montpellier qu'avec le Ministère de l'Intérieur ; entre septembre et novembre 1942, les appels concernant des demandes d'exemptions sont même sans doute quotidiens avec le Ministère.

Peu suspecte d'indulgence - elle est sous l'autorité directe du Ministère de l'Intérieur⁹ -, l'Inspection générale des services entérine les décisions de la commission de criblage. « Comment expliquer [...] le reproche qui lui a été fait d'avoir "amplifié" les sorties du camp ? A-t-il eu, en ce domaine, une politique personnelle ? Il est exact que le mouvement des sorties s'est accéléré d'août à octobre. Cela tient d'une part à ce que furent dirigés sur Rivesaltes des Israélites qui n'auraient pas dû y aller. Environ 50 % de l'effectif rentraient dans les cas d'exclusion prévus par la circulaire du 5 août 1942. D'autre part, les cas d'exclusions ont été augmentés ; la réglementation a permis d'exclure des convois des individus qui primitivement auraient dû partir¹⁰ ». Ainsi, selon la version officielle et selon ce que l'historien pourrait également conclure de la seule lecture des registres de la commission de criblage, Paul Corrazi n'aurait fait que son devoir. Au fond, sans que cela soit formulé dans le rapport d'enquête, le Ministère de l'Intérieur ne devrait s'en prendre qu'à lui-même en ayant sous-estimé le nombre d'exemptés qu'allaient engendrer des critères d'exemption trop larges. Engoncés dans leur xénophobie et leur antisémitisme,

5. ADPO, 134 W 29, ordre de mission de Paul Corrazi, Perpignan le 8 août 1942

6. ADPO, 134 W 29, Latscha à Quirielle, 9ème bureau de l'Intérieur, Perpignan le 8 août 1942

7. AN, F1a 4568, Rapport d'enquête de l'Inspection générale des services administratifs, Vichy le 22 novembre 1942

8. Marc-Olivier BARUCH, *Servir l'État français, L'administration en France de 1940 à 1944*, Fayard, Paris, 1997, p. 227-229

9. Marc-Olivier BARUCH, *Servir l'État français*, ibid., p. 237

10. AN, F1a 4568, Rapport d'enquête de l'Inspection générale des services administratifs, Vichy le 22 novembre 1942

les hauts-fonctionnaires de l'Intérieur n'ont par exemple pas réalisé à quel point les Juifs étrangers s'étaient rués vers les bureaux d'engagement de l'Armée française ou de la Légion étrangère en septembre 1939. Or, quand un engagé peut prouver qu'il a combattu au moins trois mois, c'est toute sa famille qui est exemptée.

En tout cas, compte tenu de l'ampleur du nombre d'exemptés, il est difficile de ne pas concéder aux membres de la commission de criblage une certaine bienveillance. Ce n'est pas sans raison que Yad Vashem a pu décerner à titre posthume le 13 décembre 1989 le titre de Justes des Nations à un homme que sa fonction de responsable officieux du tri des Juifs de la zone sud pour la déportation destinait davantage à l'exécution¹¹. On ne doit pas non plus oublier qu'à Rivesaltes plusieurs organisations de secours étaient solidement implantées depuis quasiment les débuts du camp.

3. L'action des œuvres de secours

D'après Andrée Salomon, dirigeante de l'Œuvre de secours aux enfants (OSE), « Vichy ne répondait pas aux demandes d'instruction, alors la Préfecture de Perpignan prit sous son bonnet de libérer pour les Pyrénées-Orientales les enfants de moins de seize ans. Alors tous les soirs, à l'heure d'arrivée des convois [des différents départements de zone sud], des assistantes guettaient l'arrivée des enfants et, tout en leur donnant du lait, expliquaient aux parents les possibilités de libération, conseillaient la séparation et déterminaient les parents à rajeunir leurs enfants dans la mesure du possible. Dès le lendemain, listes en main, elles se présentaient à la Direction pour obtenir leur admission et, dossier après dossier, plaidant, priant, elles obtenaient le grand « L » libérateur. Alors les enfants quittaient immédiatement le camp pour Perpignan où l'accueil et la dispersion étaient organisés¹² ».

En fait, les œuvres de secours s'étaient mobilisées dès qu'elles avaient appris, au début août 1942, que les internés juifs étrangers de la zone sud allaient être livrés aux Allemands. Les assistantes sociales du Secours suisse, des Quakers, de la Cimade et de l'OSE profitent de toutes les failles dans la surveillance du camp ou dans le règlement pour faire sortir, légalement ou non, les Juifs menacés et particulièrement les enfants. Mais à côté de quelques complicités d'évasion et faux en écriture (la Cimade fournit ainsi de faux certificats de baptême, de mariage ou de communion), c'est bien au grand jour que l'action des œuvres a été la plus déterminante, dans ces tractations auprès de la commission.

Officiellement, la commission de criblage ne prend pas la responsabilité d'exempter les personnes dont les noms lui sont soumis par les œuvres de secours. Les demandes sont transmises au directeur général de la Police nationale à Vichy¹³. De fait, tenter de chiffrer combien de libérations sont attribuables aux œuvres de secours est une tâche assez chimérique, car les archives ne gardent pas trace de toutes les négociations entre les œuvres et les deux responsables de la commission de criblage ; nous ignorons si les œuvres de secours avaient leurs entrées au Ministère de l'Intérieur pour défendre les demandes qui étaient déposées à Rivesaltes¹⁴.

4. Les réactions du gouvernement face aux exemptions massives à Rivesaltes

En haut-lieu, l'exemption de la moitié des Juifs de Rivesaltes n'a donné lieu ni à des réprimandes ni à des sanctions administratives, au contraire, le 31 octobre 1942, Bousquet plébiscite le secrétaire général de la Préfecture, Latscha, auprès du secrétaire général pour l'Administration : « ce fonctionnaire a assuré tout d'abord l'organisation matérielle du camp dans les conditions les plus satisfaisantes compte tenu des difficultés de l'heure. En ce qui concerne les délicates opérations de regroupement elles-mêmes, il a mis sur pied une commission de criblage qui a fonctionné dans les meilleures conditions palliant les insuffisances des tris effectués par diverses Préfectures de la zone libre. En outre, il a su s'assurer le concours efficace, matériel et moral, des œuvres sociales tout en évitant qu'elles ne s'immiscent dans le jeu des règles administratives. En raison de l'importance que le gouvernement attachait à l'opération du regroupement des Israélites et des difficultés de divers ordres qu'elle présentait, je tenais à vous indiquer la conscience professionnelle, l'intelligence et le tact dont M. Latscha a fait preuve dans l'accomplissement d'un travail aussi lourd que délicat¹⁵ ». Après l'échec de la rafle du 26 août, il fallait qu'en haut-lieu circule une vision idyllique du rassemblement des Juifs étrangers de la zone sud au camp de Rivesaltes. En dépit d'un taux d'exemption jamais atteint dans aucun autre camp français et malgré un nombre d'évasions élevé (38 rien qu'en octobre¹⁶), l'action du Ministère de l'Intérieur à Rivesaltes ne souffrait donc d'aucune faute.

Comment ce qui ressemble à un échec cuisant devient un vrai plébiscite ? J'ai déjà dit plus haut combien les membres de la commission de criblage ont été incomparablement plus conciliants que ceux des commissions installées dans les camps dans les jours qui ont suivi la rafle du 26 août. Les

11. Lucien LAZARE, Dictionnaire des Justes de France, Fayard, Paris-Jérusalem, 2003, p. 180

12. Katy HAZAN et Georges WEILL, Andrée Salomon, une femme de lumière, Le Manuscrit, Paris, 2011, p. 161-162

13. ADPO, 134 W 29, Courrier du secrétaire général à Elisabeth Perdrizet, 31 août 1942

14. L'action des œuvres de secours à Rivesaltes fera l'objet d'un numéro des Cahiers de Rivesaltes. Nous leur consacrerons alors toute l'attention qu'elles méritent.

15. ADPO, 134 W 29, Le conseiller d'État secrétaire général pour l'Administration au Préfet des Pyrénées-Orientales, Vichy le 31 octobre 1942

16. ADPO, 134 W 29, Latscha à Littaye, chef du camp de Rivesaltes, le 5 novembre 1942

résultats de cette rafle ont été si décevants pour Bousquet qu'il ne pouvait dès lors tolérer un trop grand nombre d'exemptions par les commissions de criblage des différents camps de rassemblement en zone sud. Alors même que ces commissions commençaient leur travail, les préfets recevaient l'ordre d'intensifier leur recherche. Il fallait que le contingent de 10 000 transférés de zone libre vers Drancy soit atteint, conformément aux engagements pris avec les Allemands. Ce chiffre est atteint le 15 septembre seulement¹⁷.

Lorsque, le 4 septembre 1942, Rivesaltes prend le relais de ces camps de criblage, qui n'auront vraiment fonctionné qu'une semaine, le contexte politique a changé¹⁸ : dès le 2 septembre, Laval demande à Oberg, chef des SS et de la Police en France, que « si possible, on ne lui signifie pas de nouvelles exigences sur la question juive » ; il avertit aussi qu'il sera impossible de remplir les 50 trains qu'Eichmann et Röthke, le chef du Service des Affaires juives de la Gestapo en France, avaient programmés pour la fin de l'année 1942 : « Il n'en va pas de la livraison des Juifs comme de la marchandise dans un prisunic¹⁹ ».

La réprobation de l'opinion publique devant les rafles, relayée au gouvernement par les préfets, et la condamnation vigoureuse d'une partie du haut-clergé catholique et de l'Église réformée, ont fait plier Laval. Or, pour des raisons stratégiques, Knochen et Oberg préfèrent étouffer les exigences génocidaires d'Eichmann et de son poulain Röthke : laisser s'affaiblir Laval et le régime de Vichy, c'est risquer de perdre à terme une courroie de transmission qui s'est avérée idéale pour l'Allemagne. Il est vrai que, grâce au gouvernement de Vichy, les Allemands occupent la France avec un minimum d'effectifs, la production industrielle et alimentaire de la France est sans encombre phagocytée par l'Occupant et des frais d'occupation exorbitants viennent alimenter l'économie de guerre du IIIe Reich²⁰. Grâce à Vichy, l'Allemagne nazie tire le maximum de la France avec le minimum d'inconvénients. Finalement, Himmler lui-même finit par se rendre aux arguments de Knochen le 25 septembre 1942²¹ : il y a trop à perdre à forcer la main au gouvernement de Vichy sur la question des Juifs. Bousquet a vite compris que les Allemands ont pris acte des réserves de Laval et que parmi ses interlocuteurs allemands les partisans d'une « solution de la question juive en

France » rapide (Eichmann et Röthke) ont perdu la partie face aux pragmatiques (Knochen et Oberg)²².

Conclusion

Il peut paraître injuste de s'appesantir sur le chiffre de 55 % d'exemptés, car pour presque tous les autres internés (45 %) qui ont été transférés à Drancy, c'est Auschwitz qui était au bout. Sur les 2 289 personnes qui ont été déportées, 81 hommes ont survécu au camp, pas une seule femme déportée de Rivesaltes n'est revenue d'Auschwitz.

En France, 75 % des Juifs ont échappé à la déportation. On attribue le plus souvent ce chiffre à l'aide que ces parias ont reçu de la part de voisins, d'amis, d'inconnus, de curés et de pasteurs, de résistants, de passeurs, d'organisations juives ou non-juives, voire de fonctionnaires qui avaient choisi de contourner les ordres. L'entraide d'une partie importante de la population a été déterminante, ce n'est plus à prouver. Mais il faut rappeler que la déportation des Juifs de France a lieu dans un cadre très légal et qu'en zone libre elle est menée exclusivement par l'Administration française. Les critères d'arrestation n'ont cessé de changer durant cet été 1942, mais ils garantissaient quelques limites, plus ou moins éphémères, à l'arbitraire. En vertu de ces critères, les Juifs n'étaient pas, en 1942, tous « déportables ». Plus généralement, des milliers ont été raflés ou arrêtés individuellement sans être ensuite déportés, justement parce qu'il existait, y compris dans le camp de Drancy, des catégories d'exemptions. Surtout, la persécution des Juifs a fluctué selon les périodes et les régions. Il faut admettre que les Juifs arrêtés, puis internés à Rivesaltes en septembre-octobre 1942, ont eu plus de chance de survie que ceux qui avaient été raflés quelques semaines auparavant à Paris, le 16 juillet, ou dans un des départements de zone libre, le 26 août. En dernier ressort, c'est bien parce que le gouvernement de Vichy avait rempli sa promesse de 10 000 Juifs remis aux Allemands qu'autant d'internés juifs de Rivesaltes ont pu être exemptés.

22. Serge KLARSFELD, *Vichy-Auschwitz*, op. cit., p. 184

17. Serge KLARSFELD, *Vichy-Auschwitz*, La « solution finale de la question juive en France », p. 190 (édition 2001)

18. Sur cet épisode capital, voir la démonstration implacable de Serge Klarsfeld, *Serge KLARSFELD, Vichy-Auschwitz...*, op.cit., p. 175-198

19. Ce sont les mots même de Laval si l'on en croit le compte rendu rédigé par Hagen.

20. Götz ALY, *Comment Hitler a acheté les Allemands*, Flammarion, Paris, 2005, p. 87-96, 144-151, et Arne RADTKE-DELACOR, « La France en coupe réglée » in J. L. LELEU, F. PASSERA, J. QUELLIEN, M. DAEFFLER, *La France pendant la Seconde Guerre mondiale. Atlas historique*, Fayard, Paris 2010

21. Serge KLARSFELD, *Le calendrier*, op. cit., p. 1155-1156

EL HOLOCAUSTO EN EL ESTE DE EUROPA: SU CONEXIÓN CON EL ESTADO ESPAÑOL

Marta Simó

Sociòloga i membre del grup de treball, "Holocaust, exili i deportació"

Mi interés desde que me inicié en este campo, ha sido siempre intentar demostrar que el Estado español, a pesar de sus intentos de evitar relación alguna con el Holocausto, protegiéndose bajo una supuesta neutralidad y bajo el mito de Franco salvador de judíos, tiene muchos puntos de encuentro con este terrible episodio de la humanidad.

Dada mi experiencia vivencial y de estudio en Ucrania - cuando aún era URSS -, en Polonia y en Rusia por más de diez años, mi aportación a esta relación será a través de la presencia de dos grupos de españoles en la antigua Unión Soviética durante el período de 1941 a 1944.

Pero antes empecemos con una breve introducción sobre la naturaleza del Holocausto en el Este.

Población judía

El peso de la población judía en el año 1933 en esta zona de Europa suponía más de dos terceras partes del total.

Analicemos más detalladamente dónde se encontraba la población judía dentro de la URSS antes del Pacto Ribbentrop-Molotov, entre la Unión Soviética y la Alemania nazi del 23 de agosto de 1939, y al inicio de la Operación Barbarroja, el 22 de junio de 1941.

		Població jueva/ Zona ocupada Nazis
Població Jueva a la URSS Gener de 1939		
Ucraïnesa	1.533.000	1.533.000
Russa	948.000	
Bielorrússia	375.000	375.000
Uzbekistan	51.000	
Georgia	42.000	
Azerbaidzhan	41.000	
Kazakshtan	19.000	
Tadzhikistan	5.000	
Turkmenistan	3.000	
Kirghishtan	2.000	
Armenia	1.000	
Total	3.020.000	1.908.000

Població Jueva en els Territoris annexionats a la URSS 1939-40		
Polònia Oriental	1.300.000	1.300.000
Estats Bàltics	225.000	225.000
Bessaràbia i Bukovina Nord	250.000	250.000
Refugiats	250.000	117.000
Total	2.025.000	1.892.000
Total	5.045.000	3.800.000
Població Jueva evacuada 1941		1.150.000
Població Jueva en Territoris Ocupats el 1941		2.650.000

Guerra total / Guerra de exterminio

Que la decisión de la total aniquilación de los judíos coincidiera prácticamente con el inicio del ataque a la URSS, no fue una mera coincidencia. Habiéndose declarado como enemigo del comunismo, Hitler mantenía que la Unión Soviética y su ideología comunista eran los instrumentos con los cuales los judíos (los auténticos gobernadores de la URSS, según Hitler) pretendían dominar todo el mundo. Consecuentemente, la destrucción física de los judíos soviéticos era una forma de destruir el comunismo y el Estado soviético y además preparar la tierra del Este para los nuevos pobladores germanos.

Cuando el Tercer Reich atacó la Unión Soviética, el 22 de junio de 1941, todas las convenciones para una guerra leal fueron puestas aparte.

Heydrich dio la orden de establecer cuatro unidades especiales, los *Einsatzgruppen*.

Estos fueron creados en la primavera de 1941 y cada una tenía una área de operación: los *Einsatzgruppen* A (EA), dirigidos por Walther Stahlecker, cubrían los países bálticos; los *Einsatzgruppen* B (EB), dirigidos por Arthur Nebe, actuaban en Bielorrusia; los *Einsatzgruppen* C (EC), de Otto Rasch, en el norte y centro de Ucrania, y los *Einsatzgruppen* D (ED), de Otto Ohlendorf, en el sur de Ucrania, Crimea y el Cáucaso.

Al contrario que en el Oeste, en el Este se

procedió primero a la aniquilación de la población más débil: niños, mujeres y ancianos, mientras que a los más fuertes se les dejó temporalmente con vida para ser explotados como mano de obra esclava, concentrados en guetos.

Tres fueron las etapas de aniquilación:

1. De junio de 1941 hasta finales de invierno: la mayoría de los judíos de Lituania, Letonia, Estonia, Besarabia y Bukovina del norte fueron asesinados, así como la mayoría de los judíos del este de Bielorrusia, el este de Ucrania y los de los territorios de la Federación Rusa. Los pocos judíos restantes fueron internados en guetos o campos de trabajo forzado.

Características de esta fase fueron las grandes masacres, como la de Babi Yar, donde perecieron 33.000 judíos en dos días en Kiev.

2. De la primavera de 1942 hasta finales de ese año: fueron aniquilados la mayoría de judíos de la parte oeste de Ucrania, de la parte oeste de Bielorrusia y de las áreas del sur de Rusia conquistadas durante el verano de 1942. Ya en esta fase los asesinatos fueron realizados con el esfuerzo y la cooperación de varias instituciones nazis y no solamente por las SS: la administración civil, la policía de seguridad y la SD, la policía regular, tropas locales auxiliares, funcionarios alemanes y el ejército. Muchas de las muertes de judíos estaban encubiertas como acciones contra partisanos y saboteadores soviéticos.

3. De principios de 1943 hasta la expulsión de los nazis del territorio soviético: los judíos que aún seguían vivos en algunos guetos, en los campos de trabajo o en campos de concentración fueron liquidados.

Finalmente, la última característica diferencial del Holocausto en el Este que quiero presentar es la Resistencia judía.

Movimientos judíos partisanos

La resistencia armada en los guetos contaba con miles de miembros, organizados a través de una extensa área. Establecieron alzamientos en docenas de ellos, que permitieron que miles de judíos pudiesen escaparse a los bosques y luchar con los partisanos. Varios son los factores que influenciaron en esta decisión y permitieron su desarrollo. Al contrario que en la zona occidental, aquí los judíos eran conscientes de su final: las acciones de exterminio ocurrieron en primer lugar. Otro factor era que en esta zona las comunidades judías estaban cohesionadas y disfrutaban de liderazgo, lo que facilitó la organización. Por otro lado, la proximidad de los bosques y el conocimiento de estas áreas fueron esenciales. Finalmente, la posibilidad de obtener armas y la ayuda del ejército soviético y de sus grupos partisanos permitieron su subsistencia y supervivencia.

Se estima que entre 11.000 y 15.000 judíos soviéticos partisanos combatieron en Bielorrusia y en el oeste de Ucrania, siendo la cifra total en todo el territorio de 20.000.

Hecha esta introducción, pasemos a establecer el vínculo

con el Estado español:

- La División Azul.
- Republicanos españoles en la URSS.

La División Azul

El 24 de junio de 1941, dos días después de que el III Reich invadiese la Unión Soviética, un grupo de miembros y simpatizantes de FET y de las JONS, al grito de «Rusia es culpable» se manifestaba en Madrid de la mano de Ramón Serrano Suñer, ministro de Asuntos Exteriores. Los españoles debían participar al lado de Alemania; era la forma en que pagaban parte de la deuda por la ayuda obtenida en la Guerra Civil.

Entre principios de julio de 1941, cuando parte la primera expedición, compuesta por unos 18.000 voluntarios, y principios de febrero de 1944, alrededor de 45.000 combatientes españoles pasaron por la llamada División Española de Voluntarios, 250 (Spanische) División o, más comúnmente, División Azul.

Tal como ya he dicho en la introducción, mi interés en la misma radica en los episodios en los cuales sus integrantes toparon con el Holocausto. Pero antes que nada, ¿cuál fue la implicación de la Wehrmacht?

La Wehrmacht en la Unión Soviética estuvo en el centro del Holocausto, no así en las campañas del Oeste. Su cooperación con los *Einsatzgruppen* en cualquier acción contra los judíos, la participación como testigos en las matanzas, el asesinato de judíos como represalias por los ataques de los partisanos, además de la asistencia logística en forma de unidades de guardias y de control de transporte de prisioneros, fue habitual.

De hecho, ya en junio del 1941, antes de la invasión, la OKW emitió estas directrices:

«No hay ninguna necesidad de castigar a los miembros de la Wehrmacht por los crímenes cometidos contra los enemigos civiles, incluso si fuese un crimen militar.»

«El bolchevismo es un enemigo implacable... Esta lucha requiere el uso de medios crueles y determinantes contra los propagandistas bolcheviques, partisanos, saboteadores y judíos... El destino de todos ellos será la ejecución.»

La guetización corrió a cargo de la administración civil y de la administración militar. Fue la Wehrmacht quien ordenó que los judíos fuesen marcados con la estrella de David, era la Wehrmacht quien se hacía cargo del registro y de la creación de los *Judenräte* y de la policía de los guetos.

El ejército se aprovechó de poder supervisar los guetos, principalmente haciendo uso de su mano de obra y confiscando sus propiedades. Debido a la duración de la campaña, la Wehrmacht necesitó de ellos para reparaciones, trabajos administrativos o las fábricas de armamentos.

A través de las memorias he podido reconstruir los lugares de encuentro. Son muchos los libros existentes, pero yo me he centrado en las escritas durante la Segunda Guerra Mundial, ya que considero que dan una visión más real de lo que se sentía en el momento.

A continuación, algunas de las diversas memorias recogidas:

«Grodno... 30 de agosto de 1941... El aspecto de esta primera ciudad, totalmente extraña, a la que llegamos, es muy heterogéneo. El personal civil está dividido en tres grandes grupos: judíos, polacos y rusos. Los judíos llevan un brazalete blanco con la estrella de Sión en amarillo; no pueden andar por las aceras para no codearse con nadie. A las seis de la mañana se reúnen en la sinagoga, y un Suboficial alemán los distribuye para el trabajo - limpieza de cuarteles, desescombro de calles, picapedreros... - Esto les da derecho a un poco de pan y a un plato de rancho. Es la primera vez que he visto judíos ocupados en trabajos manuales. Unos cuarenta de ellos venían todas las mañanas al cuartel a ahorrarles trabajo a nuestros muchachos. Ellos no estaban disgustados con el sentido cristiano de nuestra gente, y por las mañanas se peleaban en la sinagoga para venir a "servir a los españoles". Polacos y rusos viven apartados del resto, con las diferencias políticas de comunistas, anticomunistas e indiferentes [...] [p. 44-45]

»Minsk. Los judíos abundaban aquí también, aunque no con la profusión que en Grodno, y los ancianos de barbas blancas y las mujeres descalzas con pañuelos a la cabeza cruzaban rápidos, sin hablar con nadie.

»El restorán donde fuimos a comer estaba servido por lituanas, rusas y judías. Las lituanas y rusas seguían el tipo nórdico de cabellos dorados y lacios, que dejaban ver un cuello afeitado; ojos azul-claro o verdes, cara sonrosada y redonda... Mientras que las judías destacaban su pelo azabache sobre los hombros en graciosas ondas sedosas, ojos negros, nariz aguileña y faz oblonga. Las judías se permitían el lujo de vestir sus piernas con medias, algunas de seda; llevar zapatos de tacón, pintarse los labios y perfilarse las negras cejas espesas, mientras que las otras llevan alpargatas, sin medias, y la cara la dejan a su salvaje belleza nativa. Esto prueba la superioridad de la raza judía en este clima revolucionario y rojo, donde todos los cargos políticos estaban monopolizados por ellos, y donde no conocieron el trabajo manual. [...] [p. 118]

»Sin preocuparnos en buscar comida, que de todas maneras no encontraríamos, seguimos la ruta a través de Ochowski. La ciudad - o lo que sea - no es más que un inmenso solar con antiguas chimeneas medio en pie, que tiene una trágica particularidad: huele extraordinariamente a chamusquina y a carne tostada. Pregunté a varios soldados del Reich a qué era debido aquello, ya que hacía unos cuarenta y cinco días que había sido tomado el pueblo, y me dijeron que toda la población fue incendiada, que aún quedaban rescoldos y que habían sido muchos miles de personas las que perecieron en el siniestro. [p. 161]»

Fuente: La División Azul en línea, José Díaz de Villegas, 1967; Víctor José Jiménez, De España a Rusia. 5000 Kms. con la División azul, Madrid, 1943.

«Grodno, Wilna, ciudades que atravesamos... Los judíos,

inconfundibles con sus signos raciales, significan el 35 por 100 de los habitantes. Hay que defenderse de ellos. Van señalados con una estrella amarilla de cinco puntas sobre el traje. También hay que saber dónde viven. En las ciudades se demarca un barrio, verdadero "Getho", y en los pueblos se repiten los letreros de "Hier whonen juden" ('Aquí viven judíos') en las casas donde una familia israelita tiene su hogar. [p. 20]»

Fuente: Enrique Errando Vilar, Campaña de invierno, Madrid, 1943.

Para este estudio concretamente, es esencial conocer la importancia de los grupos auxiliares en la retaguardia, principalmente los equipos médicos y hospitales y el grupo de la guardia civil.

Hospitales

Seis expediciones de enfermeras, con un total de 84. El tiempo medio de permanencia era de seis meses.

Los hospitales de la División Azul fueron:

1. El hospital de Riga: de enero de 1942 hasta la retirada de la Legión Azul en 1944.
2. El hospital de Vilna: de enero de 1942 hasta diciembre de 1943. Parece ser que en este había personal judío.
3. El hospital de convalecientes de Königsberg, desde octubre de 1941 hasta el final de la campaña, Varsovia, Berlín y Hof.

La guardia civil

52 hombres fueron escogidos para formar parte de una unidad de la policía militar (*Feldgendarmarie*). Entre las misiones de la guardia civil que considero relevantes hubo:

1. Información sobre la retaguardia.
2. Control de la circulación, auxilio a soldados desorientados, arresto de eventuales sospechosos (soldados propios o **personal civil enemigo**).
3. **Prevención de operaciones partisanas.**
4. **Combates contra los partisanos.**
5. Recogida y escolta de prisioneros.
6. Supervisión y control de la población civil en la zona de actividad militar.
7. Desarme de la población civil enemiga.
8. Prevención y persecución del sabotaje.
9. Patrullaje de las zonas ocupadas.
10. Lucha antipartisanas.
11. Actuación como autoridades locales en los pueblos ocupados o establecimiento de algún tipo de autoridad entre ellos.
12. Detención de soldados enemigos, agrupamiento de los prisioneros de guerra y de la población civil refugiada y gestión del botín de guerra.
13. Organización de la mano de obra civil necesaria para la realización urgente de utilidad militar.

Republicanos españoles en la URSS

La mayor parte de los españoles que lucharon junto a los

rusos desarrollaron su actividad en las guerrillas. Fue a principios del verano de 1942 cuando se dio vía libre a los españoles para integrarse en estas fuerzas guerrilleras soviéticas y terminaron los vetos y restricciones anteriores.

Los voluntarios españoles lucharon en los accesos a Leningrado, Moscú y Stalingrado, pero se destacaron, en mayor grado, en las guerrillas en el territorio ocupado por los nazis.

Cuatro fueron los grupos más destacados:

1. El de Starinov, en el frente de Kalinin y posteriormente en la retaguardia alemana; en las unidades que estuvieron bajo su mando combatieron trescientos cincuenta y seis españoles.

2. El segundo grupo corresponde al de Bolokitin. En abril de 1943, estando en el Kuban, al norte del Cáucaso, otros españoles, también encuadrados en la 4ª Compañía de la Brigada del NKVD, reciben la orden inesperada de presentarse en el Estado Mayor de la Brigada, según explican José Parra y Sebastià Piera. Otro protagonista de la historia fue José García Granda, que fue llamado por Sergei Ivanovich Bolokitin «Sergó», quien le preguntó si se veía capaz de preparar un grupo selecto de media docena de guerrilleros españoles para una operación importante. Los propuestos fueron Sebastià Piera, Rafael Pelayo, Vicente de Blas y José Parra. Los seis españoles van a formar un comando operacional conectado con los soviéticos para actuar en la retaguardia enemiga. Se les entregan uniformes y condecoraciones de la Wehrmacht y son sometidos a duros ejercicios de instrucción. Finalmente, tras varios meses de preparación, los españoles fueron informados del objetivo oficial de la acción para la que se instruían: deberían liquidar al comisario general alemán de los países bálticos, Von Reitel, que tenía su sede en Vilna.

3. El tercer grupo fue el de Orlov, expresado en las memorias de Francesc Pararols; lo reunieron el 5 de octubre de 1943, y también estaban Juan Pinto, José Gironès, José Vallejo y Luis del Oso.

4. El último grupo destacado —y el más relevante para este estudio— fue el de Medvediev, perteneciente a la 4ª Compañía del NKVD, setenta miembros del cual son separados del resto de la unidad el 25 de mayo de 1942 y se les comunica que van a ser preparados como futuros guerrilleros. Doce de ellos son españoles, cifra que se incrementaría poco después con otros tres. Una semana más tarde reciben la comunicación de que el jefe del grupo será el coronel Medvediev, como comisario político tendrán a Stejov, el jefe del servicio de información será el coronel Lukin y el responsable del partido María Fortus (judía casada con Ramon Casanelles). Se trata de una unidad más política que estrictamente militar, aunque luego se distinguiera también en este último ámbito.

Según el testimonio de Josep Gros, el 20 de junio de 1942 fueron enviados a Tolsti Les, en la región de Rovno, en Ucrania, cerca de Polonia. Gros explica que numerosos judíos que lograban huir de la persecución a que eran sometidos por los nazis y los colaboracionistas ucranianos llegaban al destacamento:

«Se nos crearon problemas de alimentación, ya que inicialmente éramos 180 y al poco tiempo nos habíamos multiplicado por tres o cuatro», dice. En tal situación, Medvediev dio la orden de organizar un destacamento guerrillero en marcha, que se llevaría a la población civil hacia el norte. Reunieron otros destacamentos guerrilleros de sectores próximos y nueva población civil y se constituyó una caravana de varios centenares de carretas. Organizó diez subgrupos de partisanos, entre los que había de 100 a 300 judíos que se habían escapado del gueto o bien habían podido escapar de las matanzas; fueron aceptados y se les dieron armas. Un grupo de ellos ayudó a niños, mujeres y viejos a escapar a una zona más segura. Según el testimonio de Josep Gros, esta no fue la única vez: el mismo Kuznetzov, miembro del grupo, se sabe que salvó a varios niños judíos de Rovno.

Prácticamente todas las regiones en que estuvieron los españoles fueron zonas de población judía, donde se habían establecido guetos y donde se había procedido a la exterminación de la misma.

ESPAÑA Y EL HOLOCAUSTO. LOS JUDÍOS ESPAÑOLES ATRAPADOS EN EUROPA

Bernd Rother

Director adjunto
de la Willy Brandt
Foundation.

Mucho se ha hablado y se sigue hablando en estos días sobre los sefardíes, sobre sus vínculos con España y sobre su nacionalidad. Ya desde el siglo XIX había protegidos españoles de fe judía en el Imperio Otomano. El protegido no estaba sometido a la jurisdicción otomana, considerada por las potencias cristianas como demasiado arbitraria, sino sometido a la jurisdicción de los cónsules del país que le protegía, aunque siguiera viviendo en el Imperio Otomano. Entre los protegidos estaban los empleados de los consulados europeos y comerciantes cristianos; más tarde, y especialmente a partir del siglo XIX, también notables de las minorías cristiana y judía del imperio. El número exacto de los protegidos españoles no se sabe, pero se puede estimar que eran menos de 10.000 y que eran casi todos sefardíes.

El paso más decisivo que emprendió el gobierno español durante todo el siglo XX para ofrecer la nacionalidad española a sefardíes fue el decreto-ley del 20 de diciembre de 1924 sobre los protegidos españoles. Este paso fue motivado por el hecho de que los estados sucesores del Imperio Otomano ya no reconocían las protecciones. Para resolver el dilema, Francia concedió a todos sus protegidos la plena nacionalidad. España decidió seguir este ejemplo. El decreto-ley de 1924 ofreció a los antiguos protegidos —es decir, a estos menos de 10.000— la oportunidad de solicitar la nacionalidad española. Según la *Enciclopedia Judaica* de 1930 había en aquel tiempo alrededor de 800.000 sefardíes. Una muy pequeña parte de ellos adquirió a raíz del decreto-ley de 1924 la nacionalidad española (en total, según mis estimaciones, cerca de 5.000 personas).

En 1940, más o menos 4.500 sefardíes con pasaporte español vivían en las partes de Europa ocupadas por los nazis, especialmente en Francia y Grecia. En ningún momento España estuvo dispuesta a proteger a *todos* los cientos de miles de sefardíes contra la persecución. Con respecto a los 4.500 con pasaporte español, Madrid tenía que decidir si quería obedecer las reglas del derecho internacional y defender a los que eran sus

ciudadanos o si quería seguir sus preferencias ideológicas y simpatías políticas, las cuales recomendaban abandonar a los judíos a su suerte en manos de los nazis.

Como es bien sabido, Franco fue aliado de Hitler. Las simpatías del dictador español estuvieron del lado alemán hasta 1945, pero Franco sabía calcular con mente fría. A partir del año 1943, con la derrota alemana en Stalingrado, la suerte había cambiado. El éxito del desembarco aliado en junio de 1944 selló el destino de Hitler. A partir de 1943, o a más tardar a partir de 1944, el gobierno español se tuvo que preparar para la posguerra, para un mundo dominado por los Estados Unidos y la Unión Soviética.

A principios de 1943 a los nazis se les planteó el problema de qué hacer con los judíos con pasaportes de países neutrales que vivían bajo su dominio. Por razones de derecho internacional, por consideraciones estratégicas y por necesidades económicas, Alemania no podía correr el riesgo de perjudicar las relaciones con Suecia, Suiza, España, Portugal y Turquía. Por eso Berlín emitió ultimátum a estos gobiernos rogándoles repatriar a sus judíos o permitir su «traslado al Este», como se denominaba la deportación a los campos de exterminio. Lo que las autoridades alemanas llamaron «campana de repatriación» puso al gobierno de Madrid ante un nuevo reto. Después de que el intento inicial de Madrid de lograr la emigración de judíos españoles a terceros países como Turquía fracasase por la resistencia impuesta por Alemania, en el lado español se abrió paso - si bien costó gran esfuerzo - la idea de que su permanencia en territorio de dominio alemán les depararía la muerte. Esto rebasaba el límite de lo que España quería y podía tolerar.

Los motivos para el cambio en la postura del gobierno de Franco son complejos. Un motivo era que la defensa de la soberanía nacional prohibía autorizar que un país extranjero asesinasen a ciudadanos españoles. Otro motivo para que el gobierno de Franco finalmente sí se comprometiera en beneficio de los

judíos españoles estuvo relacionado con consideraciones diplomáticas. Se temía una opinión pública todavía más hostil, sobre todo en los Estados Unidos y, en consecuencia, un perjuicio para las relaciones económicas exteriores, si España no protegía de la deportación a sus judíos residentes en territorio de ocupación alemana. Sólo que no era fácil encontrar una vía que hiciera esto posible sin avivar el sentimiento antijudío en amplios círculos de la dictadura. La solución era prohibir que esos judíos, a pesar de ser ciudadanos españoles, se establecieran en España. Sólo estaban autorizados a permanecer en el país por poco tiempo, debiendo marcharse a un tercer lugar, cuya búsqueda correspondería a las organizaciones de socorro de judíos. Sólo se permitía la repatriación en grupos y cuando el anterior grupo ya repatriado hubiese abandonado el territorio español.

Aparte de esto, también se efectuaba una rigurosa comprobación de la nacionalidad. Ninguna de estas dos medidas fue exigida por Alemania, sino que fueron decisiones autónomas de España, pensadas para apaciguar a los fanáticos antijudíos del gobierno.

Sin embargo, no se encontraron países dispuestos a acoger a estos judíos tan rápidamente como España había esperado. Por otro lado, Alemania insistió en que la repatriación fuese rápida y en grupos más grandes, ya que se quería convertir su zona de influencia en una tierra «sin judíos», prioritariamente asesinandolos, pero, si no quedaba más remedio, también mediante la repatriación. Fue Franco personalmente quien tomó la decisión de permitir el tránsito de los judíos españoles por España bajo la condición de que se tomaran al máximo toda clase de garantías para que efectivamente salieran del país.

Parece que otro argumento importante en favor del cambio de postura en Madrid fue la convicción del ministro de Exteriores, Jordana, de que se trataba de no más de sesenta o setenta familias, y que se quedarían en España solamente dos semanas. Al poco tiempo se dieron cuenta de que era una idea irreal.

Antes de que los primeros judíos españoles pudieran entrar tenían que demostrar ante las autoridades españolas (no ante los alemanes) que de verdad eran ciudadanos españoles. La posición de España era clarísima: solamente en caso de cumplir todos los requisitos y de poseer todos los documentos correspondientes se los reconocería. En términos prácticos esto significaba que solamente sefardíes que habían obtenido la nacionalidad antes del final de 1930 y que estaban registrados en los consulados podían ser reconocidos y por consecuencia repatriados. Si las esposas o hijos no estaban registrados no se les permitía la repatriación. En eso las autoridades españolas eran muy estrictas. La falta de un papel tenía efectos desastrosos. España incluso negó la entrada a mujeres o niños

de ciudadanos reconocidos si la boda o el nacimiento no estaban registrados en los documentos del consulado.

No solamente los controles rigurosos de la nacionalidad retrasaban la repatriación. No antes del final de julio de 1943 Madrid puso en práctica la decisión de marzo de permitir la repatriación de sus judíos. Y más problemas surgieron. Madrid insistió en que no era el gobierno español, sino la oficina madrileña de las organizaciones americanas de socorro quien tenía que buscar países dispuestos a recoger a los judíos repatriados después de su breve estancia en España. Pero esto se reveló como muy difícil. Ante estos problemas el gobierno de Franco reiteró que no era responsable de su solución. Si las organizaciones de socorro se mostraban incapaces de obtener visados de países terceros para los judíos españoles, Madrid pararía inmediatamente la repatriación. Efectivamente, el 17 de agosto de 1943 Madrid frenó las repatriaciones que solamente unos días antes habían empezado.

Otro problema era que España quería organizar las repatriaciones en grupos de 25 personas, mientras que los alemanes pedían grupos de 150 para acelerar el proceso. Con por lo menos 2.000 judíos españoles en Francia, la propuesta española significaba organizar 80 o más grupos, uno tras otro. Toda esta concepción de Madrid era completamente inviable o pensada para impedir poner en práctica la repatriación.

El ultimátum también afectó a los 500 judíos españoles que vivían en Salónica, en el norte de Grecia, junto con 50.000 otros judíos. Al contrario de estos, los judíos españoles no tenían que dejar sus pisos y vivir en el gueto. Debido al retraso en las decisiones por parte de España, el 2 de agosto de 1943 Alemania transportó 367 judíos españoles desde Salónica al campo de Bergen-Belsen, al norte de Alemania, mientras que el resto de la comunidad judía de Salónica pereció en Auschwitz. En 1943, Bergen-Belsen todavía no era un campo de muerte, sino un campo con condiciones relativamente aceptables, construido para judíos con un estatus especial, como los judíos con el pasaporte del aliado España.

El grupo de Salónica tuvo que esperar varios meses en Bergen-Belsen hasta que el gobierno español se declaró dispuesto a recibir a sus propios súbditos. Durante todo este tiempo existía el riesgo enorme de que la paciencia de los nazis acabara y se mandara a los españoles a los campos de exterminio. Finalmente, a principios de febrero de 1944 los judíos españoles de Salónica pudieron entrar en España por el puesto fronterizo de Portbou. Aquí los sefarditas se toparon con dos desagradables sorpresas. Una era que su patrimonio, en contra de lo que habían asegurado los alemanes, no había sido transferido a España. La otra fue que al llegar a España se encontraron que no les era permitido permanecer en el país, sino que tendrían que marchar al África del Norte.

Mientras tanto, Madrid había aceptado reanudar las repatriaciones desde Francia, aunque el problema de encontrar países terceros dispuestos a acoger a los repatriados todavía estaba pendiente. Cuando Alemania puso en práctica el ultimátum y deportó, en otoño de 1943, a los primeros judíos españoles que se habían quedado en Francia, Madrid se declaró paulatinamente dispuesta a intentar una segunda acción de repatriación.

Principalmente se debe al cónsul general en París, Alfonso Fiscowich, el que las numerosas detenciones condujesen a un cambio de postura por parte de Madrid. Ya el 15 de octubre de 1943, Fiscowich preguntó a Madrid si era posible que los judíos españoles que quedaban partiesen a un tercer país, ya que, de no ser así, serían deportados a campos de concentración en la Europa central. El 20 de noviembre de 1943 —cuando ya se habían producido algunas detenciones— Fiscowich solicitó al Ministerio de Asuntos Exteriores que volviese a reflexionar sobre los permisos de entrada o que, al menos, lograrse de Alemania un reglamento especial para los judíos españoles.

El primero de diciembre de 1943, el ministro de Asuntos Exteriores dio luz verde a este asunto. Ante la información de que en París habían sido detenidos cincuenta judíos españoles, Jordana telegrafió a la embajada en Vichy para lograr su libertad, ya que este grupo muy pronto podría partir a España. ¿Qué había propiciado este cambio de actitud? El 26 de noviembre de 1943, el representante de las organizaciones americanas de socorro en España, David Blickenstaff, había comunicado que los judíos que habían sido repatriados en agosto desde París podrían partir en pocos días al norte de África, donde los aliados habían abierto un campo para aliviar la saturación de refugiados en España. Ya era factible la demanda de España de ser sólo un país de tránsito, incluso para los judíos de nacionalidad española. Este debió haber sido el motivo fundamental para que Jordana estuviese ahora más receptivo en la cuestión de las repatriaciones. Pero en el fondo, su posición no había cambiado, como se desprende de una carta del 28 de diciembre de 1943: «Son muchos cientos los sefarditas con nacionalidad española que están en Europa, sea en campos de concentración, sea a punto de ir a ellos, y nosotros no los podemos traer a España a instalarse en nuestro país, porque esto no nos conviene de ninguna manera, ni el Caudillo lo autoriza»¹.

¿Cómo respondería Alemania a una nueva petición de repatriación? El 22 de diciembre de 1943, el secretario de la embajada en Berlín, Díez, fue a visitar a Von Thadden en el ministerio de Asuntos Exteriores alemán y le solicitó que las detenciones de judíos españoles en Francia parasen de inmediato, que los detenidos fuesen puestos en libertad y que se hiciera posible su salida hacia España. «El Gobierno español está dispuesto, de

ahora en adelante, a recibir en España definitivamente a todos los judíos españoles procedentes de los territorios ocupados por Alemania». Pero Von Thadden se negó. En el documento alemán se puede leer: «El Sr. Díez respondió, que esta respuesta causaría gran inquietud en Madrid. Él debía llamar mi atención insistentemente sobre las consecuencias». Ante estas amenazas, Von Thadden aceptó intervenir en favor de la salida de los judíos españoles de Francia que aún no habían sido deportados al Este. Para esto escribió ese mismo día a Eichmann y le preguntó «si de los judíos españoles que fueron detenidos en Francia, todos o por lo menos una parte seguían estando disponibles para expulsarlos a España»².

El 27 de diciembre de 1943 se informó desde Berlín a la embajada de Alemania en Madrid que sería ordenada la «expulsión [léase repatriación] de los judíos españoles detenidos en el sur de Francia»³. Pero la evacuación desde el norte de Francia ya no era posible, puesto que ya se habían llevado a cabo la mayoría de los transportes a los campos de trabajo. En total España repatrió a unos 500 judíos con pasaporte del país desde Francia. Si España se hubiese decidido antes, las detenciones que se produjeron entretanto podrían haberse evitado. Un gran número de judíos españoles quedó sin protección, sobre todo en Francia. Las rigurosas comprobaciones de la nacionalidad sólo fueron superadas por una quinta parte de los judíos españoles que residían allí en 1940; en Grecia, el porcentaje se situó por encima de los dos tercios. Casi todos los judíos españoles residentes en Francia habían emigrado allí a principios de siglo, desde los países independizados del Imperio Otomano, o eran hijos de los emigrados. En el nuevo entorno se había debilitado su contacto con los consulados españoles, ya que parecía que la protección de estos ya no urgía tanto como en el país de procedencia, y esto condujo a la negligencia en algunas exigencias burocráticas. España no estuvo dispuesta a pasar por alto, generosamente, esa circunstancia.

Únicamente en Hungría desarrolló España, en el verano y otoño de 1944, una acción de ayuda a los judíos que no se limitó a los ciudadanos españoles. Al igual que en Francia y Grecia, tuvo gran importancia el hecho de que allí se encontraran diplomáticos que interpretaron las directrices enviadas desde Madrid de forma generosa. Sin su compromiso, la ayuda española habría resultado aún más escasa.

Incluso después de la Guerra Mundial y conociendo la realidad horrible del Holocausto, España se negó a acoger a los judíos españoles. El 12 de mayo de 1945 el cónsul de España en Bruselas informó al Ministerio de Asuntos Exteriores que cinco sefardíes españoles, recién liberados del campo de concentración de Bergen-Belsen, querían irse a casa de sus parientes a

1. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, R 1716.

2. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin, R 99444.

3. Ibid., R 100888.

España. La respuesta del ministerio, escrita a mano como nota marginal en el telegrama, decía: «De orden del S[eño]r M[inis]tro q[ue] se les den toda clase de facilidades incluso de dinero pero q[ue] no vengan a Esp[aña]»⁴.

Resumiendo:

1. Ni Franco ni su sistema político (el franquismo) propagaron el antisemitismo en su versión alemana. Sí creyó el Caudillo en todos los estereotipos del antijudaísmo católico. Por eso Franco y sus colaboradores quisieron evitar el aumento de la muy pequeña comunidad judía en España.

2. Respecto a los refugiados judíos sin nacionalidad española, el régimen de Franco toleró el tránsito por el país pero no les permitió quedarse en España.

3. Confrontado con el ultimátum alemán de principios del año 1943 (repatriación de los judíos con pasaporte español o deportación a los campos de exterminio), Franco se mostró ambivalente: ni quería permitir a los alemanes matar a estos judíos (unos 4.500) ni deseaba su entrada al país. Solamente ante la concreta amenaza alemana de poner en práctica la deportación, Madrid aceptó a regañadientes la entrada de judíos con pasaporte español.

4. Nunca hubo una oferta de Franco a todos los sefardíes (unos cientos de miles) de rescatarlos de la persecución alemana. Y con respecto a los judíos con pasaportes españoles, si faltaba la más mínima parte de la documentación requerida por Madrid para demostrar la nacionalidad española, España les negaba la entrada. Los funcionarios de Franco incluso revisaron los documentos de nacionalidad más rigurosamente que las autoridades alemanas.

5. Las labores de rescate por parte de algunos diplomáticos españoles, como Bernardo Rolland y Alfonso Fiscowich en París, Sebastián Romero Radigales en Atenas y Ángel Sanz Briz en Budapest, fueron resultado de su propia iniciativa y no de una orden de Franco.

6. España ayudó a salvar la vida de varios miles de judíos, pero de haberlo querido, Franco podría haber salvado a muchos más.

4. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, R 1716/6

EL FRANQUISMO, CÓMPLICE DEL HOLOCAUSTO

Eduardo Martín de Pozuelo

Periodista e investigador

Mi investigación comenzó en 2004 con el objetivo de preparar reportajes para *La Vanguardia* con el fin de publicarlos con ocasión del 30 aniversario de la muerte del dictador Francisco Franco. La idea consistía en buscar datos nuevos sobre el franquismo en los archivos nacionales de Estados Unidos y Reino Unido, en otros de Holanda y en algunos españoles. El trabajo tenía y tiene una vocación exclusivamente periodística y no de historiador. El resultado fue el hallazgo de centenares de documentos que se concretaron en casi 100 reportajes publicados en *La Vanguardia*, por los cuales recibí el Premio Internacional de Periodismo Rey de España y el Premio Internacional Fundación Raoul Wallenberg. Fruto del mismo trabajo ha sido la publicación de tres libros: *Los secretos del franquismo*, *La guerra ignorada* y *El franquismo, cómplice del Holocausto*.

Del estudio de la documentación mencionada se desprenden cinco - desde mi punto de vista - grandes conclusiones básicas:

1. La posibilidad cada vez más certera de que Berlín alentó y apoyó desde muchos meses antes el golpe del 18 de julio de 1936.

2. Franco no fue neutral (hizo una guerra distinta) y nazificó España.

3. Franco fue cómplice del Holocausto.

4. La salvación de judíos por parte española en varios países europeos fue obra individual y no fruto de una política de Estado española.

5. Las escasas acciones españolas de gobierno en favor de los judíos coinciden sistemáticamente con durísimas presiones aliadas que ponían en peligro la «neutralidad» o la «no beligerancia» española y en definitiva el régimen franquista. En los casos registrados en territorio español el rescate corrió económicamente a cargo de los judíos.

- Por lo tanto, hay que distinguir los salvadores españoles conocidos y desconocidos de las directrices que emanaron de Franco.

- La perversa oferta de Hitler, por la que Franco estuvo en disposición de salvar a un número indeterminado de judíos de toda Europa, sólo se puede explicar por una nazificación profundísima española y por la comunión ideológica intensa que hubo entre los dos regímenes.

- A este punto hay que añadir que Hitler deseaba la Península Ibérica para el control del Estrecho y

del Mediterráneo, lo que también explicaría el previo apoyo a la sublevación del 36.

La oferta de salvación de judíos a franco

No hay duda de ella.

Los salvadores

Desobedecen siempre al ministerio español: Miguel Giner, el aduanero de Les; Julio Palencia, Sanz Briz, Santaella, Rolland de Miota, Propper de Callejón, Romero Radigales y muchos más.

Primera parte

La España nazificada

Breve cronología del acercamiento español a los postulados nacionalsocialistas:

- 19 y 22 de marzo de 1930. José María Doussinague, a la sazón agregado comercial de la embajada española en Berlín y más tarde determinante director general de Política Exterior del régimen español, redactó un informe para su ministerio que tituló «Sefarditismo económico», con un tono y resabios racistas que hoy se perciben inaceptables.

- En 1930 llega a Lisboa el primer comisionado del nazismo para la Península Ibérica, Friedhelm Burbach, enviado de Hitler con la orden de aglutinar a los alemanes residentes de España y Portugal en torno al nuevo ideario nazi y buscar amigos y alianzas entre los anticomunistas y católicos peninsulares de cualquier color político.

- En la primavera de 1933, Walter Zuchristian, un empleado de Siemens en Madrid, fue nombrado jefe del partido nazi en España. El 12 de junio del mismo año Zuchristian dirigió una carta a Burbach. Juzguen ustedes lo que decía: «Estamos esperando nuestra oportunidad. Por ahora nos mantenemos quietos, preparando todo para estar en condiciones de obrar cuando la oportunidad se presente. Todo parece indicar que el pueblo está cansado del régimen de izquierdas y va a removerlo pronto. No se desespere, nuestras "Ogs" [secciones locales nazis por toda España] están listas para cuando llegue ese momento».

- La ocasión llega tras las elecciones de noviembre de 1933, cuando la CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas) se erigió en el partido con más diputados en el Congreso.

- 1934. Llegada de incógnito a España del nazi

Hans Hellermann, que monta clandestinamente desde Barcelona gran parte del aparato nazi en España. Depende directamente de Himmler y no da cuenta de sus acciones ni a su embajada. Su empresa tapadera siempre estuvo en Barcelona y fue un centro clandestino de agitación política y de conexión con los golpistas.

- Tras la victoria de la CEDA, Zuchristian giró una circular a los grupos locales nazis para ordenar el establecimiento de conexiones con los elementos más extremistas de la CEDA y su líder, José M. Gil Robles, que fue invitado al congreso nazi de Núremberg. Los nazis estaban complacidos por la buena sintonía de la CEDA con militares como Goded o Franco, artífices de la represión a los mineros asturianos de octubre de 1934.

- El día 18 de noviembre de 1934, Zuchristian anotó: «Han sido reprimidos en la forma debida».

- Desde entonces, la presencia nazi crece ante la satisfacción de la sección extranjera del partido nacionalsocialista: en noviembre de 1934 tenían 22 oficinas de representación y en 1936, poco antes de la sublevación, ya eran 163 por toda España. Subrayo que en esta labor de expansión del nazismo clandestino en España y su conexión con los golpistas tuvo un papel fundamental Hans Hellermann.

- **1934/35. Creación en Barcelona del «Servicio de Control Portuario» a cargo de Hans Hellermann.** El «Servicio» enmascaraba tribunales secretos de la Gestapo controlados por Hellermann por orden de Himmler. «Juzgaban» alemanes desafectos al nazismo y deportaban judíos. Asesinaban.

- 1935. Contactos entre Hitler y Franco según revelaciones del conde Siegfried von Roeder. Creo que se equivoca en las fechas.

- El 8 de enero de 1936 las agrupaciones nazis en España suponen la victoria del Frente Popular y ordenan en clave, y en caso necesario, suspender las comunicaciones con sus «clientes». Eric Schnaus: «En el caso de que sea necesario suspender toda correspondencia recibirá un telegrama diciendo “Contrato firmado. Juan”, de manera que al recibirlo debe usted suspender toda comunicación hasta nueva orden. Esta carta deberá ser destruida inmediatamente». Aunque las copias «españolas» del mensaje anterior fueron destruidas, tal como se ordenaba en el mismo, apareció la enviada a Berlín.

- 16 y 23 de febrero de 1936. Terceras —y últimas— elecciones generales de la Segunda República Española. Gana el Frente Popular (Front d'Esquerres en Cataluña y Valencia), que, con más del 60% de los diputados electos, agrupaba a PSOE, Izquierda Republicana (que incluía a la ORGA), Unión Republicana, ERC, PCE, Acción Catalana, POUM, Partido Sindicalista y otros. Manuel Azaña, presidente de la República.

- El 27 de marzo de 1936 Eric Schnaus anuncia a la Gestapo en Berlín que «pone las secciones de España listas para atacar».

- Berlín ordena acelerar los contactos con los sectores políticos y militares contrarios al gobierno de Madrid («los clientes»).

- Nueva circular de Schnaus a los jefes nazis en España: «Los informes sobre nuestros competidores demuestran que sus directores se encuentran divididos respecto del nuevo método de manufactura [...] Por esta razón tiene especial interés para nosotros mandar instrucciones adecuadas a nuestros agentes y a nuestros clientes con el fin de que estén preparados a hacer frente a cualquier situación».

- Schnaus confió en el hábil Hans Hellermann para servir a sus «clientes». Hellermann, enviado personalmente por Himmler en 1934, había realizado ya una profunda actividad pronazi en la clandestinidad desde una falsa empresa de importación y exportación en la calle Avinyó.

- **Del 15 a 20 de mayo de 1936. «Cumbre» clandestina hispano-nazi en Barcelona** a la que acuden 32 jefes locales del partido nazi. Estuvo liderada por Hellermann, entonces jefe nazi para toda España. Los agentes de la OSS (EE.UU.) consideran esta «cumbre» la preparación de la sublevación militar del 17-18 de julio. Contactos reiterados de Hellermann con el capitán López Varela, enlace de los servicios secretos del general Mola (director del golpe). Contactos con la Unión Militar Española (UME), que firma un documento en el que se establece «la expulsión de los judíos de España».

- **23 de mayo de 1936. Hellermann viaja a Berlín para informar de la situación militar española. Informa de tropas, aviones de primera línea, emigrantes, etcétera.**

- 17-18 de julio de 1936. Sublevación militar contra la República. Comienza la Guerra Civil.

- Entre el 17 y el 21 de julio de 1936, encuentros confirmados entre Franco, Johannes Bernhardt y Adolf Langenheim, dos dirigentes nazis destinados en Marruecos. Carta de Franco a Hitler pidiendo ayuda, que fue entregada en el Festival de Bayreuth. Creación de las sociedades tapadera del nazismo en España: Hisma (Hispano-Marroquí) y Sofindus, con Göring como artífice. Franco comienza a hablar, tal vez a diario, con Mussolini (Fuente: Boratto).

- Septiembre de 1936. Los nazis describen graves dificultades logísticas que ponen en peligro la continuidad del Alzamiento y que solucionan «satisfactoriamente» para ellos.

- **20 de marzo de 1937. Firma del pacto de amistad Alemania-España.**

- Del 8 al 23 de marzo de 1937 los camisas negras italianos son derrotados en el frente de Guadalajara. Mussolini lo considera una victoria (Fuente: Boratto, chófer).

- **15 de abril de 1937. Los billetes (pesetas) fabricados en Alemania** sustituyen en la zona «nacional» a los fabricados hasta entonces en Gran Bretaña.

- **12 y 16 de julio. Reiteración y ampliación de acuerdos de amistad con Alemania.**

- 31 de julio de 1938. Acuerdo secreto policial germano-español para el intercambio de detenidos sin participación judicial, muy similar al de la Operación Cóndor (Contreras/Pinochet, 1973).

- 1 de abril de 1939. Fin de la Guerra Civil Española.

- 1 de septiembre de 1939. Alemania invade Polonia. Comienza la Segunda Guerra Mundial.
- Junio de 1940. Franco escribe a su admirado Hitler.
- 15 de agosto de 1940. Franco escribe a su amigo Mussolini.
- 25 de agosto de 1940. Mussolini contesta a Franco.
- 18 de septiembre de 1940. El Führer escribe a Franco y le anima a que ¡conquiste Gibraltar!
- 22 de septiembre de 1940. Franco acepta encantado el encuentro de Hendaya.
- 27 de septiembre de 1940. Pacto tripartito firmado en Berlín por Alemania, Italia y Japón.
- 23 de octubre de 1940. Encuentro de Hendaya y visita de Himmler a Barcelona (donde estaba Hellermann).
- 24 de octubre de 1940. Serrano Súñer envía una nota en la que se queja del encuentro y pide la rectificación del quinto punto de los acuerdos. **Franco se siente moralmente derrotado en Hendaya, según se desprende de la nota de Serrano Súñer.**
- **21 de noviembre de 1940. Informe de Otto Abetz**, embajador alemán en París, nombrado por Hitler con rango de consejero político de las autoridades militares alemanas en la Francia ocupada, sobre el interés mostrado por el embajador Lequerica y el ministro Serrano Súñer por los judíos, especialmente por la administración de sus bienes. Presentes Propper y Miotta.
- 6 de febrero de 1941. Hitler, enojado con Franco. Franco escribe y habla de «regateos» por parte de Hitler, que no le otorga la ayuda que necesita para entrar en guerra (como se deduce que es su deseo).
- 11 de febrero de 1941. Franco en Bordighera con Mussolini.
- **18 de marzo de 1941.** Muere atropellado accidentalmente en Nueva York el espía nazi Ulrich von der Osten, que circulaba con documentación española a nombre de Julio López Lido. Comienza la fase final de la investigación que desmontó la red de espías nazis en Nueva York de «Joe K», Kurt Frederick Ludwig, un agente alemán originario de Ohio, espía que escribía sus mensajes a Alemania con tinta invisible directamente a Himmler (Manuel Alonso) a través de España.
- **10 a 16 de junio de 1941.** Franco acuerda con Hitler (a través de sus respectivos ministros Súñer y Ribbentrop) el envío a Estados Unidos de 45 espías nazis y 30 españoles con documentación española auténtica pero falseada. Es decir, los nazis alemanes espían en América con la cobertura de la «neutralidad» española y con identidades españolas.
- 20 de enero de 1942. Conferencia de Wannsee.
- **Septiembre de 1942.** El agente nazi Walter Giese llega a España y se incorpora a KOSp, la gran organización de guerra alemana instalada en España, con cuartel general en un chalet de la calle Juan Bravo de Madrid y que dirige el comandante (entonces capitán) Gustav Lenz.
- Otoño de 1942. Nazis tratan de instalar observación por infrarrojos en el Estrecho para vigilar a los barcos aliados. Gran Bretaña protesta, quitan los infrarrojos pero dejan

- observación visual, sin que los españoles interfieran. Operativo Bodden de Walter Fizia.
- Octubre de 1942. El agente nazi Karl Arnold se traslada a un piso de la calle Lista, 76 (hoy Ortega y Gasset) de Madrid y monta su red de contactos con Sudamérica, con tapadera en la calle Ayala.
- 27 de noviembre de 1942. **Los británicos se quejan a Franco de su colaboracionismo en los sabotajes contra Gibraltar.** Franco no hace caso.
- 10 de febrero de 1943. Franco (Gómez Jordana, anglófilo) firma en Salamanca en total secreto un pacto de ayuda mutua con Alemania que sorprendió a los americanos cuando lo descubrieron al final de la Segunda Guerra Mundial. Los EE.UU. suponían **que Franco no había firmado acuerdos con Hitler en fecha tan avanzada.**
- 16 de febrero de 1943. El arzobispo de Nueva York, Francis J. Spellman, visita a Franco y escribe un informe para el Departamento de Estado en el que no esconde su admiración por el Caudillo y su dictadura.
- 21 de febrero de 1943. **Franco reitera a Hitler su compromiso de luchar contra los aliados.**
- Octubre de 1943. Gravísima crisis de la dictadura franquista con los aliados, al reconocer al gobierno títere de Filipinas de José P. Laurel, graduado en la Universidad de Tokio. Oposición a la política estadounidense.
- Diciembre de 1943. Walter Giese es ascendido a jefe de espías en Galicia.
- 6 de enero de 1944. Franco «contesta» una carta que intercepta a Don Juan y se mantiene en su negativa a reanudar la monarquía en los términos democráticos que propone aquel.
- 25 de febrero de 1944. El servicio de inteligencia del Reino Unido elabora un informe-ultimátum en el que denuncia a Franco su colaboracionismo en sabotajes contra Gibraltar. Gran Bretaña denuncia el caso del Olterra. Sin embargo, militares españoles de Algeciras prosiguen colaborando con los nazis de KOSp allí destacados.
- Marzo de 1944. España otorga salvoconductos para salvar a judíos húngaros (compensación por la crisis de Filipinas).
- 4-5 de junio de 1944. Un agente español en Londres avisa a la KOSp (organización de guerra alemana en España) del desembarco de Normandía (Fuente: W. Giese, que denuncia a Berlín al colega que le informa).
- 6 de junio de 1944. Día D. Desembarco aliado en Normandía.
- 19 de septiembre de 1944. Franco se muestra favorable y simpático con los aliados en un encuentro privado con el embajador de EE.UU. (época de Roosevelt).
- 15 de octubre de 1944. Informes de Roger Tur de las reuniones nazis de Zaragoza. **Se establece la simbología 88 en sustitución de la HH.**
- **Los aliados presentan un ultimátum a Franco contra el Operativo Bodden** (vigilancia alemana en el Estrecho tolerada por España: «Los mares son libres de ser observados»).

- 2 de febrero de 1945. Pío XII recibe informes confidenciales de que en Yalta se decidirá, sin duda, el fin de Franco.
- 11 de febrero de 1945. Termina la conferencia de Yalta, sin decidir invadir España.
- 19 de marzo de 1945. Nota secreta en la que se informa de curas en la resistencia antifranquista con conocimiento del Vaticano.
- 19 de marzo de 1945. Manifiesto de Lausana, por el que Don Juan exige a Franco que deje el poder y deje que se instaure una monarquía constitucional.
- 23 de abril de 1945. Aterrizan en Barcelona el avión que trae a la **familia Petacci** y dos misteriosos mensajes de Mussolini, uno para Serrano Súñer y otro para Franco.
- 24 de abril de 1945. Texto secreto en el que se explica la existencia de un «tesoro de Mussolini» en España. (Fuente: gobernador Antonio Correa Véglison, que informa a David McKey, del consulado estadounidense en Barcelona.)
- 28 de abril de 1945. Muerte de Mussolini y de Clara Petacci.
- 8 de mayo de 1945. Fin de la Segunda Guerra Mundial en Europa.
- 15 de agosto de 1945. Japón capitula. Fin de la Segunda Guerra Mundial.

Segunda parte

La oferta de Hitler. Franco y el Holocausto

Entre 1942 y enero de 1943 se produjeron las conversaciones y partes secretos bilaterales en los que los nazis ofertaron a España la vida de judíos de toda Europa.

Escrito oficial. Resumen nazi

El 28 de enero de 1943 el embajador nazi en Madrid, Hans von Moltke, envió un cable al Ministerio de Exteriores del III Reich en el que indicaba haber notificado al director de la división política del Ministerio de Asuntos Extranjeros de España, José María Doussinague, que «a partir del 1º de abril [1943] esos judíos [de nacionalidad española] que se hallen en los territorios ocupados serán objeto de todas las medidas en vigor contra todos los judíos [Deportados a los campos de concentración]». El español prometió una respuesta del gobierno, aunque agregó que en su opinión «no se permitirá a los judíos de nacionalidad española entrar en España».

Apenas dos semanas después el Reich avisó al gobierno español de que o respondían a la oferta o «las medidas generales contra los judíos [es decir, su aniquilación] también se aplicarán a los judíos españoles residentes en el Generalgouvernement [el territorio ocupado en Polonia], en los países bálticos y en los territorios orientales ocupados a partir del 1 de abril de este año». «Ruego informar el Gobierno español de ello», indicaron a su embajador en Madrid.

Al no recibir respuesta (oficial) española, el 22 de febrero de ese año, 1943, la embajada alemana en Madrid insistió

nuevamente y dos días más tarde el embajador Von Moltke envió otro telegrama a Berlín para informar sobre los resultados de sus gestiones, consistentes en una nueva negativa.

El director general del departamento político del Ministerio de Asuntos Exteriores español, Sr. Doussinague, dijo: «El Gobierno español ha decidido no permitir en ningún caso la vuelta a España a los españoles de raza judía que viven en territorios bajo jurisdicción alemana. El Gobierno español cree que lo oportuno es permitir a estos judíos viajar a sus países de origen, especialmente a Turquía y Grecia. [Lo insensato de esa aseveración es que el primer país no estaba dispuesto a recibirlos y en el segundo (Grecia) los judíos sufrían una durísima persecución.] El Gobierno español estaría dispuesto a conceder en algunos casos un visado de tránsito por España para judíos con visado de entrada para Portugal o EE.UU. Si no se da esta circunstancia el Gobierno español abandonará los judíos de nacionalidad española a su destino».

La embajada alemana (por medio del agregado Hencke) respondió al director general español que, en opinión de la embajada alemana, el gobierno alemán no permitiría la salida hacia otros países de los judíos de nacionalidad española. También le advirtió de que se había avisado al gobierno español únicamente por razones de cortesía y para darle la oportunidad de repatriar a España a esos judíos antes del 31 de marzo de 1943.

Unos días más tarde, aunque se mantuvo la categórica negativa, Madrid fingió modificar su actitud. En otro telegrama, enviado el 17 de marzo por el embajador Von Moltke a Berlín, se leía que «el Gobierno español se inclina ahora a permitir la entrada a España de un número limitado de ciudadanos judíos de raza judía [...] Se trata de un máximo de 100 personas».

Berlín insiste en forma de directiva del Reich

Nuevamente, el 31 de marzo de 1943 los nazis ofertaron a España y otros países amigos del Reich, por escrito, la posibilidad de hacerse cargo de «sus» judíos («*spanischer jüden*»).

Dicen los nazis que el Ministerio de Asuntos Exteriores ha fijado el 31 de marzo de 1943 como plazo límite para la repatriación de los súbditos judíos por parte de sus respectivos gobiernos extranjeros (cita nueve países, entre ellos España, y anuncia una directiva para su trato por la Administración Central de Seguridad del Reich).

España pide cuando no hay remedio

Un telegrama del 27 de diciembre de 1943 de Berlín a su embajada en Madrid, referido a otro relativo a «Repatriación de los judíos españoles», notificaba que «la embajada española [en Berlín] había pedido oralmente la liberación de los judíos españoles arrestados durante los últimos días en Francia» y además solicitaba «el derecho de salir libremente de Italia y Grecia», pues «finalmente, el gobierno español ha decidido acogerlos». Entonces la jefatura nazi para Asuntos Judíos informó a su embajador en Madrid de que «no era posible dejar salir a los judíos libremente

de Italia y Grecia», y se remitía a las leyes que ya aplicaban para las deportaciones.

Respuesta de los nazis

El gobierno español insistió durante las negociaciones habidas entre 1942 y febrero de 1943 en que no estaba interesado en los judíos españoles. Repetidas veces, España no cumplió el plazo acordado para la vuelta. El permiso de repatriación general había sido modificado, de manera que ahora sería necesario que Madrid emitiera un permiso de repatriación individual en cada caso. La expedición de los judíos españoles de Tesalónica se retrasó varios meses, así que al final fue necesario expedirlos a un campo de alta seguridad (Bergen-Belsen).

Resumen de la situación

Autor: Eberhard von Thadden, enlace entre Von Ribbentrop (ministro de Exteriores) y Adolf Eichmann (responsable de deportaciones). Es un informe secreto para su embajada en Madrid. 27 de diciembre de 1943:

«El gobierno español insistió durante las negociaciones que hubo entre 1942 y febrero de 1943 en que no estaba interesado en los judíos españoles. Más tarde se autorizó [por parte alemana] la repatriación de todos los judíos españoles. Repetidas veces, España no cumplió el plazo acordado para su regreso. [...] Para los judíos de la parte ocupada de Francia el plazo final para salir del país era el 10 de septiembre. El 9 de septiembre la embajada española pidió una prórroga por tener dudas en algunas cuestiones. Se concedió una prórroga hasta el 10 de octubre y se informó de que después de esta fecha los judíos españoles se equipararían definitivamente a los judíos alemanes. Ni antes ni después de la expiración del plazo hubo reacción por parte de España o una petición de prórroga, de manera que se suponía que no tenía ningún interés en proseguir la repatriación de judíos españoles. A pesar de ello, y por precaución, la expulsión de los judíos españoles no comenzó hasta el 16 de noviembre. Por favor, explique inequívocamente la situación al gobierno español y recalque que el gobierno del Reich ha hecho todo lo posible para resolver el problema amigablemente y evitar dificultades. Lo hicimos teniendo en consideración la nacionalidad española [de los judíos] a pesar de que se puede dar por supuesto que todos los judíos tienen una actitud antialemana.

«Si ahora [palabras ilegibles en el telegrama por mala conservación] la liberación de todos los judíos ya no será posible, se debe esperar que el gobierno español - vistos los hechos - muestre comprensión de la situación. El Ministerio de Asuntos Exteriores hará un esfuerzo para organizar una repatriación en grupo a España de los judíos que aún no han sido destinados a un campo de trabajo. Para los judíos ya destinados a un campo de trabajo la cuestión de la repatriación se puede reconsiderar cuando la guerra haya acabado».

España solicita bienes

Los aliados hallaron en Berlín, al final de la Segunda Guerra Mundial, las respuestas españolas a algunos escritos alemanes. Uno de ellos, de la embajada de España en Berlín y con un sello del Ministerio de Asuntos Exteriores español. Luego figura la referencia «D III 253 g, entrada: 25 de febrero 1943» y la palabra «Recordatorio». Dice así:

«El Ministerio de Asuntos Exteriores español ha sabido de la embajada alemana en Madrid que a partir del 31 de marzo 1943 los judíos españoles residentes en Francia, Bélgica y Países Bajos ya no disfrutarán del tratamiento especial que han tenido hasta ahora. [...] La embajada española solicita al Ministerio de Asuntos Exteriores que intervenga ante las autoridades correspondientes para explicarles que los bienes de los judíos españoles dejados atrás al salir de Francia, Bélgica y Países Bajos serán administrados por los cónsules españoles o representantes de España y que tienen que quedarse en su posesión por tratarse de bienes de súbditos españoles y por tanto ser bien nacional de España. «Berlín, 25 de febrero 1943»

El caso de Salónica

El cónsul en Atenas, Sebastián Romero Radigales, peleó contra las deportaciones de Tesalónica y se encontró con informes y mensajes en su contra tanto de Berlín como de Madrid, pero tanto insistió que se accedió a la salvación de unas 600 personas de Bergen-Belsen. Los nazis se cuidaron de fingir humanidad. Dice el mando nazi: «Ruego solicitar al comando local [en Grecia] que organice el transporte a Bergen-Belsen no como habitualmente se hace sino manteniendo formas para que una eventual salida posterior de algún judío hacia España no dé lugar a propaganda negativa [literalmente, *greuelpropaganda*: podría también traducirse 'por propaganda del terror o de la atrocidad']».

Un detalle alarmante acerca de los aliados

15 de junio de 1944. Mensaje secreto de Sir Harold MacMichael, alto comisionado británico para el protectorado de Palestina a Anthony Eden, entonces ministro de Asuntos Exteriores del Reino Unido. En el mensaje, Sir Harold dice, entre otras cosas:

«Los nazis tienen la esperanza de obtener alguna gracia ante los ojos aliados por el hecho de no matar ahora a dos millones de judíos, pues creen que ayudará a olvidar que ya han matado a seis millones de judíos».

LES MUNTANYES DE LA LLIBERTAT. L'ARRIBADA DE REFUGIATS JUEUS A ESPANYA (1939-1944)

Durant els anys de la Segona Guerra Mundial, milers de jueus procedents dels països ocupats pels alemanys penetren a Espanya després de travessar els Pirineus escapant de la persecució i la barbàrie. Els Pirineus havien estat, secularment, un indret de fugida durant èpoques de guerra, les més recents la Primera Guerra Mundial i la Guerra Civil Espanyola. Paradoxalment, al 1939 es produeix el pas de persones en ambdós sentits. La marxa a l'exili de republicans espanyols coincideix amb l'arribada d'escàpols de la Segona Guerra Mundial. Durant els anys trenta i quaranta del segle XX esdevingueren, doncs, camins d'esperança i de llibertat que van facilitar a milers de persones escapar de la persecució i de la mort.

Hom calcula que al voltant de 80.000 persones els creuen cap a Espanya entre 1939 i 1944. Els refugiats poden ser agrupats en tres grups: els francesos que fugien per patriotisme i per resistència amb l'objectiu d'integrar-se a l'exèrcit que el general De Gaulle organitzava al nord d'Àfrica i, a partir de 1943, per evitar el Servei de Treball Obligatori (STO), que obligava els joves en edat militar a treballar per a la indústria de guerra alemanya; els militars aliats, bàsicament aviadors, que després de ser abatuts al front de guerra perseguien reincorporar-se als combats des de la Gran Bretanya; i, finalment, els jueus que s'escapaven de la persecució que els nazis havien emprès contra ells, en molts casos des de 1933, amb la intenció d'establir-se en un país lluny d'Europa. Per a la majoria dels que no aconseguiren fugir el destí més probable acabava sent els camps d'extermini. Suïssa, Espanya i Portugal foren els únics països «lliures» on podien desplaçar-se¹.

L'evasió de jueus es pot acotar en diverses etapes, que coincideixen amb els esdeveniments de la guerra i, especialment, amb la persecució a què

foren sotmesos en territori francès, on se n'havien refugiat milers, procedents de països ocupats per les tropes alemanyes (polonesos, belgues, holandesos, etc.). Així, la primera onada d'arribats se situa entre 1939 i 1940. Inicialment eren d'origen polonès, però després de l'ocupació de Bèlgica, Holanda i França l'èxode s'incrementa. L'arribada de l'exèrcit alemany a París i l'establiment de la línia de demarcació que dividia el país en dues zones, l'ocupada pels alemanys i la que restava sota el control del govern presidit pel mariscal Pétain, marcà un augment de les fugides cap als departaments del sud. Una tercera etapa, de segur la més intensa, s'estableix entre juliol i novembre de 1942. En aquests mesos el govern de Vichy s'involucrà de manera directa en la persecució dels jueus, en què destaca la ràtzia del Velòdrom d'Hivern de París el 16 i 17 de juliol i l'executada el 26 d'agost, que afectà els jueus estrangers residents als departaments del sud. L'ocupació de la zona lliure l'11 de novembre de 1942 accelera de manera espectacular les evasions entre tots aquells que s'havien refugiat a la zona. Durant el 1943 la situació s'estabilitza i les fugues perden intensitat. Finalment, la darrera onada s'esdevé a partir de l'inici de 1944. Després de la rendició italiana, al setembre de 1943, i la conquesta del territori a l'est del riu Roine per part de l'exèrcit alemany, molts joves i nens jueus amagats en aquella zona són passats a Espanya davant la impossibilitat d'entrar a Suïssa.

Quant a la composició d'aquests grups de jueus, podem establir tres fases perfectament definides: entre 1939 i 1940 es tracta de famílies procedents de països ocupats que disposen de recursos i visats d'entrada a la seva destinació a Amèrica; de 1941 a 1943 eren majoritàriament famílies de nacionalitat francesa o refugiades a França que fugen davant la persecució a què són sotmesos pel govern de Vichy; finalment, el 1944 són joves amagats a França o d'altres els pares dels quals havien estat deportats.

Josep Calvet

Doctor en història,
tècnic del Memorial
Democràtic i
membre del grup de
treball "Holocaust,
exili i deportació".

1. Els treballs de Josep Calvet han abordat de manera global l'arribada de refugiats de la Segona Guerra Mundial a Espanya. Josep Calvet, *Les muntanyes de la llibertat*, Barcelona, L'Avenç, 2008.

Els llocs de pas varien en funció de l'acollida espanyola, íntimament lligada a les necessitats de la política exterior del règim franquista. Aquesta, inicialment propera als països de l'Eix i, per tant, poc receptiva vers els que fugien del nazisme, s'anirà flexibilitzant a mesura que els aliats prenguin avantatge en el conflicte. Fins a mitjan 1940 els evadits es presenten a les duanes amb la documentació requerida: passaport, visat de sortida de França, visat d'entrada i trànsit per Espanya i els passatges per al vaixell per embarcar des de ports espanyols o portuguesos. Això era suficient perquè poguessin creuar el país sense problemes. La situació es complicà des de mitjan 1940, quan arran de les pressions alemanyes el règim espanyol endurí les condicions d'acollida en restringir la concessió de visats d'entrada, a la vegada que pactava amb les autoritats franceses l'expulsió de tots aquells detinguts en un radi de cinc quilòmetres al voltant de la frontera. Per tot això, foren centenars els jueus que foren retornats a França fins a principis de 1943. Aquestes expulsions foren aplicades indiscriminadament, sense un criteri unificat. A cada província i a cada lloc fronterer s'actuava d'una manera diferent. Fins i tot, en el decurs d'un mateix dia alguns grups podien ser retornats i altres admesos. La situació dramàtica que per als jueus representava ser lliurat a la policia francesa o, des de novembre de 1942, als guardes alemanys, provocà casos de suïcidis i autolesions. El filòsof alemany Walter Benjamin és el més conegut. Morí en una habitació de l'Hostal França de Portbou el 26 de setembre de 1940. Recents investigacions han donat a conèixer altres situacions igual de dramàtiques². Les dificultats d'accés a la documentació oficial generada per governs civils i llocs de policia dificulta poder quantificar el nombre total de persones retornades a França, però sí que s'ha pogut verificar com algun d'aquests expulsats acabà deportat als camps d'extermini.

A partir de l'11 de novembre de 1942, quan les tropes alemanyes d'ocupació substitueixen la gendarmeria francesa en la vigilància de la frontera, les evasions passen a executar-se de manera clandestina creuant pels colls de muntanya. Els punts de penetració eren nombrosos. Només als Pirineus catalans se'n comptabilitzen dos centenars. Els itineraris amb més detencions van ser els que arribaven a l'Alt Empordà, per la seva major facilitat de pas. Per exemple, els colls que condueixen a Espolla, com Banyuls (395 m), Pal (899 m), Tarrés (911 m) i la Carbassera (990 m) res tenen a veure amb els de més de 2.000 metres del Pirineu de Lleida (Salau, Clavera, Horqueta, Montjòia, etc.). Els empordanesos eren els més accessibles, però també els més vigilats, per la qual cosa aviat prengueren protagonisme tots els altres passos, fins i tot aquells que presentaven més dificultats d'entrada. Aquests itineraris no estaven exempts de dificultats, a causa de l'orografia de la

zona, la duresa del recorregut —que en ocasions motivava que s'haguessin d'emprendre caminades d'uns quants dies de durada— i les mateixes condicions meteorològiques, especialment a l'hivern, on era habitual la presència de neu. A tot això cal afegir l'escassa preparació física i el deficient equipament dels evadits, sovint vestits amb roba de ciutat molt poc apropiada per emprendre una ruta d'alta muntanya. Per tot plegat, alguns dels que aconseguiren passar van arribar després d'haver patit accidents, congelacions o amb símptomes d'esgotament físic i van haver de ser tractats als hospitals més propers a la frontera o pels metges dels pobles on eren conduïts per la guàrdia civil. Tot això feia que les evasions molts cops esdevinguessin una acció èpica i, fins i tot, dramàtica, atès que la vigilància a l'Estat francès, especialment quan estava en mans dels alemanys, propiciava un element més de perill, ja que una detenció significava la deportació immediata als camps d'extermini.

Per tal de minimitzar el risc i assegurar l'èxit de les expedicions, es féu necessària la creació de les xarxes d'evasió, que s'encarregaven de conduir evadits des d'Europa a la Península Ibèrica. Inicialment foren organitzades pels serveis secrets aliats per tal de rescatar militars, polítics o joves en edat militar. En aquestes files van col·laborar estretament guies catalans, bons coneixedors dels passos de muntanya i dels itineraris que conduïen a Barcelona. Es tractava de contrabandistes i, especialment, d'exiliats membres de grups d'oposició al règim de Franco (militants anarquistes, comunistes i del Front Nacional de Catalunya), que s'involucraren en l'ajut a les potències aliades confiant que la seva victòria podria significar l'enderrocament del règim franquista³. Aquestes mateixes xarxes passaven refugiats jueus. Avançada la guerra, se'n crearen d'exclusives per conduir jueus a càrrec de l'Armée Juive o el conegut Réseau Garel per l'Œuvre de Secours aux Enfants (OSE)⁴. Ambdues organitzacions aconseguiren evacuar de França centenars de joves i nens.

Els refugiats tingueren la solidaritat dels veïns de pobles fronterers, tant al vessant francès com al català, disposats a ajudar-los, a amagar-los en granges o bordes d'alta muntanya. Per la seva part, el Principat d'Andorra esdevingué l'epicentre de bona part de les darreres ramificacions d'aquestes xarxes atès el seu particular estatus polític, la presència de molts refugiats espanyols i la de nombrosos hotels, on els evadits podien descansar abans d'emprendre el tram final que els

2. Rosa Sala aprofundeix en la història i el tràgic suïcidí, a la presó de dones de Barcelona, de l'alemanya Jenny Kehr Lazarus. Rosa Sala Rose, *La penúltima frontera. Fugitius del nazisme en España*, Barcelona, Papel de Liar, 2010, pp. 210-223.

3. Sobre les xarxes d'evasió vegeu: Josep Calvet – Annie Rieu – Noemí Riudor, *La batalla del Pirineu. Xarxes d'informació i d'evasió aliades al Pallars Sobirà, a l'Alt Urgell i a Andorra durant la Segona Guerra Mundial*, Tremp, Garsineu Edicions, 2011.

4. L'OSE va néixer a Rússia entre 1910 i 1911, quan la població jueva de l'imperi tsarista patia un virulent antisemitisme. Durant la Segona Guerra Mundial la seva actuació fou decisiva per a la supervivència de nens durant l'ocupació alemanya de França.

havia de dur a Barcelona⁵. Durant dècades s'ha alimentat una certa llegenda al voltant d'alguns passadors andorrans que presumptament robaren, i en alguns casos assassinaren, els jueus que havien de conduir a Catalunya⁶.

La guàrdia civil patrullava per tots els camins que procedien de França i Andorra, per la qual cosa la gran majoria dels que intentaven evadir-se acabaven sent detinguts en un moment o altre. Inicialment eren acusats del delictes de pas clandestí de fronteres i, en alguns casos, de contraban monetari, si duïen moneda estrangera o joies. Depenien dels governadors civils, en la seva qualitat de responsables de l'ordre públic a la seva demarcació i, en general, la política es caracteritzava per la improvisació, malgrat que davant de l'allau d'evasions s'establí una rígida normativa per decretar què calia fer amb cada detingut en funció de la seva edat i nacionalitat. Novament es produïren evidents diferències de criteri entre les distintes províncies i, fins i tot, entre els llocs fronterers i entre cossos, de manera que la guàrdia civil i la policia actuaven de manera diferent.

Els detinguts iniciaven una llarga trajectòria per diversos centres d'empresonament. Inicialment passaven pels petits calabossos dels pobles on havien estat detinguts, i posteriorment eren traslladats a les presons dels partits judicials (Vielha, Sort, la Seu d'Urgell, Puigcerdà o Ripoll). D'allí eren transferits a la capital de la província, on s'efectuava la tria definitiva. Els homes en edat militar, entre divuit i quaranta anys, eren empresonats a les presons de Lleida, Figueres o Girona, i en molts casos traslladats al camp de concentració de Miranda de Ebro (Burgos). El camp de Miranda ja havia estat utilitzat durant la Guerra Civil Espanyola. Hom calcula que en els seus deu anys d'existència (1937-1947) hi passaren uns 60.000 presoners polítics entre republicans, membres de les Brigades Internacionals, estrangers detinguts per pas clandestí de fronteres i guardes fronterers alemanys⁷.

Les dones, per la seva part, tenien un tractament diferenciat segons la província on eren capturades. A Girona acostumaven a ser internades a la presó de dones i els seus fills a l'hospici provincial, per després anar als balnearis de Caldes de Malavella. Els establiments termals de Caldes de Malavella acolliren, entre 1941 i 1945, refugiats aliats, jueus, marins italians i, fins i tot, espies alemanys, que hi foren concentrats

en acabar la Segona Guerra Mundial a instàncies dels països guanyadors. A Lleida, al contrari, com que no hi havia presó de dones, quedaven en llibertat. Ocasionalment algunes foren traslladades a la presó de dones de Barcelona, situada al barri de les Corts de la Ciutat Comtal. Un cop alliberades, en tots els casos esperaven l'excarceració dels seus marits per tal d'iniciar els tràmits per poder abandonar Espanya.

En un primer moment, l'assistència als refugiats jueus anava a càrrec de les representacions diplomàtiques dels països aliats. En el cas de Catalunya, dels consols de Polònia, Bèlgica, Holanda, la Gran Bretanya i els Estats Units. La Creu Roja Espanyola tingué un paper poc rellevant, en deixar el protagonisme a la Creu Roja Internacional. A partir de la primavera de 1942 s'instal·là a Barcelona una delegació de l'American Joint Distribution Committee. Es tractava d'una organització benèfica creada el 1914 per socórrer els jueus palestins durant la Primera Guerra Mundial i que tingué un protagonisme destacat en la fugida de milers de jueus de l'Europa en guerra durant la Segona Guerra Mundial. Des de la seva oficina a Barcelona, dirigida per Samuel Sequerra, s'encarregava de vetllar per la sort dels refugiats i intentava que fossin allotjats en hotels, que les famílies no se separessin i que s'agilitzessin els tràmits de l'emigració. Mercès a les seves gestions s'aconseguí que els jueus evitessin anar a les presons de partit i provincials i que s'autoritzés que residissin als balnearis de Caldes de Malavella (Girona) i Rocallaura (Lleida). També eren els encarregats de concentrar-los a Barcelona per tal de preparar les expedicions de sortida. Allotjats en hostals i pensions, el Joint es feia càrrec de totes les despeses mentre es recuperaven de l'esforç físic i de les preocupacions després del trasbals que per a tots ells havia significat la fugida.

El procediment de sortida d'Espanya era organitzat, inicialment, per les ambaixades o per la Creu Roja, però quan el Joint s'assentà a Barcelona s'encarregà d'aquests tràmits. La partida es feia des de ports portuguesos i espanyols, com Vigo o Cadis. La destinació final de tots ells acostumava a ser Amèrica del Nord (els Estats Units i el Canadà) i Palestina. El professor de la Universitat Hebrea de Jerusalem Haim Avni estimà que uns 37.500 jueus afluirien a Espanya en el període comprès entre 1939 i 1944. L'historiador alemany Bernd Rother situa la xifra en 23.000⁸, i Josep Calvet, a partir de les seves recerques, que es troben en procés de ser completades, parla del voltant d'entre 15.000 i 20.000. Per a tots ells els Pirineus i Espanya esdevingueren el darrer obstacle per fugir de la barbàrie nazi.

5. Sobre el paper del Principat d'Andorra vegeu: Claude Benet, *Guies, fugitius i espies. Camins de pas per Andorra durant la Segona Guerra Mundial*, Andorra la Vella, Editorial Andorra, 2009. Per la seva part, Francesc Viadiu, militant d'Esquerra Republicana de Catalunya i un dels personatges més destacats de la resistència a Andorra, retratà l'ambient que es vivia al país pirinenc durant aquests anys: Francesc Viadiu, *Entre el torb i la Gestapo*, Barcelona, Nova Terra, 1974.

6. Aquesta llegenda s'estengué a partir de reportatges periodístics publicats a mitjan anys setanta i d'algunes referències puntuals en llibres de memòries o en relats d'antics passadors. Darrerament el tema ha estat objecte d'una investigació més acurada que aporta interessants revelacions: Rosa Sala – Plàcid García-Planas, *El marquès y la esvástica*, Barcelona, Anagrama, 2014.

7. Sobre el camp de concentració de Miranda de Ebro vegeu: José A. Fernández López, *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro (1937-1947)*, 2003.

8. Haim Avni, *España, Franco y los judíos*, Madrid, Altalena, 1982; Bernd Rother, *Franco y el Holocausto*, Madrid, Marcial Pons, 2005.

ELS REPUBLICANS, VÍCTIMES DESPRÉS DE L'ALLIBERAMENT

Rosa Toran

Doctora en història
i membre de l'Amical
de Mauthausen
i d'altres camps.

En la perspectiva d'obrir una línia temporal llarga, relacionada amb les conseqüències dels que no van aconseguir la seva fita, el refugi i la fugida, poden establir-se alguns punts de comparació entre la realitat de dos col·lectius específics, el dels jueus i el dels republicans espanyols. Per a la majoria dels que no pogueren escapar a la persecució, detenció i internament, el seu final s'esglaonà a través de tres etapes: deportació, treball esclau i extermini. I per als que aconseguiren sobreviure, el seu destí, després del mes de maig de 1945, exemplifica també una dinàmica de llarga durada.

Entre els diversos casos que podria comentar sobre els que foren salvats als camps mateixos, especialment el de Mauthausen, em podria referir a diverses accions de solidaritat dels republicans per salvar la vida de jueus, com la d'un sefardita arrabassat de la mort per l'acció d'un grup que aconseguí que fos registrat com a espanyol. Però detallaré un altre cas que ens permetrà transitar en un camí més llarg. Sigfried Meir, un nen de nou anys deportat des de Frankfurt a Auschwitz, on els seus pares foren assassinats, arribà a Mauthausen a principis de 1945. Un grup de republicans, entre ells el burgalès Saturnino Navazo, el protegiren i el cuidaren fins a l'alliberament. La trajectòria d'un i altre exemplifiquen, a bastament, la idea central que vull desenvolupar. Meir no volgué separar-se de Navazo i pogué ser repatriat amb ell; fent-se passar pel seu fill, fou adoptat per Navazo i iniciaren una nova vida a Toulouse, amb una relació paternofilial que durà tota la seva vida. Meir acabà per instal·lar-se a Eivissa, dedicat a la seva professió de músic, hostaler i sastre, i va adquirir la nacionalitat espanyola en homenatge al seu pare Saturnino, que morí a l'exili l'any 1986. Cap dels dos pogué gaudir de la llibertat a la seva pàtria, i hagueren de refer la seva vida lluny dels afectes i relacions socials anteriors a la deportació.

El futur dels supervivents¹

Mentre se celebrava el Dia de la Victòria des de Moscou a Londres i a les ciutats dels Estats Units, després de la rendició incondicional d'Alemanya

del 8 de maig, els supervivents no podien fer el mateix; molts hagueren d'esperar dies, setmanes o mesos fins al seu retorn. Havien estat alliberades unes 700.000 persones dels camps, que formaven part dels onze milions sense casa, desplaçats forçats pels delirants plans de reassentaments nazis, treballadors forçats i presoners de guerra, temporalment allotjats en instal·lacions militars, zones ferroviàries, escoles i castells, però també en antics camps de concentració.

En una Europa submergida en el caos, amb mort i destrucció arreu, els exdeportats van haver de romandre als camps sota el control de quarantena, aplicat de forma més estricta pels americans que pels soviètics. Quan la premsa deixà els camps i sols hi restà el personal mèdic i militar, la prioritat fou enterrar els morts i atendre els malalts, en els barracots transformats en hospitals o en presons per les SS i els *kapos* capturats. Restablir uns mínims de dignitat en la situació material —administració de vacunes, desinfeccions, repartiment de paquets amb roba i estris de neteja, celebració de serveis religiosos pels morts i restabliment dels subministraments d'aigua i electricitat— eren mesures indispensables, però no arribaven a atènyer la rehabilitació emotiva i psíquica dels deportats. Els soldats no entenien certes reaccions dels deportats, ni encertaven sempre en el seu tracte; als problemes de llenguatge i comunicació s'afegia la tendència d'equiparar-los amb presoners de guerra, d'acord amb una visió convencional de la guerra, i amb el pas dels dies sorgien problemes, quan els que recuperaven la salut volien abandonar el camp i escapar de la quarantena, mentre els soldats cercaven la manera d'oblidar en la diversió l'horror que els havia paralitzat en entrar al camp. Amb l'arribada de la segona remesa de soldats, amb menys sensibilitat vers el que havia passat a Europa, en substitució dels que marxaven al Pacífic, les tensions s'agreujaren.

La imatge èpica de l'alliberament quedava esmortida davant els complexos i variats camins del retorn; disseminats en comandos, alguns en camps que no coneixien, els exdeportats esperaven la repatriació, ràpida o lenta, en funció de la ubicació

1. Una part d'aquest apartat vaig publicar-la al número extraordinari que la revista L'Avenç dedicà al 60è aniversari de l'alliberament dels camps.

dels camps o la seva procedència. Pel que fa a França —el país amb un nombre més gran de deportats i presoners d'Europa occidental— el Ministeri Henri Frenay de Presoners, Deportats i Refugiats va organitzar les repatriacions, que es consideraren acabades el juliol de 1945, excepte les de la zona soviètica, dutes a terme des del centre de reagrupament d'Odessa a partir d'un conveni de reciprocitat. A l'arribada, per avió a l'aeroport de Le Bourget o per les saturades línies ferroviàries, seguí l'acollida, en centres instal·lats a les fronteres o a les grans ciutats que funcionaren, amb grans insuficiències, fins al mes d'octubre. A París, l'hotel de luxe Lutetia, antiga seu dels serveis d'espionatge de l'exèrcit alemany, on els exdeportats eren traslladats en camions o autobusos, va ser habilitat per complir la funció hospitalària i d'acollida, amb una delegació de la Creu Roja de la República espanyola per atendre els supervivents republicans.

Ningú sabia amb certesa qui havia sobreviscut i les multituds omplien les estacions, amb crits i fotografies, i començava, aleshores, una nova prova per als alliberats: enfrontar-se a la normalitat, sense saber-ne gaire el significat, marcats com estaven per la radicalitat anterior de vida o mort. Havien de relatar el seu periple, suportar les mateixes frases gastades, aterrar en el món de les incomprendions, arrossegant el sentiment de culpa i el pes dels morts enmig de totes les misèries i no sota l'aura de l'heroïcitat; a més de les patologies que no evitaren la mort a molts en un període curt de temps o que els perseguiren per sempre més, amb hipersensibilitat, insomnis i un recurrent retorn al passat. I també gent a la qual no esperava ningú, com els republicans espanyols, que hagueren de conrear el seu demà en indrets allunyats del seu país.

El futur dels exdeportats de l'Europa de l'est tampoc va ser fàcil. 800.000 polonesos es van quedar a les zones ocupades d'Alemanya i Àustria, i també entre 150.000 i 200.000 naturals de les repúbliques bàltiques i ucraïnesos, per rebuig al comunisme o per temor de ser acusats de col·laboracionistes. Als exdeportats de la Unió Soviètica els quedava patir el tractament indigne de Stalin, en ser titllats de sospitosos de covardia i traïció i d'agents de l'imperialisme, amb les pertinents penes d'empresonament o desterrament.

A hores d'ara és acceptat per tothom que el concepte de víctima va més enllà dels que patiren en pròpia carn la deportació i l'extermini. Famílies, amics i també tot el teixit associatiu, sindical i polític dels llocs de pertinença es veieren privats d'afectes i aportacions dels que n'havien format part i que havien mort o sobreviscut als camps nazis. Sota aquesta premissa, em sembla pertinent referir-me als «salvats» i al seu entorn, que hagueren de transitar, durant tota la seva vida, per un camí traumàtic ple d'incerteses i humiliacions.

El cas dels jueus

El cas dels jueus és particular: alguns de l'Europa oriental tornaren als seus països d'origen per cercar vestigis o notícies de la família i amics, però la pèrdua de propietats i béns era irreversible i la permanència de l'antisemitisme els féu adonar de la impossibilitat de refer la vida entre la seva antiga comunitat. Molts orfes i persones soles deambularen per camps de refugiats a l'espera d'orientar el seu futur, alguns amb la mirada dirigida a Palestina, encerclada, aleshores, per les autoritats britàniques; alguns, els més joves i forts, volien perseguir, amb mitjans ben diversos, els seus assassins o muntaven xarxes d'evasió per arribar a la terra promesa i contribuir a la creació del nou estat, que arribà aviat, el 1948.

És en aquest context que cal citar Esteban Hernandorena Zubiaga, un capità basc de la marina mercant que combaté amb l'armada republicana durant la Guerra Civil i que acabà refugiat a França. A Marsella, un agent navilier grec, a través de l'Organització per a la Immigració Clandestina jueva, li proposà transportar jueus, de forma il·legal, a la Palestina de mandat britànic; des del port romanès de Constanța, el 1947, salparen dos vaixells, amb altres republicans entre els membres de la tripulació, amb gairebé 15.000 jueus supervivents. Les autoritats britàniques els impediren l'entrada i foren enviats a Xipre, on romangueren fins a la creació de l'estat d'Israel. Esteban Hernandorena es quedà a viure a Israel, on començà una nova vida, amb la seva família i la seva feina a la marina mercant israeliana, fins que va morir el 1965 a Haifa. A la casa dels mariners de Haifa, una placa el recorda amb les paraules següents: «1905-1965, nascut a Biscaia; capità de mar, actiu en la flota "il·legal"; un dels fundadors de la Israel Merchant Marine, resident a Haifa»².

Sense entrar en la complexitat de la vida o no-vida dels supervivents, tema a bastament tractat des dels camps de la psicologia o la medicina, els que arribaren i romangueren a Israel hagueren de suportar sentiments dolorosos de pudor i incomprendió, enmig de la contradicció de soterrar l'experiència entre la memòria i l'oblit, almenys fins a la dècada dels seixanta, quan el judici d'Eichmann va significar un desafiament polític i alhora la construcció d'una pedagogia nacional sobre la Shoà³.

El cas dels republicans

El govern espanyol segueix sense permetre la investigació dels crims comesos durant el franquisme, emparant-se en la Llei d'Amnistia de 1977, garantia perquè els seus autors no siguin jutjats. Sens dubte, un dels crims, comès per omissió i abandó, fou la deportació de gairebé 10.000 homes i dones republicans als camps nazis, però seria incompleta la seva

2. Contra la mentira y el antisemitismo. diariojudio.com. 26/02/2014.

3. La lectura de l'obra d'Idith Zertal *La nación y la muerte. La Shoá en el discurso y la política de Israel* (2002) ens dóna prou elements d'anàlisi i reflexió.

responsabilitat si no ens referíssim als maltractaments materials i morals soferts pels supervivents.

La realitat que s'obrí per als supervivents fou dura. On podien anar? Qui els acolliria? El seu país estava en mans d'una dictadura que els havia condemnat, des de 1936, per la seva condició de defensors de la República. I seguiren amb aquesta condició de rojos republicans fins a la mort de Franco. De bell antuvi, romangueren als camps molt més temps que els altres col·lectius, fins i tot quan feia més d'un mes de l'entrada de les tropes alliberadores, ja que no hi havia cap govern que els reclamés, ningú que n'organitzés la repatriació. No va ser fins després de les converses de companys de deportació francesos amb De Gaulle que pogueren entrar a França com a refugiats polítics. Aleshores deixaren de ser els «rojos indesitjables» de 1939.

Aproximadament fins al 1947, les esperances del retorn a casa romangueren vives, però quan ja estaven definits amb tota claredat els termes de la guerra freda, la majoria optà per refer la seva vida a França o, en alguns casos, emigrar a Amèrica. El desarrelament personal, lingüístic i laboral s'anà superant amb el pas dels anys, en adquirir consciència que estaven immersos en un llarg exili; i no va ser fins al final del franquisme que alguns visitaren Espanya de forma esporàdica, amb la mirada posada en un retorn definitiu, que va acabar per ser molt minoritari. Unes paraules de l'antic deportat Paco Batiste són clarificadoras: «Però la majoria ens vam quedar al país que ens acollia de nou amb actitud respectuosa i fraternal. En centres especialitzats, amb més urgència els qui evidenciaven una salut més malmesa, vam ser atesos físicament i mentalment, i ja ens van pronosticar que durant anys no aconseguiríem evitar reviuire l'escenari físic del camp i l'assassinat de milers de companys nostres. Encara que vam rebre els mateixos drets morals i materials que els deportats francesos, ens trobàvem davant una societat desconeguda, amb dificultats amb l'idioma... L'adaptació a la nostra vida de l'exili no va ser fàcil durant els primers anys» (L'Avenç, núm. 302, maig de 2005, pàg. 33).⁴

Més desconegut és el cas dels pocs que optaren pel retorn, per raons diverses (familiars, mèdiques, etc.). Un altre testimoni, Paco Aura, ens n'aporta claus: «Van passar vuit anys des de l'alliberament fins que vaig començar a refer la meua vida. No podia tornar a Espanya, així que em vaig quedar a França. Primer vaig haver de recuperar-me una mica físicament. Després em van oferir feina en unes mines de carbó on, a causa del meu estat de salut, els primers anys feia tasques no gaire dures; més endavant sí que vaig haver de baixar a la mina. L'any 1953 hi va haver un indult a Espanya, i el meu germà, sabent que patia una malaltia cardíaca i que no podria continuar treballant a les

mines, em va venir a buscar. Em va dir que no em passaria res si tornava i que ell em donaria feina, i així ho vaig fer...».

Alguns romangueren amagats, reclosos al seu poble, amb dificultats laborals, i altres foren maltractats en comissaries. Recuperem les paraules d'un altre antic deportat, Marcel·lí Garriga: «L'any 1947, arribat a Espanya, a Portbou, la primera sorpresa fou trobar-me amb la guàrdia civil, de tan mal record. Se'm van quedar el passaport i em van fer presentar a la comissaria de policia de la Via Laietana, un cop arribés a la meua destinació, Barcelona. Van deixar-me lliure, amb la condició que havia de presentar-m'hi cada dissabte. A més, no podia canviar el domicili que tenia assignat i no podia desplaçar-me fora de Barcelona. Va ser aleshores quan vaig tenir la impressió d'haver comès un gran error. Havia deixat París, una ciutat lluminosa, neta, plena de gent animosa i alegre i, de cop, vaig adonar-me que tot havia canviat. Havia passat del dia a la nit... Barcelona era una ciutat fosca, bruta, amb gent trista i capficada. La diferència era aclaparadora. Havia caigut en un parany i no vaig trobar la manera de fer-me enrere; sense documentació i sense diners no tenia altra opció que fer el cor fort, recolzar-me en la família i esperar que, a poc a poc, les coses anessin canviant»⁵.

Hi hagué un altre petit grup d'antics deportats, molts vinculats a la lluita antifranquista, generalment des dels rengles comunistes, que a la dècada dels cinquanta entraven a Espanya clandestinament i connectaven amb l'oposició de l'interior, o bé que feien dels seus domicilis cases franques; força d'ells foren detinguts i condemnats, de forma que foren tancats a moltes presons d'Espanya. El propòsit de Jorge Semprún d'escriure *El largo viaje* quallà justament al domicili de Manuel Azaustre i la seva dona, a Madrid, on hi feien cap els comunistes enviats pel partit a Espanya, quan Azaustre, acabat de sortir de la presó, comentà el seu pas per Mauthausen.

D'un dels components d'aquests cercles, Joan Pagès, junt amb altres antics deportats, l'any 1962 nasqué la iniciativa de la fundació de l'Amical de Mauthausen i altres camps, amb el suport de l'Amical de Mauthausen de França i del Comitè Internacional del mateix camp. Les raons al·legades pel règim franquista per negar un cop i un altre, fins a tres vegades, la legalització de l'associació, que no arribà fins a l'any 1978, són una prova fefaent de la ignominia soferta pels deportats republicans i les seves vídues i orfes.

Homes i dones que necessitaven suport moral i material hagueren de suportar el seu dolor en silenci, reclosos en la família o en petits cercles d'amics, sense cap mena de reconeixement de la seva condició. No foren reconeguts com a heroics

4. L'Avenç, núm. 302, maig de 2005, pàg. 40.

5. Marcel·lí Garriga Cristià, *Un vilanoví a Buchenwald. La defensa de la República i la deportació als camps nazis*. Amical de Mauthausen i altres camps i Edicions i Propostes Culturals Andana. Vilafranca del Penedès: 2009, pàg. 133.

lluitadors antifeixistes, com a la majoria de països, sinó que a la seva condemna de la deportació hi hagueren de sumar el silenci i el patiment de les seqüeles físiques i psíquiques en el més complet desemparnament; alhora, moltes de les famílies dels assassinats als camps no s'assabentaren de la seva dissort fins molts anys després, i encara ara néts i besnéts no han pogut endinsar-se en el passat dels seus antecessors. En definitiva, els homes i les dones deportats republicans quedaren fora de la història europea i, a hores d'ara, encara no hi han estat integrats com a primers lluitadors antifeixistes, que compartiren trajectòries als camps de batalla i als camps francesos amb homes i dones de totes les nacionalitats i, entre ells, els brigadistes jueus. ¿Quants ciutadans estan assabentats que el primer comboi amb població civil que arribà a un camp nazi des d'occident, el 14 d'agost de 1940, estava format per famílies republicanes? ¿Quants saben que els jueus i els republicans espanyols, presoners de guerra als stalags alemanys, acabaren per ser separats de la resta i enviats als camps nazis? ¿Quants ciutadans saben que el conseller de la Generalitat Josep Miret Musté fou assassinat d'un tret en un comando de Mauthausen, on fou deportat per la seva participació en la Resistència francesa? ¿Quants coneixen que el president del govern de la II República Francisco Largo Caballero, als 74 anys fou deportat al camp de Sachsenhausen?

PETJADA DELS JUEUS A CATALUNYA

Maria Josep Estanyol

Doctora en filologia semítica i professora de la Universitat de Barcelona.

S'ha parlat i escrit molt sobre la història dels jueus, especialment a l'època medieval, quasi sempre mitjançant anàlisis de les comunitats, però, de fet, hi ha una manca absoluta de referències a les persones concretes de religió i ideologia jueva que foren impulsores del desenvolupament de la política, l'economia, la societat, i també de les ciències i les lletres.

Els jueus foren la mà dreta dels comtes i dels reis fins a l'expulsió de 1492. Feren préstecs per poder portar a bon fi les conquestes enllà de les fronteres per terra i per mar, es preocuparen per la seva salut i la dels seus familiars, i també per la dels nobles i cortesans. Bons administradors, secretaris, metges, astrònoms, cartògrafs, juristes, filòsofs, cabalistes, grans escriptors que conrearen totes les branques de la literatura i destacaren en la poesia, però que, per sobre de tot, pertanyien a una terra que els havia acollit feia ja molts segles —abans que existís Catalunya, ells ja hi eren—, i foren part de la llavor que va crear aquesta terra.

No solament els jueus rics, nobles i intel·lectuals van anar formant el país, sinó també aquells comerciants i artesans que, amb les seves famílies, ajudaren a aixecar un comtat, un regne i fins i tot un imperi. Les seves mercaderies i objectes arribaren fins a l'Orient i crearen lligams amb comunitats jueves d'arreu de la Mediterrània fins a l'Imperi bizantí i després a l'Imperi otomà, on gràcies a aquests jueus que mai ningú recordarà pel seu nom s'expandiren la cultura i la llengua catalanes durant segles.

Les primeres restes que tenim de jueus a Catalunya ens les proporciona l'arqueologia. A Empúries, en un estrat d'època romana (segle I dC), es va trobar un segell de ceràmica que té gravat un *magen David*, el que es coneix com a *estrella de David*, i, en el centre, una lletra hebrea, la *vi*.

A Tortosa es va trobar una làpida trilingüe (escrita en hebreu, grec i llatí), que es conserva a la mateixa catedral de Tortosa. Pertany a la sepultura d'una jove jueva anomenada Meliosa, filla de Iudà i Maria, que va viure en aquesta vila al segle VI. Aquesta única troballa fa sospitar que, si hi havia una família, n'hi podia haver d'altres, però no s'ha trobat cap més indici que ho confirmi.

No és fins al segle IX que comença a aparèixer documentació escrita que ens revela l'existència de les primeres comunitats jueves constituïdes amb una organització completa a Barcelona i a Girona.

La vida dels jueus es desenvolupava principalment dins dels calls, però el contacte amb els cristians era evidentment necessari i no sempre va ser un contacte violent. Les activitats econòmiques dels jueus, com ara el comerç, els oficis artesans i el préstec de diners, i també les activitats sanitàries, com són la medicina i la farmacologia, eren imprescindibles per a la seva relació amb els cristians, que, fins i tot, en moltes ocasions es concretà en relacions d'amistat.

L'activitat del préstec de diners potser ha estat la que ha fet arrelar més la idea del jueu gasiú i que s'aprofita de la pobresa dels seus clients. Per puntualitzar aquesta afirmació s'ha de dir que l'activitat del préstec de diners era absolutament necessària en la societat medieval, com ho és encara actualment. Tant és així que els mateixos reis catalans van fer ús nombrosos cops del préstec de diners per part de banquers jueus per poder tirar endavant les seves campanyes de conquesta.

D'altra banda, aquesta activitat es va fer més necessària quan els cristians ja no pogueren fer préstecs, almenys obertament, ja que ho tenien prohibit per l'Església. El papa Gregori IX, en la decretal «De Naviganti», considerava pecaminós el préstec amb usura, és a dir, amb cobrament d'interessos.

No tots els jueus es dedicaven a les finances i, encara que hi havia jueus rics, també n'hi havia de pobres. De fet, a les aljames hi havia els mitjans per preveure el manteniment d'aquests pobres en els anomenats *hospitals*, on se'ls donava roba, menjar i aixopluc. És el cas de l'hospital que hi havia al call de Barcelona, a l'actual carrer Marlet. Una placa de pedra escrita en hebreu que es conserva al Museu d'Història de Barcelona ens confirma l'existència d'aquest lloc per a pobres, vells, malalts i orfes¹. Al principi del carrer encara s'hi pot veure una còpia de l'escrit.

1. «Fundació santa del rabi Xemuél Ha Sardi, la seva llum il·lumini per sempre.» Va ser, doncs, aquest prohom de la comunitat jueva de Barcelona qui va donar els diners per a la construcció o el manteniment de l'hospital.

Els jueus van ser condemnats pels pares de l'Església a ser servidors dels cristians. Per aquesta raó en tots els reialmes occidentals de l'època medieval se'ls considerà propietat del rei. Encara que era una pràctica comuna, no estava escrit enlloc que els reis fossin propietaris dels jueus fins que, en els furs de Terol del 1176, apareix el concepte expressat clarament: «Els jueus són serfs del rei i pertanyen al tresor reial».

Així doncs, els jueus paguen uns impostos que van a parar a les arque personals dels reis. Els monarques se n'aprofitaven tant com podien, sense arribar a excessos que els haurien fet perdre un patrimoni i una font de riquesa molt importants. El sistema de recaptació d'impostos a les aljames es repartia entre tots els caps de família segons els seus ingressos. Aquest mètode es va fer servir durant molt de temps mitjançant el sistema dels taxadors, que eren els encarregats de decidir, segons els ingressos estimats de cada família, el repartiment d'impostos dins la comunitat. Ara bé, aquest sistema sembla que moltes vegades era injust amb els membres amb menys poder adquisitiu de les aljames; per això, durant el regnat de Jaume II el Just es va adoptar, primer, el sistema de la declaració jurada personal de cada cap de família sobre els seus ingressos. Però tampoc aquesta va ser una mesura prou clara i, finalment, es va adoptar la combinació d'impostos directes i indirectes.

En contrapartida al pagament d'impostos directament al tresor reial, els reis es comprometien a defensar els jueus davant els atacs populars i també de l'Església i les seves institucions. Els monarques catalans van castigar amb multes, que anaven a parar a les arque personals del rei, o fins i tot amb pena de mort, els atacs a «la seva propietat», és a dir, als jueus. Encara es conserven cartes dels reis catalans amb paraules de rebuig i amenaces de càstig a institucions com la Inquisició i a dirigents eclesiàstics per provocar i permetre avalots o per iniciar causes contra els jueus.

Tanmateix, les comunitats jueves d'arreu dels reialmes catalans tenien el privilegi de ser absolutament autònomes en la seva organització i administració, i es regien internament mitjançant la legislació jueva. De fet, en l'època d'Alfons II neixen a Catalunya dues institucions que seran imitades, després de l'expulsió del 1492, per les comunitats castellanes instal·lades a l'Imperi otomà. Es tracta dels *beroré aberot*, jutges de delictes religiosos, i dels *beroré tebiot*, jutges de delictes civils.

Els reis catalans van tenir molts jueus al seu servei com a administradors, consellers i financers, els quals tingueren un paper decisiu en la política econòmica dels diferents regnes que constituïen la corona catalana. Alhora, molts d'aquests jueus també eren metges, i tenien cura de la salut del rei i la seva família, i també s'encarregaven de tasques diplomàtiques amb altres reialmes de la Península.

Què és allò que els feia imprescindibles en les tasques administratives i de govern? La resposta és clara i contundent: la seva cultura. El judaisme obliga que tots els nens a partir dels sis anys aprenguin a llegir i escriure en hebreu. Molts també aprenien altres llengües i matèries, la qual cosa els feia superiors en cultura als cristians de classes baixes i també als nobles. Per això hem tingut un estol d'intel·lectuals jueus catalans que excel·lien en gairebé tots els camps de les ciències i les lletres. Quasi tots els intel·lectuals jueus catalans van conrear a la vegada diverses branques del saber, eren polifacètics, i així ho demostren les obres que se n'han conservat.

Les comunitats jueves del territori que després serà el comtat de Barcelona van anar perfilant el seu tarannà i la seva pròpia cultura, que es consolidà clarament quan al comtat de Barcelona s'hi afegí el regne d'Aragó. Tanmateix, les dites comunitats jueves no van renunciar mai a la seva autonomia. Els monarques dels regnes catalans acceptaren d'una manera natural aquesta voluntat d'independència i fins i tot els privilegis reials van tenir sempre present aquest fet.

Són diverses les dates en què els jueus són perseguits, i aquests avalots provocaran morts, el saqueig dels calls, l'èxode d'alguns jueus, la conversió d'altres; tot un seguit de fets que aniran destruint la convivència entre jueus i cristians: la pesta del 1348, l'avalot del 1391, la disputa de Tortosa (1413-1414) i, finalment, l'expulsió del 1492. L'expulsió fou un fet luctuós, però que no va anihilar l'esperit dels jueus catalans que hagueren de marxar. Ells van crear les seves comunitats catalanes amb els seus costums, el català com a llengua familiar i, durant molt de temps, intentaren mantenir aquesta independència d'altres comunitats d'origens diversos instal·lades arreu de la Mediterrània (Gènova, Liorna, Roma, Bizanci, Salònica, Edirne).

L'expulsió del 1492 va comportar un èxode massiu. Tanmateix, molts jueus es van refugiar en regnes veïns que encara els rebien, com ara Portugal o Navarra, dels quals desapareixerien alguns anys més tard. Es van repartir pel territori mediterrani i europeu: uns van anar al nord d'Àfrica, d'altres a les repúbliques, els ducats i els comtats de la península Itàlica, i d'altres a l'Imperi otomà.

En general, el camí dels jueus catalans va ser el que ja coneixien molt bé pels contactes comercials per la via marítima: vers les terres mediterrànies.

Els jueus van tenir un paper molt important dins d'aquest comerç, ja que van ser financers de moltes empreses mercantils per via marítima. El gran avantatge d'aquests comerciants jueus era que allà on atracaven les naus catalanes, a més a més de tenir-hi les seus consulars, hi havia comunitats jueves que acollien els seus coreligionaris i propiciaven els contractes mercantils, que molts cops també esdevenien contractes

matrimonials per unir famílies de mercaders jueus catalans amb mercaders jueus genovesos, alexandrins, xipriotes o de Constantinoble. Un bon exemple d'aquests lligams mercantils i familiars, fins i tot entre cristians, el trobem a la segona dècada del segle XIV, quan dues branques de la família reial catalana van emparentar amb la família reial xipriota.

Aquests lligams dels jueus i els contactes comercials amb els estats de la península Itàlica i amb els centres comercials de la Mediterrània més oriental van afavorir que la seva sortida de Catalunya, ja en èpoques anteriors al 1492, com per exemple al 1391, es fes per unes vies si més no conegudes pels contactes mercantils, i que fossin aquestes zones les que els acollissin i on creessin les seves comunitats.

Després de l'expulsió de 1492 els jueus que anaren enllà de la Mediterrània mantingueren el seu esperit autònom i al principi no es van barrejar amb d'altres comunitats procedents d'altres regnes de la Península. Fins i tot mantingueren els seus costums, com el fet d'anomenar la sinagoga amb el mot català *escola* o el rabí amb la denominació hebrea de *Marbits Torà* ('difusor de la Torà').

Els jueus que es convertiren per no haver de marxar es quedaren en terres catalanes i molts van ser perseguits com a heretges judaïtzants per la Inquisició. Els que es deslliuraren anaren perdent, generació rere generació, la memòria de ser descendents de jueus. Actualment hi ha cognoms jueus catalans que ningú o quasi ningú identifica amb aquest origen. A tall d'exemple i tot seguit incloc una petita llista d'alguns noms jueus catalans que s'han mantingut fins avui. M'he limitat als que es troben a la província de Barcelona, i al costat de cada nom hi ha la xifra de persones que els porten com a primer o segon cognom:

137 Barjoan	378 Bonfill	81 Malet
7 Baruch	5.412 Bondia	9 Massot
89 Benveniste	32 Bonjorn	861 Salamó
1.228 Bofill	1.270 Estruch	541 Salom
452 Bonadona	59 Falcó	584 Saporta
10 Bonay	9 Maier	1.911 Simó
136 Bonastre	52 Maimó	1.162 Vives

Fins a la darrerïa del segle XIX no hi va haver jueus declarats a Catalunya; va ser en aquest moment que arribaren unes poques famílies de l'Europa central, dedicades principalment al comerç. Fins al 1918 no es va crear la primera comunitat jueva, la Comunidad Israelita de Barcelona. Distintes emigracions de jueus de Turquia, de països del centre d'Europa i del Marroc van anar formant el teixit de la comunitat. Aquestes onades van ser degudes a persecucions (pogroms d'Ucraïna) i a conflictes armats (Primera i Segona Guerra Mundial). La població jueva es va anar movent, marxant uns, arribant altres.

El 17 de febrer de 1933, el president Francesc Macià concedeix

autorització formal dins del marc de les lleis de la República per establir una sinagoga a Barcelona, i els jueus tindran absoluta llibertat de culte fins a l'arribada de les tropes franquistes. El 1935 estan establerts a Barcelona entre 2.500 i 3.000 jueus alemanys, polonesos, austríacs i romanesos. No tots s'integren en la comunitat, però sí que s'integren en la societat catalana. N'hi ha alguns que fins i tot s'afilien als moviments catalans d'esquerra.

A Barcelona arriben les tropes franquistes el 26 de gener de 1939 i es permet que grups de falangistes assaltin i saquegin la seu de la Comunidad Israelita de Barcelona. Es tanca provisionalment la sinagoga, en espera que es calmin els ànims. Un miler de jueus de la comunitat de Barcelona van marxar amb l'arribada de Franco. El reduït nombre que es va quedar, uns cinc-cents, esperaven no patir gaires problemes amb el nou govern.

Als anys trenta va augmentar la població jueva de Catalunya, que d'uns cinc-cents va passar a uns dos mil a causa de l'allau de jueus que fugien de les urpes nazis. Alguns es van poder establir a Barcelona però amb el risc de ser empresonats, ja que oficialment estaven de pas; d'altres van ser empresonats i posteriorment retornats als llocs d'origen, on acabaren en camps d'extermini, i d'altres van poder marxar a Amèrica i a Palestina.

Després de la Guerra Civil Espanyola, als anys quaranta, es prohibeix el culte a les sinagogues.

La diada de festa de Roix ha-xanà -any nou civil jueu- del 1954, l'any 5715 del calendari jueu, s'aprofitarà per inaugurar la nova seu de la comunitat, una casa de quatre pisos al carrer Avenir.

Entre els anys seixanta i setanta arriba a la ciutat un contingent nombrós de jueus sefardites procedents de l'antic protectorat espanyol del Marroc, que van marxar arran de la independència d'aquesta zona. En aquest moment hi havia a Barcelona uns dos mil cinc-cents jueus, dels quals un seixanta per cent eren sefardites i la resta d'ascendència asquenasa.

Entre 1976 i 1979 uns tres mil hebreus s'instal·len a Barcelona. El tarannà rigorós de la Comunidad Israelita de Barcelona xoca amb el d'aquests jueus, més lliberals, que tenen uns certs problemes d'adaptació. La separació es fa efectiva a partir de principis dels anys noranta: creen la comunitat Atid de Catalunya, de tarannà primerament conservador i que va derivant cap a progressista-reformista.

El 2003 es crea la comunitat Chabad Lubavitch, de caire ultraortodox, i el 2006 es produeix una escissió de la comunitat Atid i es crea la comunitat Bet Shalom, de tendència reformista.

La petjada dels jueus en les nostres terres ha sigut més profunda del que es podria pensar, especialment entre els segles IX i XV, en què els catalans jueus van ajudar a aixecar els regnes catalans amb la seva saviesa i tenacitat fins que van ser expulsats ignominiosament de la terra que els havia vist nàixer.

EL EXILIO JUDEOASQUENAZÍ EN BARCELONA (1933-1936)

El 30 de enero de 1933 el líder del NSDAP, Adolf Hitler, es nombrado canciller de Alemania por el anciano presidente Paul von Hindenburg. Días después, debido a la imposibilidad de llegar a un acuerdo de gobierno, se convocarán elecciones parlamentarias anticipadas con el propósito de elegir a los representantes del VIII Reichstag. El 5 de marzo, fecha escogida para celebrar la votación, el Partido Nazi obtendrá el 44% de los votos, siendo los socialdemócratas del SPD la segunda fuerza más votada. Por su parte, el antaño todopoderoso Partido Comunista Alemán, el KPD, será duramente castigado y perderá un millón de electores. A pesar de la ventaja obtenida, el Partido Nazi no obtendrá la mayoría parlamentaria y se verá obligado a recurrir de nuevo al apoyo de los nacionalistas del Partido Nacional del Pueblo Alemán (DNVP), liderado por el rico magnate antisemita Alfred Hugenberg. No obstante, no será hasta el 23 de marzo, tras hacer uso del *Decreto del Incendio del Reichstag*¹ y el consecuente arresto de comunistas y socialdemócratas, cuando será presentada la *Ley Habilitante*², que acabaría entregando el control legislativo a Hitler. Desde ese momento, que simboliza la rendición tácita de la democracia alemana al Partido Nazi, la política diseñada por el nuevo gobierno irá dirigida a consolidar y oficializar el antisemitismo. El 1 de abril, ante el estupor de la comunidad judía internacional,³ se instaura un boicot indefinido a los negocios y productos judíos.⁴ Una semana más tarde se promulga una ley que prohibirá su presencia en la administración pública y restringirá su acceso a la abogacía y la medicina.

1. Decreto ley emitido en Alemania el 28 de febrero de 1933 por el entonces presidente Paul von Hindenburg, como respuesta al incendio del Reichstag ocurrido en la noche del día anterior, 27 de febrero. Acabará siendo utilizado por el Partido Nazi como herramienta para reprimir a sus opositores.

2. Esta ley habilitaba al canciller, y a su gabinete, a aprobar leyes sin la participación del parlamento. Golpe de gracia definitiva al sistema democrático.

3. A 2 de abril del 1933, la publicación de la JTA, Jewish Telegraphic Agency, cubría los efectos del boicot: «Nazi pickets in many cities are viewing with each other in the invention of methods of frightening customers away from Jewish shops. In some places the Nazis have threatened to photograph such customers and display them in the local cinemas. In others, as in Annaburg, the faces of customers coming out of Jewish shops were stamped with a slogan reading: "We are traitors; we bought from Jews"».

4. El diario El Sol, uno de los más leídos de la época, publica el 2 de abril de 1933 un extenso reportaje sobre el boicot: «Las casas judías marcadas con carteles: "Comercio judío, prohibido comprar en él"», titula. (Fuente: BNE.)

Ante esta manifiesta situación de apartheid miles de ciudadanos alemanes de condición judía emprenderán el camino del exilio.⁵ Cerca de 50.000 judíos abandonan Alemania entre principios de 1933 y la primavera de 1934.⁶ Mientras Francia se convierte en el principal destino de los refugiados, seguida muy de cerca por Holanda y Checoslovaquia, un número nada despreciable de exiliados optarán por instalarse en España. Sin embargo, cabe destacar que esta ola migratoria, estrictamente asquenazí, se había iniciado años antes. En una interesante noticia aparecida en la *Jewish Telegraphic Agency*, a 19 de diciembre de 1932, nos habla ya de un crecimiento acelerado de la comunidad judía de Barcelona: «La postura genuinamente liberal de la España Republicana ante la cuestión religiosa, ha permitido hacer realidad el viejo anhelo judío de reanudar la vida religiosa en la Península Ibérica. Ya no hay ninguna necesidad de que los judíos en España vivan como "hombres en la calle" y "judíos en el hogar" [es decir, ya no había necesidad de ocultarse], sino que viven abiertamente su judaísmo en igualdad de condiciones con sus conciudadanos [...] Como es sabido, una pequeña comunidad judía había sido fundada en Barcelona en 1917 [...] Un grupo de los fieles portugueses que no estaban satisfechos con este acuerdo ha abandonado la comunidad, formando la suya propia bajo el nombre de Agudat Achim. No obstante ninguna de las dos comunidades ha logrado atraer a la gran cantidad de judíos que han emigrado en los últimos años. Estos nuevos inmigrantes suman unas 3.000 almas. Todos ellos son, sin excepción, askenazíes. La mayoría de los recién llegados proceden de Alemania, Polonia, Hungría y Austria [...] Hay un gran número de judíos que no ven ningún futuro para ellos en España y volverían a sus países de origen si pudieran, pero no hay ninguna institución que pueda proporcionarles los medios. Un gran número de ellos pasan su tiempo en el "Hotel Catalonia", el eufemismo aplicado a los asientos ubicados en el bulevar más famoso de la ciudad [Las Ramblas]. En las noches frías de invierno uno puede verlos temblando en

5. El 12 de julio de 1933, el diario La Luz se hace eco de las repercusiones de las medidas antisemitas adoptadas por el gobierno: «Doscientos catorce notarios judíos, destituidos», titula. (Fuente: BNE.)

6. Rohr, Isabelle, *The Spanish Right and the Jews, 1898-1945: Antisemitism and Opportunism*, 2007, Portland.

Manu Valentín

De la plataforma
Mozaika.

este tipo de sillas, acurrucándose uno junto al otro, sin esperanza ni mañana». Como vemos, se habla de 3.000 refugiados establecidos en la Ciudad Condal en los años anteriores al advenimiento del nazismo en Alemania, refugiados que subsisten como pueden en una Barcelona que a menudo les da la espalda. Dos años más tarde, el 16 de febrero de 1935, se publica en la revista *Estampa* un reportaje sobre la comunidad judía de la Ciudad Condal, que lleva por título «Seis mil judíos se han establecido en Barcelona». Lo que nos hace pensar que la cifra podría ser mucho mayor, ya que esta solo hace referencia a los judíos activos en las comunidades religiosas; no contabilizan a muchos de los refugiados judíos que no se reconocían como tales, anarquistas y comunistas en su mayoría.

En abril de 1933, el cónsul general español de Copenhague, Ginés Vidal, reporta el interés creciente de los judíos alemanes por emigrar hacia territorio español, advirtiendo al mismo tiempo de la laxitud de las leyes españolas con respecto a una cada vez más factible ola migratoria y alarmando de los efectos devastadores que eso podría causar en el depauperado mercado laboral español. Ginés Vidal escribiría en su informe a modo de conclusión: «No sé hasta qué punto vale la pena perder el tiempo dedicándolo a la inmigración de estos elementos, por otra parte, tan difíciles de integrar». Justo Gómez Ocerín, ministro plenipotenciario en La Haya y subsecretario del Ministerio de Estado durante la Segunda República, tranquilizó a Vidal por correspondencia, anunciándole el decreto de nuevas leyes que exigían visados y obligaban a demostrar medios económicos a los refugiados, a fin de detener «oleadas de judíos y otros indeseables». Gómez Ocerín concluía: «Bastaría con limitar el posible flujo de extranjeros indeseables, en particular, aquellos que puedan engrosar las cifras de desempleo».⁷

Los efectos del boicot nazi inciden incluso más allá de los países limítrofes con Alemania; es el caso, por ejemplo, de la ciudad de Cernăuți, capital de la Bucovina, en Rumania, donde miembros de la Guardia de Hierro, una rama paramilitar y política de la Legión del Arcángel Miguel —organización nítidamente antisemita—, asaltan y queman negocios judíos. El embajador de España en Rumania, Pedro Prat de Souza, lo detalla en un exhaustivo informe fechado el 19 de abril: «El origen de este movimiento radica en el boicot que los judíos de la Bucovina han empezado a hacer a las mercancías de procedencia alemana en signo de protesta por las represalias a las persecuciones a sus hermanos de raza por el hitlerismo alemán. En respuesta a esta actitud, desde hace ya algunos días parece que se venía notando una visible agitación de carácter antisemita en Bucovina».⁸

7. Archivo General de la Administración. Fondo Exteriores (AGAFE, signatura R516/4. Correspondencia entre Ginés Vidal y Justo Gómez Ocerín).

8. Archivo General de la Administración. Fondo Exteriores (AGAFE), Leg. 11278. Informe del embajador en Bucarest, Pedro Prat de Souza, 19 de abril de 1933.

A Kurt Kauf, judío berlinés de veinticinco años, le esperaba un brillante porvenir en la judicatura prusiana —su diploma doctoral había sido firmado por el mismísimo Heidegger—; esos anhelos, sin embargo, se truncaron definitivamente con la llegada de Hitler al poder: «Yo estaba en la carrera judicial, en la escala de aspirantes, y con la subida de Hitler al poder vino una disposición para la reorganización de los funcionarios de Estado. Y en esto los judíos fueron despedidos. Esto era, te lo puedo decir, el 1 de abril de 1933, pues en esta fecha estaba yo en la calle».⁹

Semanas después de la instauración del boicot, en la sede de la Sociedad de Naciones, en Ginebra, se tratan los efectos de la política antisemita del gobierno nazi. Luis Zulueta, ministro de Estado español, interviene defendiendo la minoría judía con un alegato repleto de buenas palabras y humanismo.¹⁰ Días después, sin embargo, Salvador de Madariaga, embajador español en Francia, envía un telegrama a los cónsules destinados en las ciudades fronterizas con Alemania recomendando que «A fines de evitar que los referidos judíos que se encuentren sin medios de trabajo se dirijan a España, es conveniente que ustedes señalen las dificultades que encontrarán para ejercer sus oficios en nuestro país».¹¹ Sin embargo, a pesar de las restricciones de entrada, muchos refugiados conseguirán la documentación requerida para instalarse en suelo español, bien a través de avales, permisos de trabajo, medios ilícitos¹² o mediante el pasaporte Nansen, una cédula personal expedida a los refugiados por la Sociedad de Naciones desde 1922.¹³

Por lo tanto, fue el advenimiento del nazismo en Alemania —y a pesar de las trabas impuestas por la política exterior republicana—¹⁴ lo que desplazó a territorio español, y más concretamente a Barcelona, un numeroso contingente de judíos alemanes (nacidos o residentes en suelo alemán): escritores, periodistas, artistas censurados, tenderos, abogados, médicos, disidentes políticos, parados, hombres y mujeres de todas las edades, principalmente jóvenes, con motivaciones y en condiciones diversas que tan sólo pretendían rehacer sus vidas al otro lado de los Pirineos.

9. Berthelot, Martine, op. cit., p. 228.

10. Véase sobre este aspecto: Isidro González, *Los judíos y la Segunda República, 1931-1939*, Madrid, 2004, pp. 142-143.

11. Archivo General de la Administración. Fondo Exteriores (AGAFE), Leg. 11280. Instrucciones de Salvador de Madariaga a todos los cónsules españoles en Francia, 13 de abril de 1933.

12. Anuncio aparecido en el tablón de La Vanguardia a 4 de octubre de 1933: «EXTRANJEROS Y SEFARDITAS; Nacionalizo españoles, 20 días sin cobrar por adelantado, Vía Layetana, 18».

13. Abramson y Berthelot, eds., *L'Espagne contemporaine et les juifs*, Perpiñán, 1991, pp. 134-135.

14. En el mes de abril de 1933, en la sede de la Sociedad de Naciones, en Ginebra, se tratan los efectos de la política antisemita del gobierno nazi. Luis Zulueta, ministro de Estado español, interviene defendiendo la minoría judía. Sin embargo, días después, Salvador de Madariaga, embajador español en Francia, envía un telegrama a los cónsules destinados en las ciudades fronterizas con Alemania recomendando que «A fin de evitar que los referidos judíos que se encuentren sin medios de trabajo se dirijan a España, es conveniente que ustedes señalen las dificultades que encontrarán para ejercer sus oficios en nuestro país».

Pero, ¿qué fue aquello que les atrajo de Barcelona? ¿Por qué escogieron la Ciudad Condal? La permisividad del gobierno de la Generalitat hacia los recién llegados,¹⁵ por un lado, y las oportunidades laborales ofrecidas por la ciudad¹⁶ en un contexto de crisis generalizada, por otra, facilitó la consolidación de una cada vez más numerosa colonia de refugiados judíos.

En la primavera de 1933 Kurt Aron, judío originario de Berlín, llega a Barcelona con un puesto de trabajo bajo el brazo; lo hace bajo el amparo del Comité de Ayuda a los Judíos. Había perdido su empleo en Columbia, un consorcio internacional de discos, y era incapaz de encontrar otro: «Esto mismo, perdí el trabajo por ser judío, no había otra posibilidad que esperar a que algún día te vinieran a buscar para llevarte a un campo de concentración o vivir escondido [...] Como tenía la posibilidad en Barcelona de encontrar algo, [yo] tenía relaciones con uno de los directores de un grupo internacional, me dijo: “Vaya a Barcelona, que allá mi yerno está fundando una industria y podría usted trabajar allá”. Me garantizaba la vida para medio año. Entonces vine para aquí».¹⁷

En abril de 1935 el diario liberal *El Sol* publica un artículo sobre la vida de los refugiados judíos en la Ciudad Condal. El corresponsal estima que de las cincuenta y seis personas apostadas a la salida del cine, al menos dieciocho hablan en alemán: «En el teatro, en el cine, en las corridas de toros, en el fútbol, en los restaurantes, en el metro», por toda la ciudad se va encontrando con refugiados. En sus propias palabras, es como si tuviera lugar «una invasión judía». El artículo añade además que muchos de ellos están desempleados, «algunos venden periódicos y otros se limitan a deambular por las calles», escribe.¹⁸ Como vemos, a pesar de las posibilidades que pudiera ofrecer la ciudad, la crisis afectaba sumamente a los recién llegados y dificultaba su integración. Muchos de ellos vivirán bajo el amparo de la Ezra, rama local de la organización internacional HICEM, dedicada a auxiliar a refugiados judíos alrededor del mundo. En este contexto adverso, el ministro de la CEDA, Federico Salmón Amorín, que tenía como una de sus prioridades reducir el desempleo, decreta una serie de medidas que dificultan aún más el acceso al anhelado permiso de trabajo.¹⁹ Ante esa coyuntura, muchos de los refugiados llaman a las puertas de los consulados con la esperanza de conseguir visas

que los lleven a territorios más atractivos: Sudamérica, Estados Unidos de América, México o incluso Palestina.

Kurt Kauf recuerda la idiosincrasia de aquel contingente de refugiados: «Habían venido millares de judíos antes de la guerra civil [...] y los que han venido aquí, sin y con la guerra, se marcharon también porque buscaban otro sitio, otros caminos en otros países porque, a pesar de la crisis mundial que entonces había, todavía veían más posibilidades que aquí [Barcelona]. Había de todo: familias enteras que venían juntas, había que venía uno y luego venían los demás, según como podían afianzarse aquí, que era muy difícil... Barcelona entonces tenía acaso un millón de habitantes y no ofrecía mucha posibilidad de trabajo».²⁰

Entre los refugiados que optan por quedarse encontramos a algunos integrantes del movimiento anarcosindicalista alemán, que en la Ciudad Condal actuarán bajo la denominación DAS,²¹ Deutsche Anarchosyndikalisten, entre ellos el matrimonio Lewin, integrado por Arthur y Martha, o el bundista Isak Aufseher. También en este ambiente de militancia encontramos a los comunistas Sazja Kindermann o Marcos Friedmann. Un poco más allá, al margen del compromiso político, encontramos a otro contingente de refugiados que se establecerá en la ciudad montando pequeños negocios o dedicándose a la venta ambulante. Entre ellos encontramos al judío polaco Natalio Grün, que llega en 1934 y se dedica a la compraventa de telas, o a David Oliver, natural de Berlín, el cual llega en 1933 y funda la productora cinematográfica Ibérica Films, o también a los berlineses Kurt Aron, que llega en 1933 con la promesa de un trabajo seguro, y Kurt Kauf, que se dedicará al negocio de las máquinas de coser, o al matrimonio König, Ella y Ewald, propietarios de una librería en las Ramblas instalados en la ciudad a finales de 1933. Todos forman parte de un microcosmos que se iba poco a poco desintegrando, la Alemania judía.

El 1 de agosto de 1933, el matrimonio formado por Gerardo y Sophie Cohn-Vossen, oriundos de Dresde, atracan en el puerto de Barcelona provenientes de Génova. Después de pasar las primeras noches en una pensión de las Ramblas, se alojarán en la Pensión Villa-Erna, sita en el número 6 de la calle Modolell, alojamiento propiedad de los hermanos Metzger, judíos residentes en Barcelona que forman parte de la Ezra,²² organización que se dedicaba, entre otras cosas, a ayudar a los recién llegados. Gerardo comienza vendiendo productos farmacéuticos hasta que, por la intermediación de un alemán residente en Barcelona, decide embarcarse en la fabricación de cerveza. Así

15. En febrero de 1933, Francesc Macià, el presidente de la Generalitat, concede una autorización formal para establecer una nueva sinagoga (la sinagoga ya existía como tal, ubicada en la calle Provenza).

16. Los refugiados se encuentran una ciudad que había aprovechado la bonanza de los años veinte y el empuje de la Exposición Universal de 1929 para dar un salto hacia adelante. La construcción del metro, el plan urbanístico de Macià, presentado en 1934, la proliferación de industrias, dibujan un marco propenso para los refugiados. Sin embargo, muchos de ellos no encontraron la ciudad que esperaban; sin trabajo ni posibilidades de encontrarlo, optaron por buscar alternativas allende los mares.

17. Berthelot, Martine, op. cit., p. 227.

18. Rohr, Isabelle, *The Spanish Right and the Jews, 1898-1945: Antisemitism and Opportunism*, 2007, Portland, pp. 58-59.

19. Ibid., pp. 60-61.

20. Berthelot, Martine, op. cit., p. 244.

21. Nelles, Dieter, *Antifascistas alemanes en Barcelona (1933-1939): el Grupo DAS, sus actividades contra la red nazi y en el frente de Aragón*, Sintra, Barcelona, 2010, pp. 187-188.

22. Organización creada en Barcelona a principios de los años treinta con la misión de ayudar a los refugiados judíos.

es como nacería la cerveza Dos Torres, con sede en Montcada i Reixac, la cual en los años cincuenta acabaría engullida por la todopoderosa cervecería Damm.

Años más tarde, Sophie Cohn-Vossen, esposa de Gerardo, recordaría en una entrevista concedida a la catedrática Martine Berthelot los motivos que les llevaron a Barcelona: «Estábamos en un pequeño balneario en Checoslovaquia donde vivía un primo lejano de mi marido. Un día, durante la estancia, vinieron unos amigos a vernos. Entre ellos había uno que era tratante de arte japonés, muy famoso por entonces; él nos dijo que fuéramos a Barcelona, que allí la vida era barata y no había dificultad de conseguir permiso de trabajo, y así fue».²³

Sophie Cohn-Vossen recuerda su paso por la torre-pensión Villa Erna: «Eugenio Behr nos dio la dirección donde fuimos a vivir hasta encontrar un piso. Era la Pensión Villa Erna, en la calle Modolell. Era propiedad de unos hermanos. Tenía jardín, era muy bonita y barata [...] Sólo había judíos. Venían poco a poco, todos venían huyendo... Habían varias familias; los M., padre, madre y una hija, los cuales con el estallido de la guerra se fueron a Portugal [...] Había otra familia, él se llamaba K., era de Hamburgo, y ella era de padre alemán y la madre había nacido en México [...] Todos eran intelectuales [...] Había una familia que hacía mermelada para ganarse la vida, tenían dos hijas... la mayor ayudó a evacuar niños a Suiza. La cogieron y la mataron. Hoy tiene una placa en el museo del Holocausto. Se llamaba Marianne Cohn».²⁴

La mayoría de los recién llegados se solían dedicar a actividades relacionadas con la indumentaria (sastrería, confección, peletería, bisutería, etc.),²⁵ ya sea como comerciales, vendedores ambulantes, fabricantes, representantes o importadores; de hecho, la presencia de casas extranjeras, alemanas, suizas o francesas, facilitó trabajo a muchos de ellos. Natalio Grün, refugiado judío polaco, tenía una tienda de telas en la calle San Pablo: «Había algunos que se dedicaban a la importación y exportación, y había gente que tenía sus propias tiendas [...] En la calle San Pablo éramos 18 o 19 tiendas judías. Esta calle era lo máximo de la confección. Me ganaba muy bien la vida».²⁶

En el mes de julio de 1934, en la revista judía de ámbito internacional *Shalom*, aparece publicado un artículo que lleva por título «L'Espagne et les juifs»; en él se puede leer: «[...] muchos judíos huidos de Alemania, a excepción de algunos intelectuales que lo han hecho a Madrid, se han instalado en Barcelona, muchos de los cuales han fundado empresas y han traído máquinas del extranjero y una de las más importantes ha sido la

empresa cinematográfica Ibérica Films». La productora Ibérica Films había sido fundada el 12 septiembre de 1933 por los refugiados judíos David Oliver y Kurt-Louis Flatau y el catalán Mariano Rubió Tudurí. Así mismo la productora dio trabajo a una gran cantidad de refugiados. En *Doña Francisquita*, por ejemplo, película de 1934, intervienen el realizador Hans Behrendt y el director de fotografía Heinrich Gärtner, conocido en España como Enrique Guerner, el compositor alemán Max Winterfeld y el decorador Herbert Lippschitz, todos refugiados judíos.

El estallido de la Guerra Civil, en julio de 1936, motivó un flujo migratorio de componente judío a un lado y al otro de los Pirineos. Por una parte, constatamos una salida de refugiados hacia el extranjero; se trata en este caso de personas que se habían establecido con éxito en la ciudad de Barcelona —muy bien posicionados—, que huirán por el temor a los desmanes del fervor revolucionario. Por otra parte, encontramos una oleada inversa, la llegada de una gran cantidad de voluntarios judíos antifascistas que se unirán a la causa republicana, muchos de los cuales acabarán formando parte a finales de 1937 de una unidad propia bajo el nombre de Naftalí Botwin.²⁷

El último comandante de la compañía Naftalí Botwin fue Emmanuel Mink, alias *Mundek*. En 1934, Mink había emigrado de su Tomaszów natal a Amberes, Bélgica. Allí se había afiliado al Club Deportivo Juvenil Judío, el YASK, que existía también en Francia, Alemania y otros países europeos. El YASK, como otras entidades recreativas judías, apoyadas por la Cruz Roja Internacional, decidió enviar una delegación a la Olimpiada Popular²⁸ que debía celebrarse en Barcelona durante el mes de julio del 36. Emmanuel Mink fue uno de los participantes: «En Barcelona nos encontramos con deportistas obreros de muchos países, entre ellos a muchos judíos, también de Palestina. Poco antes de la inauguración de la Olimpiada nos sorprendió el golpe militar de Franco. Por las grandes avenidas de Barcelona, por las Ramblas, vimos carteles gigantescos en los que se llamaba a los obreros a las armas. Junto con un amigo húngaro nos presentamos el 21 de julio en una oficina de reclutamiento. Explicamos a los funcionarios que nosotros, en tanto que deportistas obreros judíos, queríamos combatir a los fascistas y recibimos un carnet que nos acreditaba como soldados de la milicia obrera».

Kurt Kauf recuerda los efectos del golpe militar sobre parte de la comunidad judía: «Había, se puede decir, un éxodo generalizado de judíos. O sea, los judíos que habían estado aquí antes de la guerra, o sea antes del 36, de esos se habían marchado bastantes. Por ejemplo, Singer, que era un conocido mío,

23. Berthelot, Martine, op. cit., p. 231.

24. Berthelot, Martine, op. cit., p. 251.

25. Berthelot, Martine, op. cit., p. 256.

26. Berthelot, Martine, op. cit., p. 258.

27. Unidad militar íntegramente judía, denominada anteriormente Segunda Compañía del Batallón Palafox, formada originalmente por 152 combatientes, que participó a favor del bando republicano durante la Guerra Civil Española.

28. La Olimpiada Popular, que debía haberse celebrado entre el 19 y el 26 de julio de 1936, fue organizada como protesta a los Juegos Olímpicos de Berlín del mismo año.

se marchó, y los Behr también se marcharon».²⁹ Sophie Cohn-Vossen opina lo mismo: «Todos se marcharon. Unos a América, otros fueron a Inglaterra, unos a Israel y otros a Francia».³⁰

Sin embargo, no todos los judíos que optaron por emigrar nuevamente pudieron hacerlo. Las trabas administrativas impuestas por los países de acogida dificultaron muchísimo la salida. En un contexto de crisis mundial, los países decretaban políticas muy conservadoras respecto a la inmigración. Rosalie Grün, esposa de Natalio, recuerda las trabas a las que se enfrentaban los que pretendían irse: «En los años treinta los países pedían garantía; como había la gran crisis, digamos, económica... En los Estados Unidos, de por sí, había la cuota».³¹

El hueco dejado por los que se iban lo ocupaban los judíos antifascistas que se iban incorporando a las filas republicanas. Kurt Kauf lo recuerda: «Sí, sí, sí... venían, no en plan de refugiados, sino para participar. Venían de todas partes, mira: del este de Polonia, Checoslovaquia, Hungría, Rumanía, de todos los países».³²

El fin de la guerra supone un golpe de gracia definitivo para aquellos judíos que habían participado activamente en la defensa de la República y abre una nueva etapa, aún más oscura si cabe, para el resto de refugiados. A modo de ejemplo trágico, presentamos la historia de Heinz Rosenstein, que tras la caída del frente de Cataluña, muy cerca ya del fin de la guerra, es detenido, interrogado por la Gestapo y condenado a muerte en un consejo de guerra. Fusilado en el Campo de la Bota la madrugada del 31 de julio al 1 de agosto de 1939, a día de hoy su cuerpo permanece enterrado en la fosa común del Fossar de la Pedrera, en Montjuïc; nadie hasta el momento le ha rendido homenaje.

29. Berthelot, Martine, op. cit., p. 340.

30. Berthelot, Martine, op. cit., p. 342.

31. Berthelot, Martine, op. cit., p. 254.

32. Berthelot, Martine, op. cit., p. 355.

REFUGIATS JUEUS A BARCELONA. LA TASCA DE L'AMERICAN JOINT DISTRIBUTION COMMITTEE (JDC) I SAMUEL SEQUERRA

Josep Calvet

Doctor en història,
tècnic del Memorial
Democràtic i
membre del grup de
treball "Holocaust,
exili i deportació".

Entre 1939 i 1944 milers de jueus van refugiar-se a Catalunya escapant de la persecució i de la barbàrie nazi. Suïssa, Portugal i Espanya foren els països, atesa la seva teòrica neutralitat, on es dirigien els fugitius de l'Europa ocupada pels nazis. La major part dels que arribaren a la Península Ibèrica ho feren després de creuar clandestinament els Pirineus, en unes condicions extremadament difícils a conseqüència de la duresa del recorregut, del seu deficient equipament i de la persecució de què eren objecte a l'Europa en guerra.¹

Davant la seva sorpresa, ja que Espanya s'havia definit com un país «no bel·ligerant» en el conflicte, la immensa majoria dels que aconseguiren passar les muntanyes pirinenques eren detinguts immediatament. Iniciaven llavors un periple per diferents establiments penitenciaris i, fins i tot, camps de concentració que encara perduraven de la Guerra Civil Espanyola. Tot plegat feia que Espanya esdevingués una última barrera perquè aquestes famílies, permanentment perseguides, emigressin a un país on iniciar una vida lluny de la barbàrie². Calia, doncs, vetllar pels jueus que arribaven cada cop amb més quantitat des de 1940 i que eren empresonats. Paral·lelament era necessari organitzar la seva sortida del país aconseguint visats d'entrada a la seva destinació i els corresponents passatges de vaixell.

El 1940, diverses organitzacions jueves sol·liciten sense èxit instal·lar-se a Espanya. En concret es

tractava de la HICEM³ i l'American Jewish Joint Distribution Committee (JDC).⁴ En no aconseguir-ho, seguiran ocupant-se dels refugiats des de les seves oficines a Marsella i a Lisboa. Malgrat els quantiosos recursos emprats, la seva capacitat d'influència era petita davant la burocràcia ministerial i administrativa del règim espanyol. Davant aquesta situació, s'optà per buscar alguns col·laboradors que residissin a l'Estat espanyol. És així com un jueu de cognom Oberlaender, resident a Barcelona, treballa per al JDC, tot i que ho fa amb grans limitacions en no estar reconegut i disposar de pocs mitjans. També desenvolupà un remarcable paper en aquests moments Luis Stern, un destacat membre de la Comunitat Israelita de Barcelona, el qual va rebre i amagar moltes famílies, a la vegada que ajudava d'altres a obtenir la documentació per entrar legalment a Espanya o per abandonar el país.⁵

Davant aquesta precària organització i de l'increment de la problemàtica generada per l'empresonament dels detinguts, foren els representants dels consolsats aliats els qui s'ocuparen d'atendre els refugiats jueus. A part del consolat de la Gran Bretanya, que durant aquests anys va donar suport a tots els qui van demanar ajut, sense distinció de nacionalitat, van fer una destacada feina els representants del consolat belga i del consolat honorari de Polònia. Per part belga,

1. Josep Calvet ha estudiat acuradament l'arribada a Espanya de fugitius de l'Europa ocupada pels nazis. Josep Calvet, *Les muntanyes de la llibertat*, Barcelona, l'Avenç, 2008.

2. Haim Avni, professor de la Universitat Hebrea de Jerusalem, ha estudiat de manera sistemàtica les evasions de jueus i el paper d'Espanya pel que fa a l'acollida dels que fugien de la barbàrie nazi. Haim Avni, *España, Franco y los judíos*, Madrid, Altalena, 1982.

3. La HICEM és una organització creada el 1927 amb l'objectiu d'ajudar a emigrar jueus europeus. En esclatar la Segona Guerra Mundial, des de l'oficina de París s'ocuparen de preparar l'emigració de centenars de persones. Després de l'ocupació alemanya, a mitjan 1940, la seu parisenca fou traslladada a Lisboa. Per la seva part, la delegació ubicada a Marsella efectuà una destacada tasca de suport a tots aquells que volien passar a la Península Ibèrica.

4. El JDC fou creat el 1914 per socórrer els jueus palestins durant la Primera Guerra Mundial. Finalitzada la contesa, es dedicà a donar suport als jueus dels països de l'antic imperi austrohongarès. En esclatar la Segona Guerra Mundial ajuda a fugir d'Alemanya 250.000 jueus i altres 125.000 d'Àustria. Després de l'ocupació de París per l'exèrcit alemany el juny de 1940, trasllada les seves oficines a Lisboa, des d'on coordina la fugida de milers de jueus a través de la Península Ibèrica.

5. Martine Berthelot, *Memorias judías (Barcelona 1914-1954)*, Barcelona, Riopiedras Ediciones, 2001.

especialment l'empleada del seu consolat, Alicia Reyes Planas.⁶ Atès que la major part dels jueus que arribaven en aquests primers anys procedien de Polònia, adquirí gran valor l'actuació del consol honorari, Eduardo Rodón Blesa; de la seva esposa, Ana Maria Klemensiewicz, que exercia el càrrec de presidenta de la delegació de la Creu Roja Polonesa a Barcelona, i de la mateixa cancellera de la legació, Wanda Morbitzer. Tots tres desenvoluparen una ingent tasca de protecció i ajut a centenars de jueus polonesos. Els visitaven a les presons, els acollien a Barcelona un cop eren alliberats i, fins i tot, buscaren la complicitat de guies per organitzar alguna incipient xarxa d'evasió. La mateixa Wanda Morbitzer hagué de deixar Barcelona i refugiar-se a Portugal en ser descoberta la seva participació en la protecció de refugiats.⁷

Aquesta incipient, però a la vegada fràgil organització, es va veure desbordada davant l'allau d'evadits que afluien a mesura que s'incrementava la persecució, especialment a la França ocupada pels alemanys. Durant tot l'any 1941 la situació dels arribats presentava diversos problemes difícils de resoldre. En primer lloc, la separació de les famílies. Homes, dones i nens eren empresonats en distints centres penitenciaris. La situació més greu es plantejava per als homes transferits al camp de concentració de Miranda de Ebro, on vivien en unes condicions especialment complicades, atesa la precarietat de les instal·lacions, la deficient alimentació que rebien i la incertesa sobre la seva situació, que feia que els alliberaments es retardessin durant molts mesos. Finalment, tampoc era àgil el procés per poder abandonar Espanya, que requeria, a més de l'autorització de sortida del govern espanyol, obtenir un visat d'entrada al país de destinació i uns passatges per al vaixell amb el qual efectuar el desplaçament. En aquells moments els viatges cap a Amèrica, destinació preferent per als jueus retinguts a la Península Ibèrica, cada cop sortien amb menys regularitat, raó per la qual s'acumulava una gran quantitat de refugiats a Espanya, cosa que generava una problemàtica que obligava a esmerçar molts esforços.

És davant aquesta situació que el JDC aconsegueix establir-se a Espanya a mitjan 1942. Ho fa amb dos objectius molt clars: resoldre la situació dels internats a Miranda de Ebro i organitzar la creixent arribada de refugiats a Catalunya, que, en un moment o altre, afluien a Barcelona. Per això, Joseph Schwartz, director del JDC per a Europa, envia Sam Levy a Madrid per ocupar-se de tot allò relacionat amb Miranda, i Samuel Sequerra a Barcelona. Levy, nascut a Izmir

(Turquia), havia residit a Barcelona entre 1931 i 1936. Després de l'esclat de la Guerra Civil Espanyola es refugià a Itàlia, i el 1940 s'instal·la a Portugal. Per la seva part, Samuel Sequerra, nascut a Faro (Portugal) el 24 d'agost de 1913, era llicenciat en ciències econòmiques i treballava en un ministeri portuguès. Un any abans de ser destinat a Espanya, ja havia entrat en contacte amb aquesta problemàtica, en haver de resoldre les dificultats que impediien a Cadis la sortida d'un vaixell que havia de dur refugiats jueus a Amèrica.

Inicialment, les autoritats espanyoles mantingueren una actitud de refús entorn de Sequerra i les seves activitats, fins al punt que hagué d'actuar sota el paraigua de la Creu Roja Portuguesa. A poc a poc, la seva situació anà millorant, i aconseguí instal·lar-se al cèntric hotel Bristol, on passà d'ocupar una habitació a tenir llogades deu dependències. Un total de divuit persones hi treballaven, gairebé de manera ininterrompuda, les vint-i quatre hores del dia, per donar suport i ajut a tots els jueus que per diferents vies arribaven a Catalunya. Les seves tasques principals van ser assabentar-se de l'entrada de jueus pels Pirineus, ja fossin detinguts o arribats a través de les xarxes d'evasió, establir negociacions amb els governadors civils de Lleida i Girona per tal d'evitar-ne l'empresonament, proporcionar atenció mèdica i econòmica als reunits a Barcelona, fer gestions per a l'emigració dels concentrats a Barcelona i iniciar la recerca de familiars desapareguts de tots ells. L'estada de cada refugiat a Barcelona podia allargar-se durant mesos, per la qual cosa les despeses corrents del JDC eren certament considerables: assumia 728,5 pessetes per persona al mes per fer front a la pensió i a les seves petites necessitats urgents. A més, es feia càrrec de les despeses mèdiques i de les derivades de l'emigració a un tercer país.

La ingent tasca de Sequerra féu que s'hagués d'envoltar d'un nombrós equip, perfectament organitzat i estructurat, que cobria totes les contingències i necessitats que es presentaven. El seu principal col·laborador fou el seu germà bessó, Joel, que s'encarregava de tot el relacionat amb l'emigració dels arribats a Catalunya. Hans Rosentiel era el tresorer, Franz Glück l'encarregat de la correspondència i Fagja Rabinovitch la responsable de l'atenció als infants. A Barcelona, per fer front a l'atenció a tantes persones s'utilitzaren un bon nombre d'hotels, hostals, pensions i, fins i tot, cases particulars. Els refugiats s'havien de presentar periòdicament davant el Negociat d'Estrangers de la Prefectura Superior de Policia per tal de passar els corresponents controls. Sequerra i els seus col·laboradors eren molt escurpulosos a complir els acords a què havien arribat amb les autoritats espanyoles per tal que se'ls permetés mantenir el règim establert, que consideraven molt avantatjós. En el mapa següent es detallen els hotels on s'allotjaven els jueus i els punts clau relacionats amb l'estada a la ciutat de Barcelona dels refugiats de la Segona Guerra Mundial (consolats, estacions de tren, etc.).

6. Alicia Reyes Planas (Barcelona, 1912-1996) actuava com a delegada del consolat a les províncies de Girona i Lleida per a tot allò que afectava els refugiats d'aquesta nacionalitat. Amb el pas dels anys arribà a ser cancellera del consolat i la reina Isabel reconegué la seva tasca en aquests difícils anys durant una visita que efectuà a Barcelona acabada la guerra.

7. Sobre l'actuació dels representants polonesos, vegeu: Polonesos a Barcelona. Un munt d'històries, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2009.

El 1944 es produeix una creixent arribada de joves sionistes i nens orfes, els pares dels quals havien estat deportats. La major part penetraren a través del Principat d'Andorra i dels passos del Pallars Sobirà. Aquesta allau posà de manifest que Sequerra no podia controlar tot el que passava prop de la frontera i anar-hi sovint, atesa la distància des de Barcelona i l'estat de les carreteres de l'època. En conseqüència, el JDC obrirà una delegació a Lleida i contractarà una persona perquè se n'encarregui. La seva missió principal era mantenir un contacte permanent amb els hotels dels Pirineus i de la ciutat de Lleida per ubicar-hi immediatament els jueus acabats d'arribar, prèvia negociació amb el governador civil. Amb això s'evitava que ingressessin a les presons del partit judicial. Atesa la normativa que enviava a la presó i al camp de concentració de Miranda de Ebro tots els homes compresos entre els divuit i els quaranta anys, Sequerra, aprofitant els contactes i complicitats guanyats en aquells temps, aconseguí que la guàrdia civil i les autoritats locals s'avinguessin a modificar l'edat dels detinguts perquè constés que tenien menys de divuit o més de quaranta anys. L'Hotel Pessets de Sort, i l'Andria i el Mundial, de la Seu d'Urgell, acolliren molts d'aquests evadits. Un cop a Lleida, a tots se'ls facilitava roba perquè poguessin desprendre's de la que havien dut durant la travessia pels Pirineus, i eren allotjats en algun dels hotels següents: Palace, Nacional, Mundial, Moderno, España, Cuatro Naciones, Peninsular, Del Sol o a la fonda Agramunt. Altres anaven al balneari de Rocallaura i, en tots els casos, es gestionava immediatament el trasllat a Barcelona.

La tasca del JDC estava en el punt de mira dels falangistes ortodoxos, partidaris de l'Alemanya nazi. A l'agost de 1942, la policia escorcolla les habitacions de l'Hotel Bristol ocupades per Sequerra. Dos anys després, el 18 de juliol de 1944, un grup de falangistes uniformats assaltaren l'hotel i van destrossar mobiliari i arxius. Aquest greu incident motivà la repulsa unànime de les representacions diplomàtiques aliades i que augmentessin les mesures de seguretat de les instal·lacions, amb una vigilància permanent per part de la policia. També propicià que Sequerra cerqués un local més ampli i menys exposat a les possibles vel·leïtats dels sectors més propers als nazis. Finalment, es llogà un edifici al número 28 del Passeig de Gràcia. Sequerra estava en contacte permanent amb David Blickenstaff, representant de l'American Friends Service Committee (AFSC), que treballava des d'una oficina ubicada a l'ambaixada dels Estats Units a Madrid. El JDC assumia les dues tercers parts de les seves despeses, bàsicament centrades en els jueus internats a Miranda de Ebro i dels concentrats a Madrid, sigui perquè eren alliberats d'aquest camp de concentració o perquè anaven a la capital d'Espanya des d'altres províncies frontereres, com Osca, Navarra o Guipúscoa.

Sequera i el seu equip també s'ocuparen de l'atenció als 365 jueus de nacionalitat espanyola originaris de Tessalònica (Grècia), que arriben a Portbou procedents del camp de Bergen-Belsen el febrer de 1944. El govern espanyol havia autoritzat que vinguessin amb la condició que abandonessin el país de la manera més ràpida possible. Abans d'entrar a territori espanyol la Gestapo els requisà totes les pertinences, estimades en 44.000 dòlars, 55.000 francs suïssos i 24.124.000 dracmes, així com nombroses joies i or. Sequerra s'encarregà de la recepció dels dos grups a l'estació internacional de ferrocarril de Portbou els dies 10 i 13 de febrer. Aquests sefardites romangueren a Barcelona fins al mes de juny, quan s'organitzà un comboi ferroviari que els traslladà fins a Cadis, des d'on partiren en direcció al Marroc, on van instal·lar-se al camp de refugiats de Fedhala. Mesos després, la major part es dirigí a Palestina, uns per establir-s'hi i altres per retornar a Grècia quan fos possible.

A la primavera de 1944 es preparà de manera efectiva l'atenció als infants. Es tractava de nens de pares deportats que arribaven a Barcelona totalment atemorits per la seva situació personal, pel que havien viscut a França després de ser rescatats dels camps d'internament per organitzacions jueves i per la pròpia odissea creuant els Pirineus. Per crear l'ambient adequat i evitar que residissin de manera dispersa en hotels i pensions es llogà una casa al barri del Putxet. La residència fou organitzada per Laura Margolis i dirigida per Fajga Rabinovitch. Margolis, assistent social del JDC, arribà a Europa el 1944 i la seva primera missió fou supervisar i dirigir el lloguer de la casa i la selecció del personal dedicat a l'educació dels nens. Per la seva part, Rabinovitch fou la delegada responsable de la vila, a qui es confià la vigilància i l'educació del grup.⁸ Allí els joves i els infants estudiaven i es recuperaven anímicament abans de preparar la seva partida cap als Estats Units o Palestina. Sequerra organitzà dues grans expedicions amb destinació a Haifa, que salparen des del port de Cadis. El gener de 1944 el vaixell Nyassa s'emportà 730 persones i, l'octubre d'aquell mateix any, el *Guiné* 425 més.

Després de la finalització de la Segona Guerra Mundial, Samuel Sequerra continuà a Barcelona ocupant-se dels jueus que arribaven a Catalunya. No abandonà la Ciutat Comtal fins a l'any 1952, quan va traslladar la seva residència a Rio de Janeiro (Brasil), ciutat on morí l'any 1992. Per la seva part, el seu germà Joel, establert a Israel, morí l'any 1988 a Haifa. Els germans Sequerra havien estat els artífexs que milers de refugiats perseguits i atemorits trobessin uns mesos de confort a Catalunya per recuperar-se físicament i anímicament abans d'abandonar Europa i iniciar una nova vida.

8. Rabinovitch havia arribat clandestinament a Espanya junt amb el seu marit, Alexander, l'any 1943. El matrimoni romandrà a Barcelona fins al 1945, any en què retornaren a França.

03.

MEMORIA Y PATRIMONIO

MEMÒRIA ORAL DEL PAS D'EVADITS JUEUS PER LA VAL D'ARAN

Mireia Boya

investigadora de la
Universitat
Pompeu Fabra.

Resum

Molts van ser els evadits jueus que van creuar la frontera franco-espanyola per la Val d'Aran fugint de la barbàrie nazi entre 1939 i 1945. Aquesta comunicació presenta el treball de recopilació de la memòria oral lligada a aquest fet històric i dóna veu als seus protagonistes directes per tal de construir, valoritzar i difondre aquestes «altres històries» que ens parlen en primera persona del que va passar i de com es recorda. Les entrevistes, gravades totes en suport vídeo, ens donen els detalls de les circumstàncies que van motivar les accions altruistes dels veïns i veïnes de la Val d'Aran, i ens permeten identificar els protagonistes de les microhistòries i entendre les relacions i l'intercanvi de coneixements que es van produir entre els evadits i la població local. Es tracta d'un exercici de reconeixement de la memòria històrica, individual i col·lectiva, que ens permet humanitzar uns fets històrics, fer un homenatge als protagonistes i convertir la història en un projecte cultural per al territori.

1. Val d'Aran, territori de frontera

La situació de la Vall d'Aran sempre ha estat força estratègica. Al nord limita amb França de forma natural a través de la vall del riu Garona però, cap al sud, per l'est i l'oest, està envoltada d'altres muntanyes que dificulten les comunicacions amb Catalunya i Aragó, respectivament. Aquesta situació geogràfica, a la cara nord del Pirineu, ha fet que les relacions comercials i els intercanvis culturals hagin estat històricament més significatius amb els veïns occitans del sud de França. De fet, aquest territori té una clara influència occitana que es reflecteix en les seves tradicions i en la seva llengua, l'aranès, una variant del gascó. Des del segle XIV, però, l'Aran ha estat vinculat administrativament, per voluntat pròpia, als territoris del vessant sud del Pirineu. Tot i això, el dur clima hivernal i les precàries comunicacions pels ports de muntanya de Vielha i la Bonaigua van prolongar el seu aïllament geogràfic fins a l'any 1948, data d'obertura del túnel de Vielha, el principal eix de comunicació amb Catalunya.

L'Aran és un territori de muntanya situat en un espai de frontera. Aquestes dues característiques han condicionat enormement la natura i els elements que formen part de l'imaginari social i les representacions lligades a aquest territori, però també han influenciat la seva història i el tipus de desenvolupament socioeconòmic que ha seguit.

L'episodi aquí estudiat és un més dels fets històrics lligats al tram de la frontera franco-espanyola de la Val d'Aran. En els últims compassos de la Guerra Civil Espanyola, per exemple, molts van ser els grups d'exiliats republicans, socialistes, anarquistes o comunistes, que van passar per la Val d'Aran i van conviure temporalment amb els seus habitants. També va ser l'escenari de l'únic intent armat d'enderrocament del règim franquista, dut a terme per guerrillers maquis a l'exili en 1944. Fins i tot les mateixes tropes alemanyes s'hi van estar unes quantes setmanes el 1944, després de la seva derrota i fugida del sud de França durant la Segona Guerra Mundial. El present treball de recerca se centra, però, en el pas de centenars d'evadits d'origen jueu que van creuar els Pirineus per la Val d'Aran entre 1939 i 1945, fugint de la barbàrie nazi.

Aquestes entrades i sortides de tropes i ciutadans anònims han contribuït a forjar el caràcter fronterer dels aranesos i la seva adaptació als canvis històrics de la primera meitat del segle XX. També ens fan destacar el caràcter acollidor de les famílies i el seu altruisme. Tots aquests episodis històrics han quedat gravats en la memòria individual i col·lectiva de tots aquells que els van viure de primera mà.

2. La memòria oral dels protagonistes

L'objectiu principal de la recerca ha estat documentar i enregistrar la memòria oral dels protagonistes del pas d'evadits jueus per la Val d'Aran entre 1939 i 1945, tot i que les entrevistes efectuades també han permès construir una imatge àmplia de la quotidianitat en aquest territori de

muntaña. S'han enregistrat testimonis de passadors, punts locals d'acollida, policies i evadits jueus, però també d'aquells que simplement vivien en els pobles de frontera en aquella època, mers espectadors dels fets històrics.

L'enregistrament i la sistematització de la memòria oral eren necessaris i urgents, ja que les persones informants són testimonis d'avançada edat que van desaparèixer, i amb ells, part de la nostra història col·lectiva. Així, si bé constatem que el pas del temps permet parlar més obertament sobre els anys foscos de la postguerra espanyola, també és veritat que els testimonis més joves tenen un mínim de 77 anys i, per tant, poden desaparèixer en un termini curt de temps.

El treball sobre la memòria oral dels protagonistes se centra en dos grups, els evadits jueus que van creuar de França a Espanya per alguna de les rutes clandestines que arriben a la Val d'Aran, i els mateixos habitants dels pobles fronterers que, en alguns casos, els van ajudar i acollir.

Per reconstruir les històries personals dels evadits s'ha parlat de diferents llistes localitzades en diferents arxius, un treball previ dut a terme per l'historiador Josep Calvet,¹ encara inacabat. El registre de presoners de la presó de Sort, on eren traslladats en primera instància els detinguts a la Val d'Aran de camí a la presó de Lleida, els expedients d'aquells que van ser internats al camp de concentració de Miranda de Ebro o els pocs expedients conservats en els fons del Negociat d'Ordre Públic del Govern Civil de Lleida ofereixen alguns noms sobre els quals seguir la pista i buscar la residència actual.

En molts casos, els anys transcorreguts han impossibilitat la localització dels protagonistes per poder reconstruir-ne l'evasió i registrar-ne la història de vida. Així i tot, el fet que en un determinat moment fossin moltes les famílies jueves les que decidissin emprendre la fugida cap a Espanya, ha possibilitat contactar amb alguns dels llavors infants que van creuar la frontera per la Val d'Aran. Aquest va ser el cas, per exemple, de la família Bielinsky, que va arribar al poble de Les procedent de Luchon en 1942.

Les investigacions centrades en els habitants de la Val d'Aran ens ofereixen detalls de l'arribada dels refugiats, els llocs d'acollida i el paper d'alguns dels veïns, funcionaris i militars que en aquesta època vivien a la zona. Cal destacar que aquest tipus d'informacions difícilment es poden obtenir mitjançant la recerca documental, ja que la majoria d'elles no es registraven en els documents escrits en aquesta època. És en aquest fet on rau la importància de la recollida i sistematització de la memòria oral dels protagonistes.

S'han fet un total de 38 entrevistes als pobles de Les, Bossòst i Vielha, de les quals 18 ofereixen testimonis directes del pas de jueus per la Val d'Aran. Els entrevistats majoritàriament són homes i dones nascuts abans de 1933, encara que també s'ha registrat algun testimoni més jove però que oferia informació directa de familiars i era interessant per als objectius d'aquesta recerca. S'ha triat aquesta edat per considerar que és la mínima per tenir records clars dels fets esdevenuts entre 1939 i 1945.

Metodològicament, s'ha optat per entrevistes en profunditat semiestructurades, algunes dividides en diverses sessions, totes elles gravades en suport vídeo HD. Tècnicament, totes les entrevistes han estat enregistrades en la llengua materna dels protagonistes, majoritàriament l'aranès. L'objectiu de les aportacions de totes elles és el d'explicar la història (les altres històries) «des de baix» i recrear una nova història no teleològica. En aquest sentit, cal destacar la importància de la fenomenologia existencialista per a la interpretació de les històries de vida i posar de manifest, més enllà d'allò narrat, com els testimonis enfoquen l'època històrica que els ha tocat viure.

Entre els testimonis locals entrevistats trobem passadors, policies, propietaris de cases on eren acollits els refugiats que arribaven als pobles, pastors que els refugiaven en les seves bordes de muntanya i simples espectadors de tot el que allà va succeir durant aquests anys foscos.

3. El pas d'evadits jueus per la Val d'Aran

Les darreres recerques de l'historiador Josep Calvet (2010) fixen el nombre de jueus que van creuar la frontera franco-espanyola entre 1939 i 1945 entre 15.000 i 20.000; centenars d'ells ho van fer per la Val d'Aran. Durant els primers anys del conflicte, les famílies que arribaven a la frontera amb tota la documentació necessària (passaport, visat de sortida de França, visat d'entrada a Espanya i bitllets de vaixell per abandonar el país) entraven sense problema i continuaven el seu camí cap a l'estranger. A mitjan 1940, però, les condicions per obtenir els visats d'entrada s'endureixen i comencen les primeres deportacions cap a França, on el destí més probable eren els camps de concentració i extermini. Durant aquests primers anys, els testimonis entrevistats narren com els refugiats s'amuntegaven i dormien en les cunetes del Pla d'Arrem, al municipi francès de Fos, a l'espera de poder entrar a Espanya pel pas fronterer de Pont de Rei. En aquest mateix punt, algun any més tard, els testimonis entrevistats expliquen com alguns dels deportats saltaven des dels camions al riu Garona en veure els soldats alemanys que els esperaven i comprovar que el seu destí era el retorn a la França ocupada pels nazis. Aquestes expulsions, que es van donar entre 1940 i 1942, posen en evidència la visió de terra d'acollida atribuïda a Espanya.

1. Josep Calvet, *Las montañas de la libertad*, Madrid, Alianza Editorial, 2010.

Tot i això, cal reconèixer que la política d'expulsió era aplicada aleatòriament. En el cas de la duana de Les, era habitual retenir els jueus que arribaven mentre es consultava al governador civil de Lleida el procediment a seguir. Entretant, els refugiats eren acollits al poble, alguns durant setmanes. Es recorda especialment l'arribada en 1940 d'un grup d'una seixantena de ciutadans d'origen polonès, no tots ells jueus, que va estar-se al poble més de tres setmanes. Un dels principals punts d'acollida de refugiats en aquests primers anys era l'Hotel Franco-Espanyol de Les, situat a cinc quilòmetres de la frontera amb França, però davant l'arribada d'expedicions nombroses s'ha constatat que grups d'evadits, majoritàriament famílies, van estar allotjats en més de la meitat de les cases particulars d'aquest poble. Les famílies d'acollida cedien habitacions, prestaven estables i compartien cuina i menjar amb els nouvinguts. Aquest intercanvi cultural i de coneixements amb la població local ha quedat en la memòria individual i col·lectiva dels entrevistats.

L'enduriment de les condicions d'accés va fer que els punts d'entrada es trasllessin a les muntanyes i es van anar organitzant les xarxes d'evasió clandestines que ajudaven els jueus a creuar els Pirineus, sovint en condicions extremes de neu, fred i llargues caminades per l'alta muntanya. Els principals punts de sortida eren els municipis d'Aspet, Sentein, Melles i Luchon, des d'on operaven xarxes organitzades exclusivament per ajudar els refugiats jueus, com la Varian Fry o l'Armée Juive, però també altres xarxes organitzades i finançades pels aliats (britànics, belgues, holandesos o nord-americans). Alguns dels passadors que operaven en aquestes xarxes eren espanyols, exiliats residents al sud de França, però també alguns pastors dels pobles fronterers. En el cas de Bossòst, per exemple, exiliats republicans originaris del poble però residents a Luchon conduïen els evadits fins al cap de les serres i allà els familiars i amics de Bossòst, pastors de muntanya, els acollien a les seves bordes i els baixaven al poble clandestinament. Aquests últims, però, rarament formaven part de xarxes d'evasió organitzades, i l'ajuda simplement s'emmarca en les relacions de fraternitat que s'establien entre els pastors d'un i altre costat de la frontera. Al poble de Les, per exemple, s'han localitzat quatre passadors que hi vivien, mentre que a Bossòst són coneguts fins a cinc veïns que feien habitualment aquesta tasca.

També hi ha constància de la col·laboració i protecció exercida per funcionaris de duanes i policies, ja sigui per evitar les expulsions a França o per ocultar i facilitar el desplaçament a Barcelona. Aquest últim cas és el narrat pels testimonis que coneixien l'administrador de la duana de Les i alguns dels policies i guàrdies civils que hi eren destinats en aquella època.

Els punts d'entrada clandestins més habituals a la Val d'Aran eren els ports d'Horqueta, Potèrla i Trentanada, a Canejan i Vall de Toran; els passos de Tres Corets i Serralonga cap a

Les; Estiuèra, Arrauèra i Còth de Baretja cap a Bossòst; Campsaure i Montjòia, amb arribada a la vall de l'Artiga de Lin, i Montgarri. Per a aquells que eren detinguts i deportats, el lloc de sortida habitual era el pas fronterer de Pont de Rei, ja que la duana es trobava a pocs quilòmetres, a Les, però també, en menor mesura, el port del Portilhon, des d'on s'accedia per carretera a Luchon i on també hi havia una caserna de la policia de frontera.

La major part dels evadits eren detinguts per les forces de la guàrdia civil, que patrullava les muntanyes, i de la policia de frontera, que vigilava els principals passos. En un primer moment eren portats al punt duaner de Les, per ser transferits poc després a la presó del partit judicial de Vielha, des d'on s'organitzava la conducció a la presó provincial de Lleida. Des d'allà, els barons en edat militar eren transferits al camp de concentració de Miranda de Ebro, a Burgos, ja que se'ls considerava presoners de guerra. Les dones i els nens, però, esperaven a Barcelona o a Madrid abans d'emprendre un últim viatge cap a Amèrica, el nord d'Àfrica o Palestina.

Les dures condicions hivernals i el tancament dels ports de muntanya a l'hivern, que deixaven pràcticament incomunicada la Val d'Aran cap al sud, feien que molts detinguts es veiessin obligats a fer estades llargues. És aleshores quan, per manca d'espai a la presó, eren allotjats als principals hotels de Vielha (Internacional, Verdad, Turrull, Serrano), però també en habitatges particulars, especialment al poble de Les, on només hi havia un hotel d'acollida, el Franco-Espanyol. Tot sovint els detinguts feien escala a Sort de camí a Lleida, escortats per la guàrdia civil; per això molts del que van passar per la presó, i trobem a les llistes existents, van creuar clandestinament la frontera per la Val d'Aran.

Pel que fa a les despeses d'estada i manutenció, no es pot generalitzar. En alguns casos eren els mateixos refugiats els que pagaven les factures amb els diners i joies que havien amagat durant la fugida, però en molts altres casos van intervenir organitzacions internacionals amb tasques d'acollida i protecció dels refugiats, com l'American Joint Distribution Committee, dirigit a Barcelona per Samuel Sequerra, els consols dels països aliats (Gran Bretanya, Estats Units, Bèlgica, Holanda, Polònia, etc.) o la Creu Roja Internacional. En aquest sentit, alguns testimonis entrevistats recorden grups de refugiats que van ser acollits i finançats per la Creu Roja Polonesa a Les o que es van allotjar en hotels de Vielha sota la tutela de les corones belga o holandesa.

4. Llocs, persones, memòria

La recerca sobre la memòria oral del pas d'evadits jueus per la Val d'Aran entre 1939 i 1945 ens permet explicar la història des d'un altre punt de vista, en donar a conèixer les

«altres històries», aquelles que expliquen els mateixos protagonistes i espectadors, i que difícilment trobem a les fonts documentals recopilades en els arxius històrics. És important remarcar la complementarietat entre la recerca documental històrica i la basada en la memòria oral dels protagonistes i veure que, per explicar la història integralment, és tan necessària l'una com l'altra. I és que la memòria oral ens ajuda a entendre documents i ens obre noves pistes de recerca que permeten assolir el detall dels fets viscuts i comprendre la forma com aquests són recordats.

Més enllà de xifres i llocs hi ha noms i cognoms i adreces. Compilar la memòria oral d'aquells que ho van viure en primera persona possibilita aquest exercici d'humanització de les víctimes de la barbàrie nazi i de tots aquells que miraven d'escapar de la persecució perpetrada pel nacionalsocialisme alemany durant la Segona Guerra Mundial.

La suma dels relats dels diferents informants entrevistats i la valorització de la memòria oral ens ha permès conèixer els fets històrics ocorreguts i les circumstàncies que van motivar les accions altruistes dels veïns i veïnes de la Val d'Aran, identificar els protagonistes de les microhistòries i entendre les relacions i l'intercanvi de coneixements que es van produir entre els evadits i la població local. Es tracta d'un exercici de recuperació de la memòria històrica local i col·lectiva, però també és un acte d'homenatge a tots aquells que de forma altruista van ajudar a creuar i escapar, acollir en les seves cases i compartir menjar amb els centenars de jueus que creuaven per la Val d'Aran. Finalment, per a un territori com aquest pot esdevenir també un projecte cultural, on la recuperació de la memòria oral ens ajudi a entendre i recordar el passat per aprendre'n tot mirant el futur.

Queda molt per fer encara en aquesta recerca i en aquest projecte cultural: no s'han estudiat els punts de sortida de les rutes que portaven a la Val d'Aran des de França, cal visitar encara molts dels arxius existents per tal d'identificar els que van creuar i, finalment, fer el necessari retorn a la població local amb la creació d'un espai d'interpretació i divulgació d'aquesta història, la seva, la de tots nosaltres.

DALIA LEVINSOHN

LOS HIJOS DEL SILENCIO

Dalia Levinsohn

Testimonio del
proyecto

Soy hebrea, israelita judía e israelí. Estas cuatro palabras me definen y me dirijo a ustedes como hija de superviviente del Holocausto. Empecé a indagar en 2009 y pude reconstruir la historia de mi padre en 2012, fecha en que visité Bucarest, donde vivió mi padre durante la guerra y antes de emigrar de forma clandestina a Palestina. Mi padre falleció hace 32 años en Barcelona.

Pertenezco a la conocida como «la segunda generación» o «los hijos del silencio». Nuestros padres no contaron nada, se escaqueaban cuando les preguntabas directamente algo sobre la guerra: dónde había estado, qué había hecho, qué sucedió. Nada: las respuestas eran «no me acuerdo», «hace mucho tiempo», «qué más da», alguna concesión como «trabajo forzado». Eso es todo.

Debo agradecer a todos los integrantes de este proyecto el haber dado voz a los judíos por su vocación de difusión y su vocación pedagógica.

El premio Nobel de la Paz Elie Wiesel, superviviente de Auschwitz, nos recuerda que no todas las víctimas eran judías, pero que todos los judíos fueron víctimas.

La historia se escribe sobre un tapete tejido con millones de hilos, y cada hilo es la vida de personajes anónimos en su inmensa mayoría. Estas vidas acreditan y dan fe de los hechos narrados en las enciclopedias de la historia.

Se me propuso rastrear y encontrar a testigos que hubieran pasado por experiencias similares con el objetivo de dar a conocer por qué y cómo eran perseguidos los judíos durante la Segunda Guerra Mundial, para testimoniar sobre las experiencias derivadas del llamado Holocausto.

Accedí porque algunos de los judíos que escaparon lo hicieron cruzando los Pirineos, con el objetivo de escapar de la Europa ocupada, llegar a Barcelona y seguir su camino adonde las circunstancias les permitieran.

Muchos de ellos lo lograron y recalaron en Barcelona y se unieron a la única comunidad judía existente, la Comunidad Israelita de Barcelona, a la cual mis padres también se unieron en 1958. Todos ellos forman parte de la historia de Barcelona. Cada testimonio es una historia personal y familiar, donde hay dolor por la pérdida de seres queridos que desaparecieron, tragados por el mal.

Pero no todos los hijos de los supervivientes pueden, quieren o se ven con el ánimo de hablar. El silencio ha conformado nuestras vidas, nuestros padres nos han transmitido su miedo a la policía o a la autoridad, su miedo a la posible denuncia, su sensación de que somos y seremos extranjeros, judíos, perseguidos; mejor no hablar, mejor no decir que somos judíos, pasar desapercibido. Todo está bien si nos dejan vivir tranquilos.

Mi padre me dijo, al acompañarme al colegio en 1958: «Tú di que eres rumana». A mí, que había nacido en Israel y cuyo idioma materno era el hebreo. Claro, no me explicó el porqué.

Debo agradecer a los organizadores del proyecto «Perseguits i salvats» la oportunidad de participar:

- en el Seminario de Sort, recorriendo los caminos que llevaron a la libertad a los huidos;
- en el Seminario del Memorial de la Shoah (París), que nos permitió conocer la forma y el alcance de lo que significa transmitir y enseñar la Shoah hoy en día en las escuelas públicas francesas; explicar no solo lo que pasó y quién participó en las detenciones de los judíos, sino también cómo debe explicarse el régimen nazi y sus terribles consecuencias.

La visita a Berlín me provocó una sacudida emocional en la que se mezclaron la congoja, la angustia y el dolor, que a día de hoy todavía me sacude.

Pisar el centro neurálgico del mal es una experiencia muy dura para un judío.

- El mal era el campo de concentración de Sachsenhausen,
- la topografía del terror, donde con toda claridad

puede verse a los perpetradores del mal, sus víctimas y los testigos;

- y las calles de Berlín, donde existen recordatorios de lo que allí pasó, de la legislación antisemita promulgada por el gobierno del III Reich a partir de 1933: leyes, decretos, resoluciones, ordenanzas antisemitas que van desde la pureza de la sangre a la prohibición de tener animales domésticos o la obligación de entregar la cubertería; un reguero de humillaciones, indignidades y extorsiones. Legislación que también se aplicó a los territorios aliados al eje nazi.

Vuelvo a mencionar al premio Nobel de la Paz Elie Wiesel: Cuando se camina entre las imágenes y los sonidos del pasado, se escucha la voz de las víctimas.

Ver y oír nos convierte en mensajeros de las víctimas.

Y el mensaje es recordar.

La televisión nos mostró los horrores de los campos de concentración, los campos de exterminio. Una y otra vez nos enseñan las mismas imágenes, nos repiten machaconamente las mismas palabras (horror nazi, barbarie nazi, asesinatos de ancianos, hombres, mujeres y niños, hornos crematorios, campos de concentración). Auschwitz, esta palabra tan difícil de pronunciar, y más de escribir, parece ser el centro del Holocausto.

Seis millones, seis millones, esta es la cifra que se repite como una lamentable cantinela. No entran en esta macabra cifra los supervivientes tras el fin de la guerra, en 1945, ni los que se suicidaron por no poder seguir adelante con sus vidas destrozadas.

¿Por qué no explicaron nuestros padres, los supervivientes de situaciones extremadamente dramáticas, su experiencia? No la explicaron porque su dignidad como persona fue pisoteada hasta límites insospechados; se avergonzaban de haber soportado y padecido humillaciones, vejaciones, palizas, extorsiones, sin decir palabra.

Permítanme que acabe esta mi intervención con dos apartados más:

Testimonio de un superviviente de un campo de exterminio:

Pero ¿qué más podía haber de peor que el hambre, las palizas, las enfermedades, las marchas de la muerte? ¡Lo peor fue la humillación! La degradación a la que nos llevaron. Fuimos tratados como cucarachas, parásitos, liendres, ratas, insectos a los que se puede machacar, aplastar con el pie, aniquilar. Esto fue lo peor.

Y cuando los jóvenes vuelven a preguntarme a mí, que pasé por todo esto, «¿qué aprendió de esta experiencia? ¿Qué le

gustaría decir a la gente que le escucha?», de entre todas las palabras y las lecciones yo escogería esta: empatía y compasión.

Para acabar mi intervención en este acto querría dedicar unas palabras a Feiwei Schulman, nacido en Zckole, Polonia, en 1916, casado en Tánger en 19... y a quien mi familia conoció aquí, en Barcelona, a principios de los sesenta.

Hace solamente unos diez días tuve ocasión de volver a ver a su hija, doce años más joven que yo. Al explicarle el contenido del proyecto que nos reúne hoy aquí, me desveló algo: su padre llevaba tatuado un número en el antebrazo; jamás llevó camisa de manga corta fuera de casa, y cuando ella le preguntaba por este tatuaje él le respondía «ahora no, *mamele* ('mi nenita', en yiddish), cuando seas mayor».

Feiwei Schulman falleció en noviembre de 1973. Se fue y sus hijas solo supieron que escapó de Auschwitz. Ni cómo, ni cuándo, ni por dónde, ni cómo le atraparon, cómo llegó a Tánger, quién le ayudó llegar a España, a atravesar quizás los Pirineos... Se llevó su dolor y sufrimientos con él. No quiso que sus hijas sufrieran su persecución, sus humillaciones, y acaso su historia era tan fácil de creer... Había que vivir.

DORY SONTHEIMER Y LAS SIETE CAJAS

Dory Sontheimer
Heilbruner

Testimonio del
proyecto

Presentación

Me llamo Dory Sontheimer. Nací en Barcelona cuando ya había terminado la Segunda Guerra Mundial. Estudié en las monjas católicas alemanas y en la Universidad de Barcelona. Soy farmacéutica.

Mis padres eran alemanes, en casa se hablaba indistintamente alemán y castellano.

A los 18 años, mis padres me dijeron con un gran sigilo que nuestras raíces eran judías. No entendí en ese momento el porqué de la precaución. Ahora sí. Sólo recuerdo que pensé: «Menos mal que no éramos nazis».

Cuando preguntaba por la familia, la respuesta era: «Murieron en la guerra. De la familia sólo quedamos nosotros», y se cambiaba de conversación.

2. El encuentro de las siete cajas

Al desmontar el piso de mi madre tras su muerte, aparecieron en mi habitación de soltera siete cajas con toda la documentación de la familia. Mi padre, un hombre metódico, había archivado las cartas que recibía y las copias de su respuesta. Así pude seguir toda la historia.

El encuentro de estas cajas para mí fue un antes y un después.

Cuando me estalló en las manos, me costó entender. Tuve muchas dudas. ¿Las dejo escondidas y me olvido? Pensé que mis padres las tenían guardadas por alguna razón; las hubieran podido triturar. Son documentos históricos. Si hay alguien que todavía duda o dice que el Holocausto es una farsa, con esta documentación tendrán que callar.

Me propuse escribir un libro, Las siete cajas, que se ha publicado en mayo de 2014¹ y que ha supuesto horas de lectura, de investigación, de sorpresa y de emociones.

Pero lo que más me ha costado ha sido romper el silencio. Un silencio que parecía querer mantener algún hecho diferencial que no existe. El silencio puede ser un escudo o un castigo.

Mi familia²

Os presento a los protagonistas del relato que voy a contar.

Mis abuelos paternos: Max, de Núremberg, y Rosa, nacida en Praga.

Mis abuelos maternos: Eduard, de Sulzburg (Baden) y Lina, de Freiburg (Selva Negra).

Mis padres: Kurt, de Núremberg, y Rosl, de Freiburg. La hermana de Kurt: Dorel, de Núremberg.

El hermano de Rosl: Julius, de Freiburg.

Por parte de mi padre existía un fuerte vínculo con la ciudad de Barcelona. Mi abuelo, Max, era propietario de una fábrica de porcelanas, Lehmann, en Núremberg. Entre los artículos que fabricaban estaban las caras de porcelana de las muñecas.

Decidieron montar una filial en España, que obligó a Max a viajar frecuentemente a Barcelona. Lehmann exportaba a diferentes países de habla hispana y portuguesa. En 1926 a mi abuelo le nombraron cónsul alemán en Cuba.

Con la llegada de Hitler al poder, en 1933, mis abuelos empezaron a sufrir la discriminación en su ciudad, Núremberg, centro político del nacionalsocialismo. Por aquel entonces, Kurt y Dorel, sus hijos, ya estaban a salvo en Barcelona. Kurt se ocupaba de la filial de Lehmann en España, y Dorel había encontrado trabajo. Kurt adquiere la nacionalidad española.

Mi madre, por su parte, con 21 años decide venir a España al quedarse sin trabajo por «cuestiones raciales». Kurt y Rosl se enamoraron y comenzaron su proyecto de pareja en una España republicana, convulsa pero laica. En 1935, con las Leyes de Núremberg, empezaron las repercusiones directas del nazismo para mi familia paterna. A mi abuelo cónsul le obligaron a presentar la dimisión con fecha 31 de diciembre de 1935.

Carta de dimisión

Encontré el documento de la carta de dimisión. Es impresionante ver cómo el nacionalsocialismo preparaba legalmente cada paso que hacía.

Mientras, en España, la situación política,

1. El libro, con el título "Las Siete Cajas" ha sido editado por la editorial barcelonesa CIRCE Ediciones S.L.U.

2. En el capítulo Protagonistas del libro "Las siete cajas" están las biografías de estos familiares de Dory Sontheimer y otros más (páginas 241 a la 297).

económica y civil era complicada. Los militares se levantaron en julio, con Franco a la cabeza, y estalló la Guerra Civil. Viendo esto, en noviembre de 1936, Dorl, mi tía, decidió irse a Palestina, donde ya estaba la hermana de su padre, viuda, que la acogió en su casa con los brazos abiertos.

Mis padres se casaron en Barcelona el 31 de diciembre de 1936. Solos, sin ningún familiar. Imagino la alegría y tristeza de aquel enlace. Mi madre, al casarse, adquirió inmediatamente la nacionalidad española.

En febrero de 1938 sale un decreto obligando a la «arianización» de las empresas judías, que obligaba a traspasar la empresa a manos arias o cerrarla antes del 1 de enero de 1939. Encontré la escritura de venta de la empresa de Lehmann, por un precio ridículo.

Los pasaportes

Entre los documentos que encontré había los pasaportes de mis abuelos. Según el nuevo decreto de 1938, los judíos debían añadirse Israel o Sara al primer nombre.

Cuando vi el nombre de Max Israel pensé: «Mira, no sabía que el abuelo se llamaba también Israel». Al encontrar el pasaporte antiguo indagué en la historia para comprender.

En el primer pasaporte, mi abuelo es Herr ('señor') Max. En el segundo deja de ser señor... y se convierte en Max Israel, con una J en la parte superior, para no tener equívoco. Con el pasaporte de la abuela pasa lo mismo.

La noche de los cristales rotos

La noche del 10 al 11 de noviembre de 1938, la noche de los cristales rotos, las hordas nazis entraron a las 4 de la madrugada en casa de mis abuelos en Núremberg, destruyendo todo lo que encontraban. Encontré la reclamación que hizo mi abuelo, recién terminada la guerra.

Mi abuela sufrió un ataque al corazón, y les fue muy difícil recuperarse de esa noche. ¿Qué sensación debes tener?, ¿Humillación?, ¿Miedo?

En una carta posterior, mi abuelo escribió a mi padre diciéndole: «Esto es el principio de no sabemos qué final». El gobierno alemán culpó a la comunidad judía y les incautó el 25% de su patrimonio para reparar los desperfectos.

El 1 de abril de 1939 acaba la Guerra Civil Española. Mis padres se encuentran en un país fascista donde estado y religión son una sola cosa. En agosto deciden convertirse al catolicismo. Es difícil pensar en sus sentimientos: seguridad por un lado, renuncia por otro. La Gestapo operaba en Barcelona.

En 1939 la filial de Lehmann de Barcelona pasó a manos nacionales. La fábrica que producía caras de porcelana para muñecas pasó a fabricar cubiertos para el ejército. Este traspaso es un interrogante. Mi padre tuvo que renunciar a su trabajo y buscar otras alternativas.

En Alemania, mi familia materna consiguió enviar a Julius, el hermano de mi madre, a EE.UU.

Toda una vida en una maleta

En las ciudades agrupaban a los judíos por barrios. En Núremberg a mis abuelos paternos los sacaron de su casa. Tengo la copia de la carta que mi abuelo tuvo que dar a las SS con el contenido de lo que le permitían llevarse. Toda una vida en una maleta que estaba tan llena de dolor y de humillación que casi no tenía espacio.

En 1940, mientras los planes militares de Hitler continúan avanzando, mis abuelos paternos, Max y Rosa, obtienen por fin el visado para entrar en Cuba y los pasaportes, degradantes pero válidos, y billetes para salir de Alemania, mientras que mi padre conseguía el visado de tránsito y los billetes del buque Marqués de Comillas, que salía desde el puerto de Bilbao.

Telegrama de Tel-Aviv

La alegría duró poco: El 9 de septiembre Dorel y su tía Ella mueren en un bombardeo de Mussolini en Tel-Aviv. Este es el telegrama que recibió mi padre donde le daban la noticia.

Cuando mis abuelos llegaron a Barcelona mi padre tuvo que comunicarles la noticia de la muerte de su hija y de su hermana. Unos días más tarde, otra mala noticia: la deportación de toda la comunidad judía de la Selva Negra, donde se encontraba todavía mi familia materna. 9.000 personas fueron deportadas a la Francia de Vichy; les dieron unas cuatro horas de tiempo para abandonar sus casas y hacerse una maleta de 50 kg.

«Freiburg».

Encontré una carpeta en la que ponía: «Freiburg». Esta carpeta es la que me ha dado fuerza para explicar la historia. Yo no sabía ni cómo se llamaban mis abuelos maternos.

Nunca se había hablado en casa de ellos. Nunca. Del 23 de octubre de 1940 hasta agosto de 1942 fueron trasladados a los campos de Gurs, Récébédou y Marsella. Un infierno.

Durante dos años, mis padres lucharon por traerlos a Barcelona. El franquismo lo impidió. No los dejaron pasar la frontera. Lo primero que encontré en la carpeta fue el telegrama de llegada a Gurs.

Telegrama desde Gurs

Pedían que les enviaran ropa caliente, calcetines de lana y víveres. En la carpeta de Freiburg hay unas 300 cartas. He conocido a mis abuelos a través de ellas. Desde Francia, les quedaba sólo una libertad: escribir. Sufrieron por el hambre, el frío y por una falta total de condiciones higiénicas, pero lo peor fue la falta total de dignidad.

Un nuevo decreto retira la nacionalidad alemana a los judíos y los convierte en Apátridas.

Desde Marsella, mis abuelos maternos continuaban el intenso e infructuoso trámite de conseguir el visado para entrar a España. El cónsul de Marsella, Vicente Vía Ventalló, denegaba reiteradamente la entrada de mis abuelos en España.

El Cónsul Vicente Vía Ventalló

Con esta realidad, mis padres se fueron durante el verano de 1941 a la Vall d'Aran a contactar con diferentes personas y pasadores de montaña con el fin de pasar a mis abuelos a través de los Pirineos. Otro de los puntos desde donde intentaron pasarlos fue en la Cerdanya, a través de Osseja. Están los nombres, los contactos, las personas... Y otro de los puntos fue San Sebastián, supongo que para pasarlos a través de Hendaya. No pudo ser.

No hubo suerte, no se encontró la persona adecuada, no se pagó lo suficiente... No lo sé. Lo cierto fue que no lo consiguieron.

En 1941, al entrar en guerra Estados Unidos, Julius, el hermano de mi madre, se apunta como radiotelefonista en el ejército y se presenta como voluntario. Se había estado preparando concienzudamente durante dos años, estudiando radiotelefonía y morse.

En 1942, una vez los nazis han diseñado la Solución Final, entre los presos empiezan los rumores. Mi abuela dice en una carta: «A los que se llevan al Este no vuelven. Desaparecen».

Carta del 30 de agosto

El 30 de agosto de 1942 llega la última carta de los abuelos maternos. Comunican que están en las listas de transporte. La carta es dramática. Se despiden de mis padres, agradeciéndoles lo que habían hecho por ellos, y sintiendo la pena de no haber podido conocer en persona a su yerno. Piden que no se preocupen más de ellos, y les dicen que con la ayuda de Dios, algún día se volverían a ver.

Se los llevaron a Auschwitz.

¿Qué sensación les debía haber quedado a mis padres? Una lucha de dos años, insistente, y ver que no puedes rescatar a tus padres de la muerte. Entiendo que mi madre no pudiera hablar nunca más de esto. La única solución era mirar hacia delante.

A partir de septiembre de 1942 empieza la búsqueda a través de la Cruz Roja. Fue infructuosa. En 1960, el gobierno alemán confirmó la muerte de Eduard y Lina en Auschwitz.

La familia de Praga

La historia de la familia de Praga es también dramática. El correo iba y venía, hasta que una de las cartas de mi padre dirigida a su tío en Praga fue devuelta.

Veinte miembros de la familia fueron enviados a Terezin, una ciudad a 40 km de Praga convertida en gueto.

En junio de 1944, Julius forma parte del desembarco de Normandía. Su misión era la de retransmitir todo lo que observaba mientras se iban adentrando primero en Francia y luego en terreno alemán. En el campo de exterminio de Buchenwald chocó con la realidad. A partir de ese momento, Julius escribió a mi madre que no quería hablar ni escribir más en alemán.

Empiezan entonces las deportaciones desde Terezin. De

los veinte deportados de la familia de Praga quedaron con vida cuatro personas.

Por fin, en mayo de 1945 se termina la Segunda Guerra Mundial.

El fin de la Segunda Guerra Mundial

Un año después del fin de la Segunda Guerra Mundial, mi abuela conoce en Cuba la muerte de sus hermanas en los campos de exterminio y muere de un ataque al corazón. Espero poder ir a visitar su tumba.

Mi abuelo, mi ídolo, vino a vivir con nosotros.

En 1951 devuelven la nacionalidad a los judíos alemanes. Muchos de ellos ya no la querían.

Cuando terminó la guerra, el gobierno alemán, a través de oficinas jurídicas estatales, atendía la reclamación para la restitución de lo usurpado a las víctimas, incluida la nacionalidad. Cientos y cientos de papeles. Hay una caja llena de Wiedergutmachung y de Wiedereinbürgerungsurkunde. Lo más importante no podía restituirse: las vidas humanas, la humillación, le vejación y el sufrimiento. Ha habido un esfuerzo ingente por parte del gobierno alemán en erigir monumentos, museos, imágenes, recordatorios, lo que me parece admirable.

Pero en la caja que está llena de papeles, papeles, Wiedergutmachungs, números, números, números... he buscado un papel por todas partes que no he encontrado. Un solo papel, con una sola palabra. PERDÓN. No lo he encontrado.

Creo que los descendientes tenemos que expresar lo que sentimos. Y esto es lo que siento. Una pregunta revolotea constantemente en mi cabeza. ¿La sociedad civil que fue espectadora activa o pasiva durante aquellos años, realmente sintió un arrepentimiento o buscó justificaciones?

Margaret

Pocos meses después de terminar la Segunda Guerra Mundial, en mayo de 1945, Margaret, prima hermana de mi padre, de la familia de Praga, envió esta carta. Acababa de ser liberada del campo de Terezin. Es un canto a la esperanza. Me gustaría leerla.

«Mayo de 1945.

»Esta es mi primera carta donde puedo expresar mis pensamientos sin la amenaza de los ojos de los censores. No sé por dónde empezar para describir cada una de las cosas que hemos pasado durante los últimos años. Cada carta, cada paquete que recibíamos de vosotros era un soplo de calor dentro del entorno en el que estábamos viviendo. Te estoy escribiendo con la sensación de que no nos será posible construir un puente entre lo que aquí hemos vivido y el exterior y donde, afortunadamente, nunca tendremos capacidad para comprender el horror, el miedo y el hundimiento personal que hemos experimentado durante los últimos años.

»Tenemos la enorme esperanza de encontrar a alguno de nuestros familiares. Nosotros estamos vivos de milagro. Fuimos incluidos en las listas de transporte tres veces y

Michael incluso una cuarta vez. No puedes imaginarte el contraste entre la vida y la muerte. Tenemos un buen aspecto a pesar de nuestra deficiente nutrición. Para poder

hacerte una idea hemos comido, nosotros tres, tres huevos durante los dos años y medio pasados, los cuales los conseguimos secretamente. Cada uno de ellos nos costó 170 coronas. Mi hija trabajaba en la lavandería y Michael como chico de transporte, sustituyendo a un caballo. A veces, Michael podía ir con un amigo, con un cuaderno de notas escondido bajo su camisa, para recibir lecciones, pero todo fue interrumpido debido a la cantidad de obstáculos que nos ponían y a la falta de tiempo. Nos hacían trabajar muy duro durante diez horas al día.

»No sabemos cuál será nuestro futuro. Ninguno de nuestros amigos está con vida. No sabemos a dónde ir. No sabemos NADA.

»Pero en algún lugar del mundo volverá a salir el sol, podremos ver montañas, océanos, libros, sonrisas, apartamentos limpios, y quizás alguna esperanza de comenzar con una nueva vida.

»MARGARET»

Margaret y sus dos hijos, Marietta y Michael, fueron a vivir primero a Cuba, desde 1948 hasta 1950. Cuando consiguieron el visado para ir a Canadá, se fueron a Boston, donde Michael, al que espero conocer en breve, vive con sus 83 años en plenas condiciones mentales.

La placa metálica

Cuando decidí conocer la verdad, la primera visita fue a Freiburg para encontrar la casa de mis abuelos maternos. Está cerca de la Universidad. En la calle tropecé con unas placas metálicas que pensaba que eran de la compañía eléctrica. Me acerqué y vi la placa. En ese momento, todo lo que me parecía irreal tomó la dimensión de una terrible realidad.

Luego siguió Núremberg. Encontré la casa de mi padre. Cerca del estadio Zepelín, que todavía sigue en pie.

Mi primo de Montreal

Seguía Israel, Argentina, Praga. Aquí me pusieron en contacto con la familia de Viena. Londres, Montreal, Boston, y de repente unos nombres inertes en un papel tomaron vida. Me está costando gestionar las emociones. Hace pocos meses vino a visitarme mi primo de Montreal.

No conocí de su existencia hasta mayo del 2013 y ahora nos une algo muy especial. Cuando le pedí que me escribiera unas líneas para incorporar en mi libro, me escribió una carta, de la cual extraigo un párrafo para cerrar la charla.

«Sentado en el avión que me llevaba a Barcelona me preguntaba si un primo segundo de Europa tendría algo en común con un pariente lejano de Canadá. ¿Vamos a tener algo en común? ¿O tendremos una conversación de dos horas, que termina con un apretón de manos y una promesa —“vamos a asegurarnos de que nos mantenemos en contacto”— que los dos sabemos que será difícil de mantener?»

La introducción fue la historia familiar. Pero el cariño, la calidez, la generosidad, la curiosidad intelectual, la comprensión cultural, la visión del mundo tan similar fue nuestro premio.

Hablamos y hablamos. Compartimos emociones, compartimos comida. La breve visita terminó con un abrazo, no con un apretón de manos.

Estamos reconstruyendo la historia de nuestra familia después de casi setenta años³

3. La historia de Dory ha despertado el interés de los medios de comunicación que han publicado reportajes contando su historia en los cuales se destacan la importancia de recuperar la memoria sobre el Holocausto.

Eduardo MARTÍN DE POZUELO: Memoria del Holocausto. Las siete cajas de Dory Sontheimer, Magazine|La Vanguardia, 21/02/2014.

Silvia MARIMON: Memoria histórica. Asuschwich s'amaga a les golfes, ARA, diumenge 27 d'abril de 2014.

Núria NAVARRO: Las 7 cajas de la Diagonal. Holocausto en el desván, EL Periodico, Domingo, 22 de junio del 2014

«PERSEGUITS I SALVATS» ITINERARIS A L'AULA PER ENDINSAR-NOS EN LA MEMORIA

Gemma Simón

Técnica del
Memorial
Democràtic i
membre del grup
"Holocaust, exili i
deportació".

Transcripció de
Denise Berger

NÚRIA ALBERDI

*Grup de treball Exili,
Deportació i Holocaust*

MARTA SIMÓ

*Grup de treball Exili,
Deportació i Holocaust*

-Per què vols conèixer Miss Jane? -digué Mary-.

-Ensenyo Història -digué-. Estic segur que la Història de la vida em pot ajudar a fer-la entendre millor als meus alumnes.

-Què hi ha que ja no hi sigui als llibres? -digué Mary-.

-En aquells llibres Miss Jane no hi és -vaig dir jo-.

Portelli, A., *Històries orals. Relat, imaginació, diàleg*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Memorial Democràtic, 2009, p. 101.

El projecte «Perseguits i salvats» s'inicia amb el recull d'entrevistes a persones que han estat testimonis de l'Holocaust -i les seves famílies d'origen jueu- com a conseqüència de l'antisemitisme del règim nacionalsocialista, més enllà dels manuals i llibres de text. Així mateix, incideix a recuperar la memòria perduda de la vida jueva a Europa i, concretament, a Catalunya.

Gràcies a investigacions prèvies, aquestes històries orals s'han pogut contextualitzar, i això ha fet prendre consciència de les dimensions d'aquest episodi i, cosa més reveladora, de la implicació del nostre país: entitats i persones, incloent-hi la participació del franquisme. Tot plegat ha permès singularitzar aquest episodi i generar un coneixement en l'anàlisi del qual intervindran diferents disciplines: la història, la geografia, el dret, la filosofia, la sociologia i la psicologia, entre d'altres.

Convé assenyalar la generositat de totes aquestes persones que han estat enregistrades. No ha estat fàcil, en molts casos, prendre aquesta decisió i explicar una història personal que havia estat silenciada per por, per protegir els fills, per molts i variats motius. Resulta molt gràfica, per exemple, l'expressió emprada per Dalia Levinsohn -un d'aquests testimonis-, quan les anomena històries «dels fills del silenci» per referir-se a aquesta -seva- generació de fills i filles de supervivents. Ella explica:

«[...] totes aquestes coses nosaltres no les enteníem gaire bé, tampoc els les preguntàvem i, només amb els anys, el meu germà i jo som els que després hem hagut d'aprendre que som la segona generació dels supervivents de l'Holocaust, els que vam tenir molts silencis, molts equívocs. No, no parlàvem gens clar d'aquestes coses, a casa meva els meus pares parlaven el romanès entre ells, i el meu germà i jo ho enteníem, però quan no volien que entenguéssim el que deien, parlaven en jiddisch, que és l'alemany que parlaven els jueus. Llavors algunes paraules sí que les acabes entenent però, de totes formes, no ho entens tant».

Nelly Curiel, durant l'entrevista, explica sobre el seu pare: «Cal dir abans que el meu pare no explicava res. Els jueus quan van passar l'Holocaust no van explicar res, perquè ho van passar tan malament, van tenir tanta por, terror [...]».

També Clara Schorr hi fa referència: «[...] l'educació d'aquella època era molt diferent de la d'ara, que s'explica als fills. No, no s'explicava res, [els pares] no ens van dir, doncs, "som jueus, no som jueus, no ets catòlica". No, no em van explicar res, o sigui, em van deixar així, com una fulla al vent que, mira, que va aquí, va allà i que aquella fulla cau on cau, no?».

En aquest mateix sentit, Jaime Vandoor expressa al seu llibre *Una vida al caire de l'Holocaust. Diàlegs amb un supervivent*: «Tampoc nosaltres no parlàvem, a casa, de les experiències de la nostra infantesa. El meu pare evitava aquests temes i sempre deia: "Heu d'oblidar el passat". Jo m'he resistit a oblidar i he explicat el que he viscut».

Entrant en l'àmbit educatiu, l'ampli coneixement que aquestes entrevistes ens aporten té a veure amb grans temes, com són la instauració del nazisme a Alemanya, l'Holocaust, el Tercer Reich, la Segona Guerra Mundial i les seves conseqüències, el

franquisme i la democràcia a Espanya i a Catalunya, que es troben en diversos llibres de text d'educació secundària obligatòria.

Seguint el currículum, aquests coneixements connecten amb els continguts de ciències socials, geografia i història següents: els grans conflictes del segle XX, els totalitarismes i el franquisme i la transició (temes que apareixen al currículum escolar, segons el Decret 143/2007, de 26 de juny, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments de l'educació secundària obligatòria, i el Decret 142/2008, de 15 de juliol, pel qual s'estableix l'ordenació d'ensenyaments de batxillerat).

Ara bé, amb «Perseguits i salvats», l'episodi concret del pas de persones jueves evadides pels Pirineus fugint del nacional-socialisme, resulta encara un tema desconegut, com també ho és força la implicació i la col·laboració del franquisme amb el règim nazi. A grans trets, se'n poden extreure alguns dels temes següents per abordar a l'aula:

- Les lleis discriminatòries del nacionalsocialisme.
- La vida als guetos.
- L'Holocaust als països de l'est d'Europa.
- Els camps de concentració i els camps d'extermini nazis.
- Els camps del sud de França durant la Segona Guerra Mundial.
- El franquisme i el nacionalsocialisme, col·laboració i participació.
- La fugida pels Pirineus dels perseguits pel nacionalsocialisme.
- L'ajut als refugiats des de la Vall d'Aran fins a Barcelona.
- Entitats i persones d'ajuda als refugiats a Catalunya.

Més enllà, les entrevistes i la documentació també poden ser treballades des d'altres matèries de l'educació secundària obligatòria, com la llengua i la literatura tant catalana com castellana, l'educació per al desenvolupament personal i la ciutadania, la música, l'educació visual i plàstica, la història i la cultura de les religions. Pel que fa al batxillerat, a part d'història, a les matèries comunes també hi hauria l'àmbit de les llengües i la filosofia i la ciutadania. En les matèries de modalitat i les optatives de batxillerat tenim la psicologia i la sociologia o la història del món contemporani.

A continuació reproduïm alguns textos de les transcripcions per copsar el valor i la riquesa que tenen, com a recurs didàctic, en la diversitat de matèries que s'han especificat al paràgraf anterior.

- Dory Sont ens parla d'un dels documents que va trobar en una de les caixes que els seus pares havien anat guardant calladament. En aquest text se'n parla del nacionalsocialisme i de les lleis discriminatòries, però també de l'odi, la por, la impotència: «[...] tinc una carta que va arribar del meu avi, en què escrivia al meu pare al cap de tres dies de la famosa Nit dels vidres trencats, en la qual deien que, a les quatre del matí, havien entrat al seu domicili les hordes nazis, trencant amb porres

tot el que trobaven al seu pas, tirant la cristalleria, trencant les porcellanes, trencant uns quadres que tenien penjats. Fins i tot en una de les frases expressa el gran dolor que tenia perquè havien trencat el llaüt que tocava la meua àvia, que era una família enormement musical, que celebraven els seus concerts cada setmana; va ser un trauma. Això va ser dit pel meu avi a la carta: "el principi d'una fi que no sabem on arribarà". Després, a partir del 1938 va venir la confiscació de l'empresa, el que en deien els nazis "arianitzar" les empreses alemanyes a mans dels jueus; això va ser un procés duríssim i que van aconseguir al final de l'any 1939, aquella empresa va passar a mans alemanyes que els nazis consideraven àries».

- Amb Avner Nahum descobrim que a Barcelona s'havia instal·lat l'American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT/JDC) -organització nascuda el 1914 per ajudar els jueus del món-, per tal de donar ajut als refugiats que passaven clandestinament pels Pirineus: «I mentrestant hi havia l'organització de les JOINT, que ja va començar a saber que hi havia gent jueva que entrava a Espanya i que estaven desamparats. Els que tenien, diríem, passaport, passaven; ara, els que no tenien passaport (que eren la majoria) anaven al camp de concentració, que era a Miranda de Ebro. I sí, sí, aquesta organització de les JOINT estava ubicada primerament a l'hotel Montecarlo, que era a la Rambla. Després va passar al carrer Bristol, que era a Porta de l'Àngel. De Porta de l'Àngel va passar a Passeig de Gràcia, número 20 i, en acabat, el quart -que no me'n recordava, però ara me'n he recordat- va ser Amigó, carrer Amigó. I allí va morir -no va morir completament, però allí es va acabar, diríem- la JOINT».

- Jean Louis Blanchon, mestre d'escola prop d'Osseja i investigador del pas de persones des de França a Espanya fugint de la guerra, explica sobre aquestes recerques: «Sí, perquè hem parlat molt de jueus, però hi havia de tot, hi havia aviadors americans, anglesos, gent que volia fugir, molts per motius polítics, hi havia moltes persones pertot arreu i la cosa interessant és que la xarxa de la Cerdanya era la més segura de tot el Pirineu».

- Miriam Torres explica que el seu oncle va venir a Barcelona abans del 1933 com a representant de la casa Pelikan. A partir d'aleshores tota la família va anar venint. El tiet estava molt relacionat amb l'organització JOINT, de la qual hem parlat més amunt. Arran de les amenaces rebudes va fugir a França. Malauradament no va trobar la salvació que esperava: «El meu tiet va estar primer en un camp de *rassemblement* a Les Milles, crec que se'n diu; després es va saber que va passar a Gurs, de Gurs a Drancy, i ja no se'n va saber res més; llavors, per mitjà dels seus amics a França de la companyia de teatre, un amic dels meus pares es veu que els anava informant, però a l'any 43 les cartes es van tornar amb el signe "Il est parti"; és tot el que sabem».

Acompanyant les extenses converses, hi trobem la documentació, documents d'arxiu i personals. A part dels que es poden trobar als arxius públics o privats, als quals -sia dit de passada- no sempre ha estat fàcil l'accés, pren més valor, d'aquesta manera, la recuperació dels documents personals, documents que han sobreviscut, desats dalt d'armaris o altells, talment com els records dels testimonis dels «fills del silenci».

El treball pedagògic està orientat cap a aquesta singularitat. Com diu el text redactat per l'editor i que apareix al final del llibre de Jean Echenoz,¹ 14, «Les grans guerres, especialment les llunyanes en el temps, sovint queden reduïdes a xifres. No és senzill imaginar-se i sentir el dolor, la pudor o la por que van patir els soldats enmig d'uns camps que podrien ser els de qualsevol dels nostres pobles. La literatura i l'art ho fan possible». El que ens explica l'editor té a veure amb la Gran Guerra, però és molt interessant l'observació que «les grans guerres, llunyanes en el temps, queden reduïdes a xifres». Per aquest motiu, la proposta didàctica va encaminada a treballar amb històries de vida o relats per recuperar aquesta diversitat de memòries. Es tracta d'una metodologia socio-afectiva per aproximar-se a la realitat de l'altre, a la seva història, a la seva singularitat, al context social i històric del moment que viu, més enllà dels números i les estadístiques que acostumen a mostrar-se als llibres.

Posar-se al lloc de l'altre (desenvolupar empatia: comprendre conductes, pensaments, emocions), conèixer els fets que ens envolten (estudiar la situació actual), analitzar-ne les causes i veure quines n'han estat les conseqüències, consultar la documentació personal i altres fonts primàries per reconstruir cada història, ens ajuda, tot plegat, a comprendre no només aquella realitat en particular, sinó que, a més a més, ajuda l'estudiant a adquirir una metodologia d'investigació pròpia de les especialitats de les àrees socials i a desenvolupar una consciència històrica, ja que les coses no passen a l'atzar, sinó que hi ha una multiplicitat de motius que hi intervenen i cal estudiar-los. En paraules de la catedràtica de didàctica de les ciències socials Gemma Tribó, es tracta de descobrir com funciona l'entorn per entendre com funciona el món,² construir coneixement per després extrapolar-lo.

Amb aquest objectiu es pretén també incidir en el treball de les competències per tractar temes tan actuals com són els prejudicis, els estereotips i el racisme, entre d'altres. Especialment, pel que fa a les competències, les que tenen a veure amb viure i habitar el món, amb el coneixement i la interacció amb el món físic, i amb la competència social i ciutadania. En destaquem:

- La construcció d'una societat democràtica, solidària, tolerant i compromesa.
- La valoració de la diversitat i el reconeixement de la igualtat de drets entre diferents col·lectius.

- L'impuls del diàleg, les habilitats socials i la negociació per arribar a acords com a forma de resoldre els conflictes, tant en l'àmbit individual com en el social.

- El foment de la comprensió de la realitat en què es viu, dels valors en què es basa la societat democràtica i la participació en l'exercici d'una ciutadania en una societat plural.

Clara Schorr, de pares jueus i polonesos, va néixer a Barcelona, però amb el cop d'estat militar i l'inici de la Guerra Civil tota la família va marxar cap a França. L'ocupació nazi va fer que tornessin a Barcelona alguns anys més tard buscant refugi. Aquí, els pares de la Clara la van portar a un col·legi de monges catòliques per evitar qualsevol sospita i per por que algú els delatés (és comuna la pèrdua de la identitat jueva en aquesta generació). El que explica la testimoni dels seus aprenentatges a l'escola resulta un text molt interessant per al treball en les competències que acabem d'explicar.

- «Jo crec que a part de sentir-se o no sentir-se molt catòlica, que això té més o menys importància, el que per a mi va tenir importància és que se m'havia educat en un odi al jueu. Això és el que és terrible, perquè jo podia ser més o menys catòlica i tenir una "ah, sóc jueva, ah bé, no?". Però no, és que et dic que jo anava a l'església a matar jueus amb convenciment, és a dir, jo era ràbia, era odi el que tenia als jueus, perquè m'ho havien imbuït. Llavors, és clar, descobrir un bon dia que tu ets allò que més odies, és un petit cop, eh?, et costa digerir-ho.»

Amb cadascuna d'aquestes entrevistes es pot traçar un recorregut que ens porta a assenyalar uns punts d'interès, per aturar-nos i reflexionar. Aquests detalls poden ser: espais -cases, rutes, amagatalls, fronteres, seus clandestines-, persones -passadors, governadors civils, policies, veïns, refugiats-, emocions -por, impotència, pèrdua d'identitat, dolor-, documents -cartes, passaports, fotografies, objectes-...

Des del grup de treball Exili, Deportació i Holocaust, impulsat pel Memorial Democràtic i el Departament d'Ensenyament, es treballa perquè aquesta memòria no quedi només entre experts i investigadors sinó que arribi a les aules, a la comunitat educativa. Com diu la coordinadora del projecte «Perseguits i salvats» i professora de secundària, Rosa Serra, «cada itinerari és una història per salvar». Aquest coneixement és, doncs, en el seu conjunt, d'una importància cabdal, que cal fer arribar a les generacions futures perquè, seguint Reyes Mate, «fem memòria per recordar que no hi ha vida sense llibertat, ni política sense justícia».

«Ha estat un plaer explicar una mica. Sobretot, m'emociona molt la història de la meva mare, aquesta decisió que va prendre, perquè jo sóc mare també i penso, què hauria fet jo? [...]»

PRESENTACIÓ DE LA RECERCA ICONOGRÀFICA DEL PROJECTE «PERSEGUITS I SALVATS»

BARCELONA 1939-1945

CRÒNICA GRÀFICA DE L'EVOLUCIÓ D'UN RÈGIM

1. Principals arxius consultats

En la primera part d'aquesta comunicació esmentarem els diferents arxius consultats per a l'elaboració dels continguts de difusió del projecte «Perseguits i salvats». Enumerarem les principals fonts de material gràfic de què es disposa sobre el món jueu, els Pirineus i Barcelona durant la Segona Guerra Mundial. La llista no pretén ser un repàs exhaustiu ni detallat d'aquests fons, sinó que està centrada en els més rellevants.

A l'hora d'abordar el tema del pas dels Pirineus de jueus i aliats ens trobem davant unes dificultats i oportunitats similars a les que hi ha a l'hora d'estudiar l'Holocaust.

Per una banda, en sentit general, un dels principals problemes és la dispersió dels fons documentals a causa de la mateixa dinàmica destructora i devastadora de la Shoah.¹ Com comentava la historiadora Sybil Milton, quan es referia a les fotografies dels camps de concentració i extermini, es tracta d'un «corpus important i disseminat».² Un altre dels problemes, més d'abast local, és la manca de documentació gràfica als arxius catalans a causa del poc treball en aquest àmbit. L'Holocaust sempre ha estat considerat una història que no ens pertanyia, i aquest fet fa que ens trobem davant la manca d'arxius privats dipositats en institucions públiques i que siguin consultables pels investigadors.

En el camp dels avantatges, per superar les limitacions esmentades avui tenim en l'ús de la xarxa

un aliat excepcional. En els darrers anys la majoria d'arxius ofereixen eines de recerca on-line i el que abans era un «corpus disseminat» en un cert sentit cada vegada ho és menys. Un altre avantatge és que tot i la dispersió comentada, les organitzacions jueves internacionals i l'estat d'Israel han apostat prioritàriament i de manera clara per conservar aquesta memòria, en saber que aquesta era l'única manera que els fets no caiguessin en l'oblit i que es pogués combatre amb arguments sòlids els que encara avui neguen aquest episodi.

Hem agrupat els arxius on hem pogut trobar documentació gràfica segons el seu àmbit geogràfic:

- Arxius internacionals
- Arxius de l'Estat espanyol
- Arxius catalans
- Arxius privats

En el primer àmbit hi trobem el **Museu de l'Holocaust de Washington** (<http://www.ushmm.org>), una de les principals institucions mundials que recullen la història de l'Holocaust. Funciona com a indret de memòria i centre de documentació i, entre d'altres, gestiona un registre de supervivents. Conserva un impressionant fons fotogràfic i documental, que inclou imatges, mapes i tot tipus de documents. Una de les iniciatives que ha impulsat és l'elaboració de l'Enciclopèdia de l'Holocaust. Pel que fa a Barcelona hi trobem, per exemple, una llista de jueus que van arribar a Palestina l'any 1945 procedents de Barcelona i algunes imatges de refugiats jueus de trànsit cap a Lisboa els anys 1944 i 1945.

Jordi Algué

Documentalista.

1. Bensoussan, G. Història de la Shoah. Barcelona, Anthropol Editorial: 2005, p. 7.

2. Milton considerava que hi havia més d'un milió i mig d'imatges disperses en més de mitja dotzena de països i conservades en més de trenta fons d'arxius —a més, sovint, mal documentades—. Milton, S. «Images of the Holocaust», a Holocaust and Genocide Studies, vol. 1 (193-216), 1986, p. 195.

El centre **Yad Vashem** (<http://www.yadvashem.org>) és la institució oficial de l'estat d'Israel constituïda en memòria de les víctimes de l'Holocaust. La seva feina està centrada en la divulgació i

Joel Sequerra (dreta) amb un conjunt de nens procedents d'Espanya a l'estació de Lisboa, Portugal. Font: Yad Vashem.

l'ensenyança dels fets a les generacions futures i desenvolupa tasques de commemoració per mitjà dels seus arxius, biblioteca, escola i museu. També disposa d'una important base de dades sobre les víctimes i d'un impressionant arxiu fotogràfic. Hi trobem, entre d'altres, una fotografia de Joel Sequerra, que juntament amb el seu germà Samuel era l'encarregat de les xarxes d'evasió a través de Barcelona. Pel que fa a la ciutat, es conserva un conjunt de retrats de supervivents, de l'any 1945, fets a Barcelona abans de marxar a Israel.

La Joint (**American Jewish Joint Distribution Committee**) (<http://www.jdc.org>) és una institució internacional amb seu a Nova York que desenvolupa projectes de cooperació en el món jueu. En la seva pàgina hi trobem una cronologia amb diferents imatges de les accions dutes a terme des dels anys deu del segle XX, tot i que en aquest cas no hi ha documentació referent a l'Estat espanyol.

Centropa (<http://www.centropa.org>) és una institució, amb seu a Viena, que elabora materials pedagògics sobre víctimes i supervivents de l'Holocaust a partir de fonts primàries, fotografies, documents i relats de testimonis. Entre les històries relacionades amb l'Estat espanyol hi trobem el relat de la família Molho, jueus sefardites, que incorpora els documents

Camp de concentració de Miranda de Ebro. Font: CEGESOMA.

de l'obtenció de la nacionalitat espanyola d'alguns dels seus membres en les dècades dels anys vint i trenta.

El Centre de Recerca Històrica i Documental de materials relacionats amb la Guerra i la Societat Contemporània **Cegesoma** (<http://www.cegesoma.be>) conserva, entre d'altres, un impressionant banc d'imatges amb diverses fotografies de Barcelona dels anys trenta, i entre els fons es troben algunes de les poques imatges del camp de Miranda de Ebro que es conserven.

Pel que fa als arxius estatals hem consultat l'**Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación** i l'**Archivo General de la Administración (AGA)**. Ambdós centres depenen del govern d'Espanya. El primer conserva la documentació relacionada amb el cos diplomàtic, i en el nostre cas ens ha subministrat fotografies del diplomàtic Àngel Sanz Briz, que des de Budapest va salvar nombrosos jueus durant la guerra. El segon, amb seu a Alcalá de Henares, conserva un impressionant fons fotogràfic pertanyent al Fons de Mitjans de Comunicació Social de l'Estat.

Pel que fa a l'àmbit català, ja hem comentat la poca documentació existent al respecte. Per al nostre àmbit de recerca, el pas dels Pirineus, hem consultat el fons de l'**Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya**, que custodiat més de 750.000 fotografies, amb un ventall temàtic ampli, i l'**Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà**, on es conserven les poques imatges de l'època de la presó de Sort, centre on eren reclosos els jueus detinguts al Pirineu lleidatà.

Finalment, dins de l'àmbit català, hi trobem també els arxius on hem dut a terme la recerca referent a la Barcelona de 1939-1945:

-**L'Arxiu de l'Institut d'Estudis Fotogràfics**, que conserva el Fons Merletti.

-**L'Arxiu Nacional de Catalunya**, que custodiat el Fons Brangulí.

La presó de Sort, en una foto dels anys 30-40. Font: Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà.

-L'Arxiu del Col·legi de Periodistes de Catalunya té reproduccions digitals del Fons Pérez Molinos, tot i que la majoria del fons el conserva la família del fotògraf.

L'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, que alberga el Fons Pérez de Rozas, dins de la Crònica Gràfica de la Ciutat.

2. Barcelona (1939-1945). Crònica gràfica d'un règim

En aquesta segona part presentem la recerca gràfica centrada en la Barcelona dels anys 1939-1945. Una ciutat poblada per uns actes i una iconografia d'acord amb les aliances internacionals del primer govern franquista i que fou la que es trobaren els jueus i aliats que arribaven a Barcelona després de creuar els Pirineus fugint del nazisme. Uns rituals que els principals fotoperiodistes del moment van retratar, cadascun amb la seva mirada particular, i que, arribats a la tardor de 1943 amb el decantament de la guerra a favor dels aliats, el règim va voler esborrar del record col·lectiu.

Durant aquests anys es va produir a la ciutat una autèntica ocupació de l'espai públic. Però per entendre què volen dir aquestes fotografies que avui ens sorprenen, ens hauríem de preguntar: com van ser fetes? Per qui? Per a qui? Observant,

per exemple, la imatge de Pérez Molinos d'una multitud als peus del monument a Colom, fora de context, podríem pensar, per exemple, que es tracta d'una imatge de l'època republicana. Al contrari, observant les nombroses imatges poblades d'esvàstiques i salutacions feixistes poden convertir-se en el que, parlant de les imatges de l'horror dels camps de concentració, s'ha anomenat «imatges sense substància», i que Jorge Semprún va definir com a «imatges mudes».³ Aquesta pràctica consisteix a destacar la gran potència simbòlica en detriment de l'ús documental.

Ens cal, doncs, interrogar-nos a fons sobre l'origen i el context d'aquestes fotografies perquè esdevinguin veritables documents que contribueixin al coneixement històric del període. Si no ho fem, la imatge, com diu Clément Cheroux, «desposseïda del conjunt d'informacions que la converteixen en font històrica, esdevé una mena d'objecte no identificat, un veritable document sense qualitat»⁴. Així doncs, cap recerca històrica pot passar per alt un estudi meticulós del seu context ni prescindir del treball precís dels originals. Escriu Barbie Zelizer que és d'aquesta manera com «podrem construir unes instàncies memorístiques que no s'adreçaran tan

Multitud congregada als peus del monument de l'estàtua de Colom durant la visita del Conde Ciano, ministre d'Afers Estrangers a Barcelona (10 de juliol de 1939). Font: Josep Pérez Molinos-Col·legi de Periodistes de Catalunya.

3. Semprún, J. *L'Écriture ou la Vie*. Paris, Gallimard: 1994, p. 262.

4. Cheroux, C. «Del bon ús de les imatges», a *Memòria dels Camps. Fotografies dels camps de concentració i extermini nazis (1933-1999)*. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2002, p. 15.

sols a aquells que mantenen aquesta memòria, sinó també a aquells que la recusen».⁵

2.1. Història d'una depuració

Durant els anys de la Segona República el fotoperiodisme català veu créixer una segona generació de fotògrafs que constitueixen el que es considera com una de les edats d'or del fotoperiodisme català, caracteritzada per la introducció de la càmera Leica. La càmera s'incorpora a la vida pública, als grans esdeveniments de masses, com els esportius, però també als polítics, i els fotoperiodistes mostren per primera vegada un compromís polític actiu.⁶

Un altre tret característic de l'època és que la majoria de fotògrafs treballen conjuntament dins d'un col·lectiu de fotògrafs o pool. És el cas de Brangulí, Carlos Pérez de Rozas, Merletti, Torrents, Sagarra o Josep Badosa, entre d'altres, que després van constituir l'Agrupació Professional de Periodistes, que incloïa també la participació dels seus fills. És significatiu veure com variarà la sort d'aquests fotoperiodistes amb l'arribada del franquisme.

Perquè l'arribada del nou règim va condicionar totalment el treball dels fotògrafs, en excloure qualsevol referència desfavorable o mínimament crítica cap al poder. Segons la Llei de Premsa d'abril de 1938, era necessari obtenir un permís fins i tot per a l'ús privat de les càmeres fotogràfiques i, de fet, en els primers anys del franquisme el Registro Oficial de Periodistas només autoritzarà quatre fotògrafs per a la premsa.⁷

En aquest nou període la sort dels fotoperiodistes catalans serà diversa. Com molts d'ells, Agustí Centelles, potser el cas més emblemàtic, va marxar a l'exili i va ser internat en els camps de concentració d'Argelers i Sant Cebrià. Posteriorment va formar part d'una organització de resistència a càrrec d'un laboratori fotogràfic on es feien fotografies per a carnets d'identitat falsos. Va fugir a Andorra, des d'on l'any 1944 va passar a la clandestinitat. La situació política no li va permetre reprendre el fotoperiodisme, com els va passar a Campaña, Puig Ferran, Sagarra i Cases. La majoria es reconvertiren en fotògrafs del camp industrial.⁸ Molts d'altres van ser represaliats pel seu compromís polític i es van dedicar de ple a la premsa esportiva. Gaspar i Torrents es van exiliar a l'Uruguai, i alguns fins i tot van ser internats al camp de Miranda de Ebro, com Andreu Puig Ferran. L'altre cas emblemàtic va ser el de Francesc Boix, que va ser deportat a Mauthausen, on va

Arc de triomf aixecat en motiu de la visita del Conde Ciano a Barcelona (10 de juliol de 1939). Font: Josep Pérez Molinos-Col·legi de Periodistes de Catalunya.

El Conde Ciano i Ramon Serrano Suñer a Barcelona (10 de juliol de 1939). Font: Josep Pérez Molinos-Col·legi de Periodistes de Catalunya.

Himmler saluda a les representats de les Joventuts Hitlerianes de Barcelona durant un acte celebrat al Poble Espanyol (23 d'octubre de 1940). Font: Josep Pérez Molinos-Col·legi de Periodistes de Catalunya.

5. Zeliger, B. «La photo de presse et la libération des camps en 1945: images et formes de la mémoire», Vingtième siècle, núm. 54, 1997, p. 77.

6. Agustí Centelles, una crònica fotogràfica, anys 30. Barcelona, Fundació Vila Casas, 2012.

7. VVAA. Brangulí. 1909-1945. Fundación Telefónica, Madrid: 2011, p. 322-339.

8. Cruanyes Tor, J. «Fotògrafs. Agustí Centelles». Revista Capçalera. Revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya: febrer de 1991, núm. 19.

sobreviure i va fer unes imatges que van ser utilitzades en els judicis de Nuremberg. Els que van tornar es van negar a tornar a treballar, perquè fer-ho volia dir haver d'adquirir el carnet de premsa i declarar-se afí al nou règim.

Els dos grans esdeveniments que retrataran els quatre fotògrafs actius del moment —Merletti, Brangulí, Pérez Molinos i Pérez de Rozas— són les visites del comte Ciano, ministre d'Afers Estrangers de Mussolini, i de Himmler, cap de les SS, a Barcelona. Tot i així, els dos actes tenen matisos diferents. El primer va ser un gran desplegament del règim per mostrar Barcelona com una ciutat feixista, mentre que la visita de Himmler va ser més discreta, emmarcada en les negociacions que al mateix temps Franco i Hitler duïen a terme a Hendaya.

Aquests dos esdeveniments seran els que el règim franquista utilitzarà més simbòlicament com a mostra de la política duta a terme fins als anys 1943-44, quan l'intercanvi de presoners al port de Barcelona indicarà el canvi de rumb en la política internacional. En aquest període es retrataran, entre d'altres, les celebracions de l'ascens de Hitler al poder, diverses exposicions sobre aspectes de la cultura alemanya, la visita de les Joventuts Hitlerianes, els homenatges a la División Azul i un llarg etcètera.

2.2. Fotògrafs per a una època

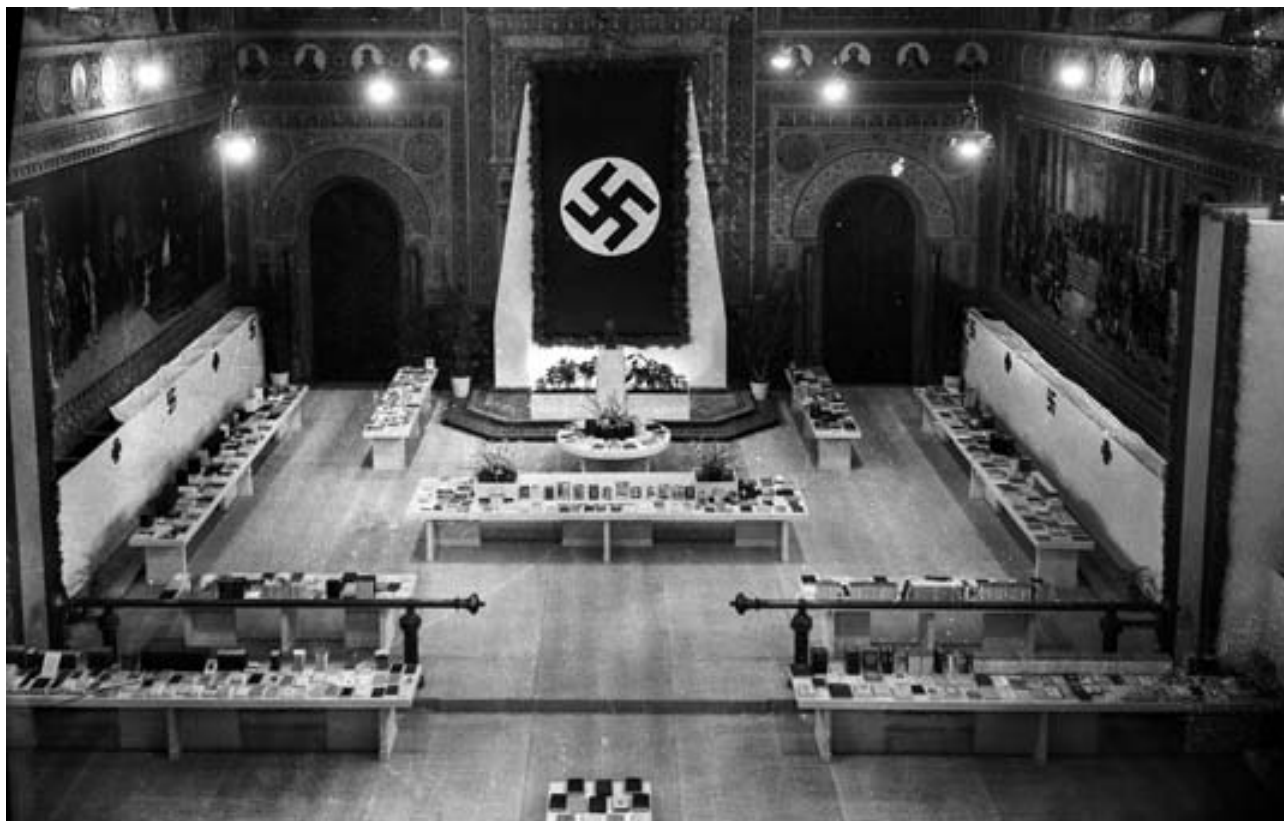
Alexandre Merletti i Guaglia (Torí, 1860 – Barcelona, 1943) va retratar a fons els actes de la colònia italiana a

Barcelona. Merletti, instal·lat a la ciutat el 1889, va iniciar-se com a rellotger. Al principi del segle XX va començar a treballar d'ajudant de fotògraf i cap a 1909 es va establir pel seu compte i va desenvolupar una llarga carrera que va durar pràcticament fins a la seva mort. Els darrers anys va deixar la fotografia en mans del seu fill Camil. Va treballar en els principals diaris de l'època, com *La Hormiga de Oro*, *El Día Gráfico*, *Diario de Barcelona* i *La Vanguardia*. Era un dels fotògrafs preferits d'Alfons XIII, fet que li va ocasionar problemes durant la guerra. El seu origen italià també va fer que l'acusessin de connivència amb el feixisme.^{9 10}

A grans trets, Merletti és un fotògraf innovador i atrevit, i les seves imatges tenen un punt de futuristes i extravagants. El seu fons es conserva a l'arxiu de l'Institut d'Estudis Fotogràfics. És autor, per exemple, d'una de les fotografies més emblemàtiques d'aquesta època, durant l'Exposició del Llibre Alemany al paranimf de la Universitat de Barcelona, el febrer de 1941, presidida per una gran esvàstica. Dins dels actes de la Casa dels Italians retrata actes amb presència nazi, així com els de la mateixa colònia alemanya a Barcelona, com l'acte de donació d'un bust de Hitler a la residència d'oficials per part del Partit Nacionalsocialista Alemany (1941) o diferents concerts a l'Escola Alemanya.

9. Cruanyes Tor, J. «Fotògrafs. Alexandre Merletti». Revista Capçalera. Revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya: maig de 1989, núm. 2.

10. Parer, P. «El fons fotogràfic de la nissaga dels Merletti: mig segle de fotoperiodisme». Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, 2003, vol. 14.

El paranimf de la Universitat de Barcelona durant l'exposició dedicada al llibre alemany (febrer de 1941).
Font: Alexandre Merletti-Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya.

Acomiadament de sis-cents treballadors a l'estació de França, contractats per a treballar a Alemanya per empreses del Reich (novembre de 1941).
Font: Josep Brangulí-Arxiu Nacional de Catalunya.

Josep Brangulí Soler (l'Hospitalet de Llobregat, 1879 – Barcelona, 1943) va retratar els principals actes públics del nazisme a la ciutat. Era fill d'un gravador i de seguida va començar a treballar com a fotoperiodista. Al llarg de la seva dilatada trajectòria, les seves imatges van aparèixer en més de 75 revistes i 35 diaris, d'àmbit estatal i estranger, i va col·laborar amb altres fotògrafs. Els seus dos fills, Joaquim i Josep, el succeïren en la tasca de fotoperiodista, el primer al *Diario de Barcelona* i el segon al *Noticiero Universal*. De 1942 a 1945 van treballar conjuntament els tres membres de la família.^{11 12}

Les seves imatges denoten la seva formació dins l'època republicana. El seu fons es conserva a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Va retratar, principalment, actes públics, com la Festa del Treball Nacional, la celebració de l'aniversari d'Adolf Hitler, esdeveniments esportius i exposicions, com la d'arquitectura alemanya, comissariada per Albert Speer, a l'actual Parlament de Catalunya, o la que commemorava els cinc anys de guerra a la seu dels ferrocarrils alemanys.

Josep Maria Pérez Molinos (Barcelona, 1921 – 2004), tot i la seva dilatada trajectòria, és conegut per les imatges de la visita de Himmler a Barcelona. Va publicar les seves primeres fotografies als catorze anys i va ser el fotògraf més jove de la Guerra

Civil, on va retratar la majoria de fronts. Les seves imatges es van publicar als òrgans de la UGT i el PSUC. Just acabada la guerra, va ser detingut per fer fotos a la plaça de Catalunya durant l'arribada de Yagüe, però gràcies al seu pare, funcionari de l'Ajuntament, va ser alliberat i dues setmanes després ja treballava acompanyant els governadors civils Wenceslao González Oliveros i Antonio Correa Véglison, de qui durant tres anys va ser fotògraf oficial. A finals de 1942, el secretari del governador Correa es va assabentar del seu passat polític i va ser acomiadat coincidint amb la seva crida a files.

Durant anys Bensoussan, G. *Història de la Shoah*. Barcelona, Anthropos Editorial: 2005, p. 7., Pérez Molinos es va allunyar de la fotografia, fins que, l'any 1976, el PSUC li va demanar que tornés a treballar per a l'organització i va publicar imatges a *Treball i a Lluita Obrera*. La família conserva part de l'arxiu, que es troba parcialment digitalitzat al Col·legi de Periodistes de Catalunya. Home amb una singular biografia, Pérez Molinos és testimoni de més de setanta anys d'història del país.^{13 14}

Carlos Pérez de Rozas i Masdeu (Madrid, 1893 – Barcelona, 1954) va ser un dels principals fotògrafs de la Crònica Gràfica impulsada per l'Arxiu Històric de la Ciutat. Tot i que va néixer a Madrid, a causa de dificultats familiars es va traslladar

11. VVAA. Brangulí. 1909-1945. Fundación Telefónica, Madrid: 2011, p. 266.

12. Cruanyes Tor, J. «Fotògrafs. Josep Brangulí». Revista Capçalera. Revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya: abril de 1989, núm. 1.1r

13. Cruanyes Tor, J. «Fotògrafs. Josep Maria Pérez Molinos». Revista Capçalera. Revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya: abril de 1991, núm. 21.

14. Huertas Clavería, J. M. *Catalunya en guerra i en postguerra*. Viena Edicions, Barcelona: 2005.

Arribada de Heinrich Himmler a l'aeroport del Prat (octubre de 1941). Font: Josep Pérez Molinos-Col·legi de Periodistes de Catalunya.

Celebració del 20è aniversari de la "Marxa sobre Roma" a la Casa d'Itàlia (octubre de 1942). Font: Carlos Pérez de Rozas-Arxiu Fotogràfic de la Ciutat.

a Barcelona. Aficionat a la fotografia, va retratar un vaixell al port de Barcelona que més tard va ser enfonsat durant la Primera Guerra Mundial. Pérez de Rozas va enviar la fotografia al diari madrileny *ABC* i aparegué en primera plana. A partir de llavors va començar a publicar en nombrosos diaris. Va ser el fotògraf oficial de l'Exposició de 1929 i durant la República treballà per a capçaleres com *El Día Gráfico*.

Arran de l'aixecament militar de 1936 va tenir problemes, en ser considerat un fotògraf lligat als partits de dretes. Després de la guerra va entrar a formar part de la redacció del diari *La Vanguardia* fins que es va jubilar, quan va ser substituït pel seu fill Pepe Luis. De fet, Carlos Pérez de Rozas va ser el fundador d'una important nissaga de periodistes i el seu fill Manolo el va succeir en la *Crònica Gràfica*, on havia començat a col·laborar durant els anys trenta. Es dona la paradoxa que el seu darrer reportatge fotogràfic el va fer l'any 1954, durant el retorn del vaixell *Semíramis* al port de Barcelona, que portava els darrers repatriats de la Unió Soviètica, entre els quals hi anava un fill seu. Va morir pocs minuts després d'un atac de cor, mentre anava de Montjuïc a l'església de la Mercè, on havia de fotografiar l'acte de benvinguda.^{15 16}

2.3. Balanç de la Crònica Gràfica

Als inicis dels anys trenta, Carlos Pérez de Rozas va ser admès a l'Ajuntament de Barcelona, dins de l'Arxiu Històric, al departament fotogràfic, on col·laborava mensualment. Així és com va començar a col·laborar en la *Crònica Gràfica* de la ciutat. Tres foren els fotògrafs que la nodriren: el mateix Carlos Pérez de Rozas, el funcionari municipal Josep Domínguez i Josep Maria Sagarra. Pérez de Rozas hi treballava amb l'obligació d'entregar mensualment un cert nombre de còpies —entre 50 i 100 fotografies— de les solemnitats, les festes, els esdeveniments polítics, socials i culturals i les visites oficials per donar a conèixer el dia a dia de la vida a la ciutat. La *Crònica Gràfica* de Catalunya, amb un total de vora 62.000 fotografies, es tancà l'any 1993.¹⁷

A l'inici dels anys quaranta, Carlos Pérez de Rozas estava molt ben relacionat amb la premsa de l'època i va ser amic personal del governador Correa, cosa que li va donar accés en exclusiva a algunes notícies de rellevància, entre les quals destaquen fotografies de Laval abans de ser lliurat a França, actes de la División Azul o les visites del general Franco a Barcelona.¹⁸ També retrata visites d'autoritats japoneses, de les Joventuts Hitlerianes i dels estudiants alemanys, i actes més íntims, com una entrega de medalles on apareixen dos dels

La secció femenina confecciona peces de roba per als soldats de la "División Azul" (11 de novembre de 1941). Font: Carlos Pérez de Rozas-Arxiu Fotogràfic de la Ciutat.

15. Cruanyes Tor, J. «Fotògrafs. Carlos Pérez de Rozas». Revista Capçalera. Revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya: desembre de 1989, núm. 8.

16. VVAA. Pérez de Rozas. Editorial Lunweg, Madrid: 1997.

17. VVAA. Barcelona fotografiada. Guia del fons i les col·leccions de l'arxiu fotogràfic de la ciutat. Ajuntament de Barcelona, Barcelona: 2007, p. 66-67.

18. Cruanyes Tor, J. «Fotògrafs. Carlos Pérez de Rozas». Revista Capçalera. Revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya: desembre de 1989, núm. 8.

protagonistes de l'època: el governador Correa Véglison i el cònsol alemany Rolf Jager.

Hem buidat els actes fotografiats per Pérez de Rozas per a la Crònica Gràfica, tenint en compte que no es va publicar entre el desembre de 1939 i el juny de 1941. Els que van ser retratats en relació amb les potències aliades són simbòlics i només comencen a aparèixer a partir de l'any 1943. En canvi, els actes en relació amb l'Eix són nombrosos, sobretot entre 1941 i 1942, com també els de la División Azul. En total són prop de cinquanta els actes retratats amb presència alemanya, italiana o de països favorables a l'Eix per a la Crònica Gràfica.

A partir de la meitat de l'any 1943 s'observa un progressiu descens de la presència d'aquests actes, que coincideix amb derrotes de les potències de l'Eix: la primera rendició d'Itàlia i la caiguda de Mussolini, el setembre, o la darrera ofensiva alemanya al front de l'Est. Precisament és a l'octubre de 1943 i al maig de 1944 quan es produeixen dos intercanvis al port de Barcelona que són el símbol d'aquest canvi de rumb i que també va fotografiar la Crònica Gràfica. Per a aquests dos actes es van elaborar extensos reportatges, reflex del que el règim franquista va voler que quedés en la memòria col·lectiva.

En una de les imatges del reportatge d'octubre de 1943, una vista aèria de la ciutat de Barcelona, hi podem veure una acurada escenografia: un vaixell britànic a la dreta, equidistant d'un d'alemany, a l'esquerra, cadascun acompanyat de dos vaixells de la Creu Roja; enmig, hi trobem les autoritats franquistes. És una imatge molt significativa del relat de neutralitat que el règim franquista va voler fer a partir de l'any 1943 per tal d'esborrar el que havia succeït fins aleshores a la ciutat i al país i presentar una Barcelona asèptica, neutral, solidària, acollidora dels ferits d'ambdós bàndols i escenogràficament equidistant.

El Consol General d'Alemanya, Dr. Jäeger, entrega la insígnia de l'àliga alemanya al governador civil de Barcelona, Antonio Correa Véglison. (1 de desembre de 1942). Font: Carlos Pérez de Rozas-Arxiu Fotogràfic de la Ciutat.

Festa de la colònia alemanya al teatre Tívoli en motiu del desè aniversari de l'arribada d'Adolf Hitler al poder (31 de gener de 1943). Font: Carlos Pérez de Rozas-Arxiu Fotogràfic de la Ciutat.

Vista aèria del port de Barcelona durant el primer intercanvi de presoners que es va produir a la ciutat entre alemanys i britànics (27 d'octubre de 1943).
Font: Carlos Pérez de Rozas-Arxiu Fotogràfic de la Ciutat.

Diverses fotografies dels dos intercanvis de presoners realitzats al port de Barcelona el 17 d'octubre de 1943 i el 17 de maig de 1944, per part de tropes alemanyes i britàniques amb la supervisió de les autoritats franquistes. Font: Carlos Pérez de Rozas-Arxiu Fotogràfic de la Ciutat.

04. FICHAS

MOZAIKA

Mozaika

www.mozaika.es

MOZAIKA busca ser más que una revista. Mozaika es un marco donde brota, desde la diversidad, una rica amalgama de perspectivas sobre los más diferentes temas relacionados con la cultura judía.

Nuestra forma de entender el judaísmo intenta ser dinámica, moderna, adaptada a los tiempos de hoy y, sobre todo, implicada en la sociedad que nos rodea. En cada edición tomaremos una temática y profundizaremos en ella. En unas ocasiones el eje de la revista vendrá dado por una tradición, en otras por la ética, pero también por la historia o las propias festividades. Desde diferentes campos de estudio, cada uno con un enfoque muy particular, analizaremos las temáticas en cada una de las diferentes secciones de nuestra revista, intentando estimular el debate y el estudio.

Acompáñanos y adéntrate con nosotros en un espacio diferente, un espacio donde el pasado y el presente, la creatividad y el dinamismo, convergen en un punto: Mozaika.

LE MÉMORIAL DE LA SHOAH

París, Francia

La historia del lugar

La Juiverie de París, como se la denominó en la época medieval hasta la expulsión de 1394, fue habitada de nuevo a partir del siglo XVIII y muy especialmente durante el XIX, cuando judíos asquenazíes procedentes de la Europa central y oriental que huían de los pogromos se refugiaron en este barrio parisense. Fue entonces cuando se la conoció también como Pletz (palabra idish que significa 'pequeño lugar'), pero al convertirse en el barrio judío más grande de Europa se impuso el nombre de Le Marais.

En vísperas de la Segunda Guerra Mundial, el conjunto de la comunidad contaba con 300.000 miembros en el área metropolitana, más de la mitad de los cuales vivían en París. Durante la guerra, más de 50.000 judíos, parisinos o extranjeros refugiados en la capital, fueron deportados y exterminados por los nazis. Desde los años sesenta la comunidad se ha reforzado y diversificado con la llegada de judíos sefardíes del norte de África, que han aportado sus personalísimas tradiciones religiosas, culturales y lingüísticas.

En París hay cerca de cincuenta sinagogas, algunas de ellas declaradas monumentos históricos, como la de la calle Pavée de Le Marais, proyectada en 1913 por el arquitecto Hector Guimard, cerca del Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme (1989) y de Le Mémorial de la Shoah.

La memoria del lugar

Abierto al público el 27 de enero 2005, Le Mémorial de la Shoah —que significa en hebreo 'catástrofe'— es el centro más grande de Europa dedicado a la investigación, la educación y la sensibilización acerca de la historia del genocidio de los judíos durante la Segunda Guerra Mundial. Este memorial, museo y centro de documentación ofrece, al público en general y a los especialistas en particular, un fondo documental excepcional y una importante y variada oferta de actividades para comprender mejor este período de la historia y transmitir la memoria a las nuevas generaciones para mantener viva la lucha contra cualquier forma de intolerancia.

Situado en el corazón del histórico barrio de Le Marais de París, el edificio tiene una superficie total aproximada de 5.000 m². Incorpora el antiguo Memorial de los Mártires Judíos, construido en 1956 y cuyas fachadas se conservan

formando la plaza, la cripta y el Centro de Documentación Judía Contemporánea.

La cripta es la tumba simbólica de los seis millones judíos muertos. Ante la imposibilidad de saber dónde quedaron las cenizas de los seis millones de judíos asesinados durante el Holocausto, en su centro descansan, de forma simbólica, cenizas extraídas de los crematorios de los campos de exterminio de Auschwitz-Birkenau, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor, Treblinka y Mauthausen y del gueto de Varsovia, sobre una base de tierra de Israel. En el fondo de la cripta se situó la fachada número 6 del campo de Beaune-la-Rolande, en el Loiret, cedida por Serge Klarsfeld y los hijos e hijas de judíos deportados de Francia (FFDJF), testimonio de los miles de judíos franceses internados por el gobierno de Vichy.

En Le Mur des Noms están grabados los nombres de 76.000 judíos, entre ellos 11.000 niños deportados de Francia bajo el dominio nazi y con la colaboración del gobierno de Vichy. En su mayor parte fueron asesinados entre 1942 y 1944.

Le Mur des Justes recopila el nombre de las personas que contribuyeron a la salvación de los judíos en Francia durante la Segunda Guerra Mundial.

El patrimonio

Le Mémorial de la Shoah dispone de un fondo documental formado por varios millones de piezas de los registros públicos o privados, 60.000 fotografías y postales, 3.000 carteles, 25.000 libros y 50.000 publicaciones periódicas que reflejan la vida de los judíos en Francia y en Europa durante la Segunda Guerra Mundial y que forman, desde 1943, el Centre de Documentation Juive Contemporaine. Conserva, entre otros archivos, los de la Comisaría General de Asuntos Judíos, la embajada alemana en París durante la guerra, el Estado Mayor alemán en Francia, la Delegación General del Gobierno de Vichy, y especialmente los del departamento antijudío de la Gestapo en Francia.

Parte de esta documentación ha servido para construir una exposición permanente que, organizada en doce secuencias cronológicas, explica cuáles fueron los mecanismos que condujeron al exterminio de seis millones de judíos, al tiempo que ofrece herramientas para reflexionar sobre el pasado y la necesidad de mantener la vigilancia contra todas las formas de intolerancia. Dedicamos un espacio a recordar a los niños deportados.

Jacques Fredj

Director del Mémorial de la Shoah de París.

Datos de interés

Mémorial de la Shoah

17 rue Geoffroy l'Asnier

75004 París

Tel. +33(0)1 42 77 44 72

contact@memorialdelashoah.org

www.memorialdelashoah.org

Días y horas de apertura

Abierto todos los días, excepto sábados, de 10 a 18 h. Los jueves, hasta las 22 h

Cerrado: sábados y festivos judíos

Centro de documentación

Abierto todos los días, excepto sábados, de 10 a 17:30 h. Los jueves, hasta las 9:30 h

Tel. +33 (0)1 42 77 44 72

archives@

memorialdelashoah.org

phototheque@

memorialdelashoah.org

bibliotheque@

memorialdelashoah.org

Librería

Abierta todos los días, excepto sábados, de 10 a 18 h. Los jueves hasta las 19:30 h

Tel. +33 (0)1 53 01 17 01

librairie@

memorialdelashoah.org

TOPOGRAPHY OF TERROR

Thomas Lutz

*Director de Topography
of Terror Foundation de
Berlín.*

Datos de interés

Stiftung Topographie
des Terrors
Niederkirchnerstrasse 8
10963 Berlín
www.topographie.de

Octubre-abril: abierto
diariamente de 10 a 18 h
Mayo-septiembre: abierto
diariamente de 10 a 20 h
Entrada gratuita

Línea del U-Bahn U6, parada
Kochstrasse, o línea U2,
parada Potsdamer Platz
Líneas del S-Bahn S1, S2,
S25, paradas Anhalter
Bahnhof o Potsdamer Platz

Visitas guiadas con cita
previa
Tel. +49 (0)30 25 45 09 50
Fax +49 (0)30 25 45 09 55
ausstellung@topographie.de

Berlín, Alemania

La historia del lugar

Entre 1933 y 1945, las instituciones centrales responsables de las políticas de represión y terror del nacionalsocialismo estuvieron situadas entre las calles Prinz-Albrecht-Strasse (actualmente Niederkirchnerstrasse), Wilhelmstrasse y Anhalter Strasse. En esta zona del distrito gubernamental se concentraba el poder del Tercer Reich, y desde aquí Hitler y la cúpula del partido y del gobierno alemán aterrizaron a toda Europa. Aquí era donde Himmler, Heydrich, Kaltenbrunner y sus asistentes tenían sus oficinas, donde se tomaron las grandes decisiones sobre la persecución de los oponentes políticos, la «germanización» de los territorios ocupados en Polonia y la URSS, el asesinato de los prisioneros de guerra soviéticos y el genocidio de los judíos europeos; aquí fue donde se crearon las SS (Einsatzgruppen), donde se preparó la conferencia de Wannsee, y donde el equipo y los dirigentes de la RSHA (Oficina Superior de Seguridad del Reich) se relacionaban con las unidades especiales de la policía y las SS (Einsatzgruppen).

A partir de abril y mayo de 1944, el distrito gubernamental, incluyendo los edificios de la Gestapo y las SS, fue objetivo destacado de los intensos bombardeos que asolaron Berlín. En febrero de 1945, el cuartel general de la Gestapo sufrió un duro ataque aéreo, y en los últimos días de la guerra se añadieron los duros combates que se produjeron en Berlín. En esos momentos, la mayoría de los líderes de la Gestapo y las SS habían huido de la ciudad, y el único que permaneció en ella fue el jefe de la Gestapo, Heinrich Müller. La prisión de la Gestapo se mantuvo en funcionamiento hasta el día de la capitulación, pero en la noche del 23 al 24 de abril la Gestapo ejecutó a la mayoría de los internos; solo seis presos estaban con vida en el momento de la liberación.

La memoria del lugar

Con el transcurso de los años, los terrenos del edificio de la RSHA fueron cayendo progresivamente en el olvido. El terreno de la antigua RSHA estaba situado en el punto donde Berlín Este y Berlín Oeste confluían. El primer ímpetu para redescubrir los terrenos de significado histórico se produjo a finales de los años setenta, gracias al historiador Dieter

Hoffmann-Axthelm. A partir de 1980, diversas organizaciones comenzaron a reclamar que se erigiese un memorial en aquellos terrenos y finalmente, en 1982, tras la aprobación de una moción del SPD para crearlo, se hicieron los preparativos para un concurso, patrocinado por la ciudad de Berlín en junio de 1983, aunque esta idea tuvo numerosas dificultades para ser llevada a la práctica.

La fundación Topografía del Terror surgió de un proyecto de exposición temporal creado en 1987 para la celebración del 750 aniversario de Berlín. El establecimiento de la fundación y la decisión política de construir un centro de documentación fueron el resultado de un intercambio de ideas que duró muchos años, durante los cuales el compromiso permanente de los grupos sociales y los individuos jugó un papel importante. Los empleados del centro de documentación Topografía del Terror consiguieron preservar un segmento del muro de Berlín en un tiempo en el que estaba planeado que los restos del muro desapareciesen por completo del centro de la ciudad. Este resto del muro fue declarado patrimonio histórico en 1990.

El patrimonio

El 6 de mayo de 2010, coincidiendo con el 65 aniversario del final de la Segunda Guerra Mundial en Europa, se inauguró el centro de documentación Topografía del Terror, obra de la arquitecta Ursula Wilms y del diseñador paisajista Prof. Heinz W. Hallmann. El centro, con más de 500.000 visitantes anuales, constituye uno de los lugares conmemorativos más visitados de la capital. El nuevo edificio aloja, además de las distintas piezas exhibidas, una biblioteca que cuenta actualmente con 27.000 unidades en diversos soportes, salas de archivo, salas de seminarios y un gran salón de actos, además de salas de exposiciones. Desde casi todos los puntos del piso superior del edificio pueden verse las 4,5 hectáreas de ese gran terreno histórico, una amplia extensión de balasto amontonado alrededor del edificio que pone inmediatamente de manifiesto el mayor crimen de los nacionalsocialistas: la deportación y asesinato de millones de judíos de toda Europa, de gitanos y de otras personas catalogadas por los nazis como «no merecedoras de vivir», como por ejemplo homosexuales o enfermos mentales.

LE CHEMIN DE LA LIBERTÉ: ROUTE D'EVASION EN ESPAGNE DE LA 2EME GUERRE MONDIALE

Saint-Girons, France

La historia del lugar

Por esta frontera pirenaica, que separa Francia, España y Andorra, pasaron miles de personas entre los años 1936 y 1944. Desde brigadistas internacionales que iban a combatir con el ejército republicano español durante los años de la Guerra Civil hasta desertores y sacerdotes que huían de la España republicana. Los caminos se mantuvieron activos finalizada la guerra española, convirtiéndose en caminos del exilio republicano y también de los maquis, que intentaron derribar el régimen de Franco en otoño de 1944.

Después de la ofensiva alemana de mayo de 1940, miles de civiles y militares, huyendo de un mundo de persecuciones, de encarcelamiento y de ejecuciones provocado por la barbarie nazi, se refugiaron en la zona libre de Francia, sinónimo de esperanza. Entre los militares figuraban presos evadidos, voluntarios recién alistados, jóvenes de tropa y pilotos abatidos, todos animados por el mismo deseo de juntarse con las fuerzas aliadas para poder continuar el combate, pero también miles de civiles, víctimas de discriminaciones de toda clase, extranjeros perseguidos, judíos acosados, resistentes desmascarados o denunciados.

El denominador común era la necesidad vital de irse de Francia y alcanzar España atravesando los Pirineos, inicialmente poco vigilados, a través de itinerarios en una primera etapa más fáciles. Generalmente se trataba de personas que no conocían la dureza de la montaña y que pudieron, por sí mismos o con la ayuda de pastores, contrabandistas, guardabosques o campesinos de los pueblos fronterizos llegar a España. Desde noviembre de 1942, fecha de entrada de los alemanes en la zona no ocupada, el cerco nazi se cerró y la vigilancia se intensificó notablemente. Guardias de frontera, soldados y oficiales de la Gestapo fueron desplazados a la zona pirenaica y las patrullas se multiplicaron en alta montaña. Se creó una zona

prohibida de 20 kilómetros dentro de la cual no se podía circular sin pase.

Para poder sortear esta extrema vigilancia fue necesario impulsar las redes de evasión, metódicas y secretas, organizadas por británicos, belgas, holandeses, polacos y también por franceses, cuyo objetivo principal y común consistía en hacer pasar, no solo hombres, sino también informaciones y documentos. Durante la ocupación, una vía de ferrocarril, hoy desaparecida, unía Toulouse con Saint-Girons y convertía este pueblo de L'Ariege en un punto de partida hacia los Pirineos, y, después de noviembre de 1942, de las cadenas de evasión gracias a los passeurs, que también pagaron su tributo, siendo ejecutados o deportados si caían en manos de los alemanes.

Una vez llegados al fondo del valle del río Noguera Pallaresa, la mayor parte eran detenidos por los carabineros de Alós d'Isil, e iniciaban un largo recorrido por prisiones y centros de internamiento. Su itinerario continuaba por la pequeña prisión de Sort, la cárcel habilitada del Seminari Vell de Lleida y el campo de concentración de Miranda de Ebro (Burgos). Para conseguir la libertad, el camino tenía que continuar más allá de la España de Franco.

La memoria del lugar

L'Ariege, situada en el centro de la cadena pirenaica y fronteriza con España y Andorra, fue, desde tiempos remotos, un lugar de intercambios a través de puertos de montaña cuya altitud oscila entre 2.000 y 2.500 metros. El proyecto «Le Chemin de la Liberté», que recupera el itinerario físico e histórico de este camino de evasión, fue inaugurado en 1994.

La Casa del Camino de la Libertad, sede de L'Association Le Chemin de la Liberté, muestra una exposición permanente sobre los lugares, redes e itinerarios, el arresto domiciliario de los judíos y de los pilotos aliados abatidos, los lugares de recuerdo, los mártires y los héroes; dispone también de archivo y biblioteca.

Guy Sérís

De l'Association Le Chemin de la Liberté.

Datos de interés

Association Le Chemin de la Liberté

9 place de l'Allée

09140 Seix - France

Maison du Chemin de la Liberté

Avenue Aristide Bergès

09200 Saint-Girons -

France

Tel. 05 61 66 35 68

www.chemindelaliberte.fr

L'Association Le Chemin de la Liberté organiza cada año una marcha conmemorativa por el camino de evasión que requiere una buena condición física y que realiza en diferentes etapas, desde Saint-Girons al refugio de Les Estagnous y de este refugio fronterizo a Alós d'Isil y Esterri d'Àneu.

Le Chemin de la Liberté tiene en la antigua estación del ferrocarril el punto de partida del itinerario y también la sede de la asociación. El itinerario está jalonado de numerosas placas, estelas, paneles explicativos y memoriales que recuerdan los hechos que el proyecto rememora y valoriza: la estela del Pont de la Liberté en Saint-Girons, punto de partida de los itinerarios de evasión; el monumento de Kercabanac, inaugurado en 1999 por la Secrétaire d'État aux Anciens Combattants («À la mémoire de tous les passeurs pyrénéens, de 1943 à 1944 par delà ces montagnes il fallait passer... Ils passèrent. Ceux du réseau franco-américains Wi-Wi de l'O.S.S. passèrent les renseignements. Ceux du réseau Combat de la ligne O'Leary passèrent les hommes»); el monumento a los «évadés de France» en Aunac (Seix); y las lápidas de recuerdo a los passeurs (Louis Barrau, Mémoire des passeurs au Col de la Core, «Lieu de mémoire en l'honneur des passeurs France-Espagne 1940-1944, des cantons de Castillon, Oust, Saint-Girons»); a los passeurs de Montarna y de Alós; a los evadidos, como la del refugio de Les Estagnous («Rappelant le souvenir des combattants et des personnes qui empruntèrent cet itinéraire dans des conditions parfois dramatiques, afin de fuir le régime nazi et gagner un territoire libre pour reprendre la lutte») o la de la Borda Del Petit, junto al Noguera Pallaresa, que fue una base de acogida de los evadidos.

LA PRESÓ MUSEU CAMÍ DE LA LLIBERTAT

Sort, Pallars Sobirà (Lleida)

La història del lloc

La frontera pirinenca, lluny de ser una barrera, ha estat històricament per a la gent de la zona un territori de connexió i intercanvi, travessat per un flux constant de persones, mercaderies i treballadors d'ambdues bandes de la carena. En efecte, els habitants dels territoris dels dos costats dels Pirineus han anat a una i altra banda en funció de les seves circumstàncies personals i de les diverses situacions econòmiques o polítiques. Vincles familiars, comercials i laborals han articulat una comunitat, malgrat que no té cap base institucional ni administrativa.

Durant uns quants anys (1936-1945) el pas de la frontera esdevingué un objectiu vital obligat per a milers de víctimes de la guerra i la repressió. Els fugitius de les dictadures instaurades a totes dues bandes protagonitzaren una epopeia que mereix ser rememorada i preservada per a les generacions futures perquè coneguin la necessitat de protegir la pau i la democràcia, així com la seva fragilitat.

Durant els anys de la Segona Guerra Mundial (1939-1944) milers de persones creuaren els Pirineus en direcció a Espanya fugint de la barbàrie nazi o per incorporar-se a l'exèrcit aliat al nord d'Àfrica o a Anglaterra. Els passos de muntanya esdevingueren el testimoni silenciós de la seva odissea per aconseguir la llibertat. Hom calcula que entre 60.000 i 80.000 evadits arribaren a Espanya en aquest període, desafiant els elevats cims, les adverses condicions meteorològiques i la vigilància a ambdós costats de la frontera. Per la població de Sort passava una de les rutes que unia els departaments francesos de l'Arieja i l'Alta Garona amb el Pallars Sobirà, i que és coneguda amb el nom de camí de la llibertat. Es calcula que entre 1939 i 1944 van passar per la capital del Pallars Sobirà uns 3.000 refugiats.

El patrimoni

La Presó Museu Camí de la Llibertat de Sort, inaugurada el 2007, pretén donar a conèixer el

que foren les evasions i rendir homenatge a tots aquells que les protagonitzaren. En aquest espai, conegut com Casa Xorret, on s'ubicava una antiga capella gòtica amb l'advocació a sant Cosme i sant Damià, destinada en els seus orígens a funcions de petit hospital, s'hi acabà instal·lant la presó d'homes del partit judicial de Sort, que existirà des de mitjan segle XIX fins a la desaparició d'aquesta instància l'any 1966.

Durant la Guerra Civil Espanyola s'hi empresonaren diferents grups de perseguits pels republicans i, en acabar, els que havien de ser sotmesos a la ferotge repressió franquista. Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, hi passaren centenars de refugiats estrangers, i durant l'activitat de la guerrilla armada que a la tardor del 1944 intentà enderrocar el govern de Franco hi foren conduïts els maquis detinguts al Pallars Sobirà. Posteriorment, hi foren reclosos els acusats de delictes menors, bàsicament petits robatoris i furtis conseqüència de l'extrema misèria dels primers anys de franquisme.

Llàtzer Sibís

*President del Consell
Comarcal del Pallars
Sobirà i alcalde
de Sort.*

Dades d'interès

Presó Museu Camí de la
Llibertat

Ajuntament de Sort

Plaça Sant Eloi, 8

25560 Sort (Pallars Sobirà)

www.camidelallibertat.cat

Visites concertades:

+(34) 973 620 010

+(34) 973 621 002

museu@camidelallibertat.cat

EL MEMORIAL DEL CAMP DE RIVESALTES

Nathalie Fourcade

Directora del projecte
del Mémorial du Camp
de Rivesaltes.

Un lloc de memòria únic i imprescindible.

Un projecte arquitectural, entre emplaçament històric, territori i memòria

Situat a pocs quilòmetres al nord de Perpinyà, el camp de Ribesaltes testimonia tres grans conflictes del segle XX: la Guerra Civil Espanyola, la Segona Guerra Mundial i la Guerra d'Algèria. És sens dubte un camp únic a França, car és el sol lloc on es conserven i contemplen encara les empremtes d'una secció completa de la història: camp militar; «centre d'acollida» per als republicans espanyols, jueus i gitanos; «Centre interregional de reagrupament d'israelites» de la zona «no ocupada» abans de la deportació a Auschwitz, via Drancy; «camp de trànsit dels harkis i llurs famílies»... És un camp singular per la seva especificitat històrica, per les seves dimensions i per la seva autenticitat.

«Un poble és fort quan s'atreveix a mirar el pitjor de la seva història. No només passa a l'altra punta del món, sinó que s'ha esdevingut aquí. Que aquest treball de memòria serveixi als joves, a tots nosaltres, a la humanitat.»

CHRISTIAN BOURQUIN, president de la Regió Llenguadoc-Rosselló

L'arquitecte Rudy Ricciotti ha guanyat el concurs per a l'execució de les obres, i ha concebut el projecte amb la col·laboració del despatx del departament francès de l'Aude, Passelac & Roques, com **«una proposta molt exacta entre l'emplaçament històric, el territori i la memòria».**

El Memorial serà un espai de referència de la història dels desplaçaments forçosos de població i del seu control, però igualment un lloc de memòria per a tots. Les memòries, reprimides o idealitzades, lligades per identitats comunitàries, són objecte pedagògic i de recerca, i esdevenen material per a la narració històrica que explica, que exposa els fets i permet, a través d'una aproximació multidimensional, la transmissió d'un relat comú. El Memorial tindrà, doncs, una vocació profundament humanista que permetrà que aquelles comunitats que ignoren les seves respectives històries les puguin redescobrir en un mateix lloc.

«El Memorial servirà de guia en les relacions entre els éssers humans. La seva dimensió és internacional: una dimensió humanista universal.»

JOSIANNE COLLERAIS, vicepresidenta de la Regió, delegada per a la Cultura i per al Patrimoni

Dirigit per la Regió del Llenguadoc-Rosselló des del mes de gener de 2012 i amb el suport del Consell General dels Pirineus Orientals, el Memorial del Camp de Ribesaltes s'està construint actualment i es preveu que les seves portes obrin el mes de juny de 2015. Un projecte de més de 4.000 m², el Memorial serà erigit en el cor de l'antic illot F del camp, al mig de les construccions existents, inscrites en l'inventari suplementari dels monuments històrics, i l'autenticitat de les quals serà preservada. El futur edifici, monòlit semienterrat, s'estendrà sobre 220 metres de llargada, 20 metres d'amplada i 4 metres d'alçada. L'edifici descansarà a terra; el seu punt més baix es trobarà al nivell del sòl, mentre que la part més alta, 200 metres més lluny, no sobrepassarà el sostre de les barraques. Segons Rudy Ricciotti, «aquesta disposició, combinació de lloc de memòria i paisatge, no impedeix la lectura i la visió de les característiques de l'illot gràcies a la inclinació progressiva de la coberta de l'edifici. Són perceptibles l'erosió i, a vegades, la destrucció d'algunes barraques provocada pel pas del temps, que marca així, també, l'absència i l'amnèsia, i interroga, doncs, el visitant sobre el record i l'oblit».

El Memorial acollirà un espai d'exposició permanent de 1.000 m², un espai de 400 m² dedicat a les exposicions temporals, un auditori amb 160 places, sales pedagògiques, un centre de documentació i despatxos, així com una botiga. Els reptes de memòria, de transmissió i d'educació constituïran els fonaments del Memorial del Camp de Ribesaltes.

MEMORIAL NATIONAL DU CAMP DE DRANCY

Drancy, Francia

La historia del lugar

En junio de 1940 el ejército alemán ocupó un conjunto de edificios en el suburbio parisense de Drancy, denominado «Cité de la Muette», para el internamiento de prisioneros de guerra franceses y británicos. Inicialmente pensado como un gran proyecto de alojamiento público, había sido utilizado como barracones para la policía, y pasó a convertirse en un gran centro de detención, principalmente de judíos, pero también de homosexuales y otros grupos considerados «indeseables».

Como otros muchos centros de detención por toda Francia, Drancy fue creado por el gobierno de Vichy de Philippe Pétain. Después de la acción de arresto masivo en el 11º Distrito de París, el 20 de agosto de 1941, en que fueron detenidos unos 4.000 judíos, el edificio se convirtió en un campo de recogida de judíos que vivían en Francia; la policía francesa realizó diversas operaciones de este tipo durante toda la guerra. El campo, controlado por las autoridades y la policía francesa, se mantuvo independiente de las autoridades alemanas hasta el 3 de julio de 1943, cuando las SS se hicieron cargo del control diario de este tipo de instalaciones para facilitar la deportación de los judíos franceses.

El campo de Drancy estaba diseñado para alojar a unas 700 personas, pero en su punto álgido llegó a haber más de 7.000. Hay documentos que señalan la extrema brutalidad de los guardias franceses en el campo de Drancy y las crueles condiciones de vida impuestas a los internos, incluyendo a niños que, tras la llegada, eran inmediatamente separados de sus padres. En diciembre de 1941, cuarenta prisioneros de Drancy fueron ejecutados como represalia por un ataque contra oficiales de policía alemanes.

Hacia 1944, aproximadamente 70.000 judíos, hombres, mujeres y niños, habían pasado por el campo de tránsito; 65.000 fueron deportados a los campos de exterminio de Auschwitz y Sobibor, de los cuales 63.000 murieron, incluyendo 6.000 niños.

Cuando los aliados llegaron a la zona de Drancy,

el 17 de agosto de 1944, las SS habían quemado todos los documentos del campo; pudieron liberar a unos 1.500 prisioneros que aún quedaban allí. Aproximadamente una tercera parte de los judíos deportados desde Drancy hacia los campos de exterminio eran ciudadanos franceses. Otros eran extranjeros que habían emigrado a Francia en los años veinte y treinta, principalmente desde Polonia, Alemania y Austria.

El campo de Drancy comprendía también algunos anexos en zonas de París: el campo de Austerlitz, abierto en noviembre de 1943, donde trabajaban más de 400 judíos mixtos o cónyuges de arios; el campo Lévitán, un centro donde se enviaban los equipajes de los deportados y eran seleccionados los objetos importantes; y el campo Bassano, cercano a los Campos Elíseos, transformado en un taller textil para las SS.

La memoria del lugar

En 1976, el Comité Conmemorativo Nacional para el Campo de Drancy erigió una escultura, diseñada por Shelomo Selinger, un superviviente del campo, en la antigua entrada principal de Drancy, para conmemorar a los judíos franceses internados. El monumento, denominado Las puertas del infierno, está compuesto por siete escalones que simbolizan los días de la semana, y una escultura que comprende diez figuras; en el judaísmo, diez son las personas requeridas para formar un minyan, un grupo de oradores. Los dos bloques, a cada lado de la escultura central, simbolizan las puertas de la muerte. Frente a la escultura central, un hombre y una mujer representan el sufrimiento y la dignidad. En el centro, la cabeza de un hombre que lleva el gorro ritual simboliza a los que rezan. Dos cabezas invertidas simbolizan la muerte; el cabello, barba y brazos de estas dos figuras forman las letras hebreas lámed y vav, que tienen el valor de 36, que es el número de hombres dignos en el mundo, de acuerdo con la tradición judía.

La asociación privada Conservación Histórica del Campo de Drancy, creada en 1989, preparó un vagón de ferrocarril en el que los visitantes pueden

Datos de interés

Le Mémorial de la Shoah
à Drancy

110-112 avenue Jean-Jaurès
93700 Drancy

Tel. 01 77 48 78 20

contact@

memorialdelashoah.org

www.memorialdelashoah.org

Horarios: Abierto de lunes a
jueves, de 10 a 18 h. Cerrado
durante el mes de agosto y los
días 1 de mayo, 14 de julio,
25 diciembre y 1 de enero,
y ciertos días festivos del
calendario judío.

Mémorial National
du Camp de Drancy

Rue Arthur Fontaine 15

93700 Drancy

www.camp-de-drancy.asso.fr

ver una pequeña exposición permanente. El vagón conmemorativo está ligado con la escultura a través de una vía ferroviaria. En mayo de 2001, Drancy fue convertido en un memorial nacional.

Desde su inauguración, el 27 de enero de 2005, la Conmemoración de la Shoah es un museo cuyas posesiones y habilidades están al servicio de la transmisión y de la historia del Holocausto. En línea con esta misión, el Memorial de la Shoah abrió en Drancy un nuevo lugar de la historia y la educación para presentar la historia del campo, que se encuentra enfrente de la Cité de la Muette. Construido en un terreno proporcionado por el Ayuntamiento de Drancy, el monumento fue diseñado por el arquitecto suizo Roger Diener, cuyo estilo es decididamente sobrio.

05.

ABSTRACTS

Haim Avni

From Portbou to Barcelona - The salvation of Jews (1940-1944)

Tens of thousands of refugees crossed the Pyrenees into Spain during the four years from July 1940 until August 1944. The Jews among them were escaping their death sentence, decreed by the Nazis according to their racist ideology.

The first wave, immediately following the débâcle and lasting during the fall and winter in 1940/1, tried to cross Spain on the way to Portugal and further to the New World. The second wave, from August 1942 when the systematic deportations to extermination camps in Eastern Europe started, ended only with the liberation of France. This paper traces the Spanish policy towards all refugees and examines whether there was a systematic difference in the treatment of the Jewish regarding other refugees.

No systematic mentioning of Jews was found in the official documents studied for this research and no oral testimonies so far collected claimed the existence of such a difference. Nevertheless, during the fall of 1942, when the bulk of refugees who were caught at the border were Jewish, there were signs that the authorities intended to expel many Jewish refugees who had been allowed to benefit the protection of the unofficial representative of the American Jewish Joint Distribution Committee. The successful landing of the Allies in North Africa in November 1942 ("Operation Torch"), and the subsequent rush of young Frenchmen (many of them Jewish) to Spain to join the French Free Army in North Africa, restored the problem of the Jewish refugees to its previous position as part of the general refugees issue.

Based on a variety of testimonies and contemporary calculations it can be assumed that some 7,500 Jews of all origins, including those who served in the Allied armies, were saved by crossing illegally the Pyrenees. These might have been helped by organized réseaux of their respective countries. All the others – with one exception - arranged their escape themselves. The exception was the rescue of some 600 young people and children whose crossing into Spain was organized by the Jewish Resistance Organization – Armée Juive.

Xavier Boltaina

Law and Nazism: Law at the service of genocide

The "right to genocide service" sets out how the National Socialist Germany used the legal system throughout, the law, the judges, the lawyers and the whole legal ordinance, from 1933 and in a systematic and ordered way, to carry out the extermination of the Jewish people, as well as the disabled, gypsies and homosexuals, always from an "apparent" rule of law. That is, the use of law as a genuine tool that prepared the persecution and following extermination of all those groups that were "undesirable" to the Nazis.

The most significant example of this process was the approval unanimously in the German parliament in 1935 of the so-called Nuremberg Laws, as a start of a gradual process that reached unsuspected limits, such as the proclamation of laws that prohibited the use of carrier pigeons by Jews or the prohibition of Jewish children go to the pool, having a radio or even the ban of Jewish women to makeup. Everything done in the shelter of the law, with the support of jurists in Germany, professors, judges and lawyers almost unanimously, many of which, when the war ended, kept their jobs as judges, professors, lawyers and district attorneys, as if nothing had happened in the world of law. It was a use of the law we have to be alert not to repeat. Or maybe it is already done.

Alexandre Doulut

Rivesaltes, the "Drancy free zone", August-November 1942

Over a three-month period from 25 August to 25 November 1942, more than 4,500 foreign Jews were gathered at the Rivesaltes camp awaiting deportation to Drancy and then on to Auschwitz. However, 55% of them were exempted from departure and hence, for some at least, their lives were momentarily saved. How can we explain such an unusually high number of exemptions across the "Drancy of the free zone" (Serge Klarsfeld)? What part in the action was played by relief work, the leniency of screening committee members, or merely political context? How is it possible that such large numbers of exemptions did not result in disciplinary action by the hand of René Bousquet, Secretary General for the Police, and, in fact, quite the opposite happened?

Marta Simó

The Holocaust in Eastern Europe: its connection with Spain

Spain has long tried to avoid any relationship with the Holocaust. In the shelter of a cloak of neutrality during World War II and under the myth of Franco, the Saviour of the Jews, it was not until recently that scientific studies have shown the relationship and cooperation between Franco and the Nazi Germany and Franco and the Jews and the Holocaust.

My contribution to show this relationship is telling about the encounter with the Holocaust of two groups of Spaniards under the Former Soviet Union. On one hand, the Blue Division was alongside the Wehrmacht, and on the other hand, the Spanish republicans that joined the Red Army.

Tackling the Holocaust from the victims, spectators and executioners' point of view, the study analyses the context in which both groups were and what role they played.

Unfortunately, nowadays most of the protagonists are no longer with us but there are a number of memoirs, letters and journals that provide insight to their testimony. By careful study of this documentation it has been possible to establish coincidences in places and time with episodes of massacres, killings and extermination of the Jewish population in the occupied territories.

Bernd Rother

Spain and the Holocaust. Spanish Jews trapped in Europe

Confronted with the German ultimatum in early 1943 (repatriation of Jews with Spanish passport or deportation to death camps), Franco was ambivalent: he did not want to allow Jews to be killed by Germans nor wanted to let them enter the country. In the end, Madrid reluctantly accepted the entering of Jews with Spanish passport, just under 1,000 people.

If missing the slightest part of the documentation required by Madrid, Spain would refuse them to enter. Franco's officials reviewed the nationality documents even more rigorously than German authorities did. Had he wanted, Franco could have saved many more of them.

Franco never offered to rescue all Sephardic (several hundred miles) from the German persecution. Rescue efforts by some Spanish diplomats were the result of their own initiative and not an order from Franco.

Eduardo Martín de Pozuelo

Francoism, accomplice of the holocaust

My research began in 2004 with the aim of preparing reports for La Vanguardia in order to post them on occasion of the 30th anniversary of Dictator Francisco Franco's death. The idea was to find new information about Francoism, so we looked up the national archives in the United States, United Kingdom, the Netherlands and some Spanish ones. The work had and still has a purely journalistic vocation rather than historical. The result was the discovery of hundreds of documents that were implemented in nearly 100 articles published in La Vanguardia, for which I received the international awards Premio Internacional de Periodismo Rey de España and the Premio Internacional Fundación Raoul Wallenberg. Fruit of the same work has been the publication of three books: Los Secretos del Franquismo (Secrets of Francoism), La Guerra Ignorada (The Ignored War) and El Franquismo, cómplice del Holocausto (Francoism, accomplice of the Holocaust).

From the study of the documentation above mentioned, five basic conclusions have been drawn:

1. The ever increasing probability that Berlin encouraged and supported for many months before the revolt of July 18, 1936 that led to the Spanish War
2. Franco was never neutral (he made a different kind of war) and turned Spain Nazi
3. Franco was an active accomplice in the Holocaust
4. The salvation of Jews by Spaniards in several European countries was an individual work and not the result of a Spanish State policy
5. The few Spanish government actions on behalf of Jews systematically match the harsh pressures from Allied, which threatened the Spanish "neutrality" or "non-belligerency" and ultimately, the Franco regime. In the recorded cases in Spanish territory the rescue was clandestine and Jews had to afford it.

Josep Calvet

The mountains of freedom: The entry of refugees in Spain

During the years of World War II, thousands of people crossed the Pyrenees fleeing the war and Nazi-occupied Europe. Around 20,000 Jews (Polish, German, Austrian, Dutch, French...) came to Spain leaving behind the persecution and the Holocaust. Between 1939 and 1943, they were mainly refugee families in France. In 1944 they were young Zionists and children hidden in France by Jewish aid organizations.

The Spanish government's policy toward Jewish refugees fluctuated from initial tolerance, allowing their passage through the country, to the expulsion and return of detainees to occupied France, and finally the internment in prisons, concentration camps and hotels.

Diplomatic representations established in Spain and aid organizations would take care of the Jews to leave the Iberian Peninsula from Spanish or Portuguese ports towards America or Palestine, according to the time.

Rosa Toran

Republicans: victims after liberation

By now everyone has accepted that the concept of victim goes beyond those who suffered in their flesh the deportation and extermination. Family, friends and all the associations, trade unions and political sites they belonged to, were private from fondness and contributions from those who had died or survived the Nazi camps. Regarding the Spanish republican survivors, as well as others, Jews of Eastern Europe especially, the liberation did not mean freedom, since they had no place to remake their lives. Other groups, such as homosexuals, were forced to hide their condition. Some who were returned to Spain were subject to a new punishment for their republican status: persecution and silence. The families of the dead could only express their pain in inner circles, without any recognition.

Maria Josep Estanyol

Jewish track in Catalonia

The earliest archaeological remains of the presence of Jews in Catalonia are Roman. The documentary traces of Jewish settlements date back to the 9th century.

Catalan counts and kings owned the Jews according to an unwritten law till the Furs de Terol in 1176, which meant that the Jews had to pay their taxes directly to the royal treasury and in return, kings had to protect them. Many times they were not able to fulfil, such as in the 1348 riots (Black Death) and in 1391.

Jewish communities had autonomy and were governed by its own laws and its leaders and courts.

The Catalan kings entrusted their health, their money, their economic problems and the administration of their kingdoms to Jews. With their expulsion in 1492 many Jews left, causing an economic disaster. Others converted to Christianity and stayed.

At the end of the 19th century Jews arrived in Catalonia for the first time after the expulsion. In the 20th century the Jewish community increased or decreased depending on what was happening in the political environment, making the Jewish population went through different stages of freedom and repression.

The first Orthodox Jewish community was the CIB (Barcelona Israelite Community) and in the 90s the Atid community was born, with a conservative trend at first and inclined to progress afterwards. At the beginning of the 21th century the ultra-Orthodox Chabad Lubavitch community was created and also the Beth Shalom community, born from a split from Atid and which follows its reforming character.

Manu Valentín

Verbannung. European diaspora. Barcelona as a welcome city, 1933-1945

In the advent of Nazism in Germany in March 1933, a large contingent of Ashkenazi Jews was moved to Spain, specifically to Barcelona. Writers, journalists, censored artists, shopkeepers, lawyers, doctors, political dissidents, unemployed, men and women of all ages, especially young people, with different motivations and conditions, tried to remake their lives in the Spanish Republic, which seemed the ideal place to start again.

Despite what might seem, it wasn't easy. In late April, Salvador de Madariaga, Spanish ambassador in France, sent a telegram to the consuls assigned to border cities with Germany recommending that "In order to prevent that Jews with no job lead to Spain, you should signal the difficulties they will find in performing their jobs in our country".

The resolute will of refugees, added to the permissiveness of the Catalan government towards newcomers, downplayed the obstacles on the way, allowing a steady trickle to Barcelona. The city, which solidly supported the effects of the Crash of 1929, offered a range of enviable opportunities, facilitating the consolidation of a colony of Jewish refugees every time larger.

Josep Calvet

Refugees in Barcelona: the work of AJDC and Samuel Sequerra

Until 1942, the Jews who arrived to Spain fleeing Nazi persecution did not have any organizations that help them cope with their stay in prisons and concentration camps. When released, they had to survive for months in Barcelona or Madrid while handled the necessary documentation to emigrate. Allied embassies would substitute these shortcomings but could not take the complexity of

the aid to Jewish families.

In mid-1942, facing the increase of arrival of Jewish refugees, a representation of the American Jewish Joint Distribution Committee, with Samuel Sequerra at the head, settled in Barcelona. Sequerra created a great team of employees and contributors to effectively take care of the Jews who flocked to the Catalan Pyrenees, as well as interned in concentration camps and who were in Madrid.

Mireia Boya Busquet

Oral tradition about the pass of jews through Val d'Aran

Many were the evaded Jews who crossed the French-Spanish border to the Val d'Aran fleeing Nazi barbarism between 1939 and 1945. This paper presents the work of collecting oral tradition tied to this historic event, giving a voice to its direct protagonists to build, enhance and disseminate these "other stories" that tell us in first person what happened and how it is recalled. The interviews, all recorded in video format, will give details of the circumstances that led residents of the Val d'Aran to take altruistic actions and let us to identify micro-stories and understand the relationships and knowledge sharing that occurred between escaped and locals. It is an exercise in recognition of historical memory, individual and collective, that allows us to humanize historical facts, pay tribute to protagonists and convert the story into a cultural project for the territory.

Dalia Levinsohn

"Sons of Silence"

I am Hebrew, Israelite Jewish and Israeli. These four words define me, being the daughter of a Holocaust survivor. I began the re-search in 2009 and I was able to reconstruct my father's history in 2012, when I visited Bucharest, where he lived during the war before immigrating clandestinely to Palestine. He died in Barcelona 32 years ago.

I belong to the so-called "second generation or sons of silence".

Our parents used to avoid answering when they were directly asked about the war, where they had been, what they had done and what had happened. Nothing: the answers were I cannot remember, it was long time ago, who cares and some concession as forced labour. That was all.

The Nobel Peace Prize Elie Wiesel, survivor of Auschwitz, reminds us that not all the victims were Jews, but all Jews were victims.

History is written on a fabric mat with millions of threads and each thread is overwhelmingly the life of anonymous people. These lives accredit and attest to the facts narrated in history encyclopaedias.

The aim of the project was to find witnesses who had been through similar experiences and raise awareness of why and how the Jews were persecuted during World War II, witnessing on experiences from the Holocaust.

Some of the Jews who escaped, did it across the Pyrenees in order to escape from occupied Europe, reach Barcelona and get to move on to where the circumstances allowed them.

Many of them achieved it and when they reached Barcelona, they joined the only existing Jewish community, the Barcelona Israeli Community. They are all part of the history of Barcelona. Each testimony is a personal and family story, where there is pain over the loss of loved ones who disappeared, swallowed by evil.

Why did not our parents tell us about the harsh experiences they had to live? They did not because their dignity as a person was trampled to the absolute limits and they were ashamed of having endured and suffered so many humiliations, hazing, beatings and extortion, with saying not a word.

Dory Sontheimer

Conference

Presentation of the author : Dory Sontheimer. Pharmacist. Catholic. Born in Barcelona. Educated in the German Catholic nuns and University of Barcelona. At 18 years old she was aware of the Jewish origins of her family, which were kept in secret.

Reaction of the author in front of the discovery of the documentation : In 2002, when her mother died, she found all the family documentation. She then decides to write a book, LAS SIETE CAJAS (The Seven Boxes). This fact forces her to study, learn, travel and figure out what had happened to her family. That marked a before and an after.

Events occurring : his is the story of a German Central European family.

Author's feelings against the events : Knowledge of this story has led to a feeling that the author describes

The positive part : After studying the documentation, here comes the search for descendants of this family scattered around the world and reconstruction of a lost family after 70 years.

Gemma Simón

Persecuted and Saved

The time during World War II when women and men persecuted by Nazism escaped through the Pyrenees is a subject very little worked in schools. However, it is an issue that involved people and territories throughout Catalonia. The existing rescue network that helped them in their evasion extended from the French border to the port of Barcelona. It is interesting, therefore, to bring in these facts close to students, in order to get to know the collaboration of Francoism with Nazism and fascism, despite the alleged neutrality of Spain during the war.

The life stories are taken from the transcripts of the witnesses of the Persecuted and Saved project. From different voices, it is clear first the historical context and, secondly, how it affected each person. Beyond the statistics and numbers, dignity.

Jordi Algué

Introducing iconographic research project “Persecuted and Saved”

Graphic chronicle of the evolution of a regime

The presentation of iconographic research project “Persecuted and Saved” is divided into two parts, corresponding to the two tasks entrusted from the project management. In the first, it is mentioned the files consulted for the preparation of contents, emphasizing the dispersal of the data collection and the little presence of such documentation in the Catalan area. The second presents the graphic research focused on Barcelona in years 1939-1945. Jews and allies, when they came after crossing the Pyrenees fleeing the Nazis, found a city populated by acts and iconography in accordance with international alliances of the first Francoist government. We do the photographic journey to these little-known, hand in hand with four photojournalists of the time, and finally focusing on the catalogue of the “Graphic Chronicle” preserved in the Photographic Archive of Barcelona and that exceptionally express the institutional life of a city that during those years wrote one of the darkest pages of its history.

PERSEGUIDOS Y SALVADOS

www.perseguits.cat

Diputació
Barcelona

Europa con
los Ciudadanos